

Van Paternostersnoer naar Rozenkrans
Een Verkenning
Bert Paardekooper

Voor Miranda

Inhoudsopgave:

Verkenning:

Opdracht	2
Inhoud	2
Inleiding	3
Korte samenvatting A.D 1350	6
Hoofdstuk 1. Bidsnoeren: waar zijn ze ontstaan en wat is hun functie?	7
Hoofdstuk 2. Zijn de vroeg christelijke bidsnoeren van oost naar west gekomen?	12
Hoofdstuk 3. Hoe is het bidsnoer met de naam Paternoster ontstaan?	18
Hoofdstuk 4. Hoe is de ontwikkeling van de Mariaverering en die van het "Ave", de Mariabegroeting, verlopen?	22
Hoofdstuk 5. Hoe is de overgang van het Paternostersnoer naar een bidsnoer Ave-Maria verlopen?	28
Hoofdstuk 6. Hoe is de naam Rozenkrans ontstaan?	41
Hoofdstuk 7. Welke verklaring is er voor de bidsnoeren die afwijken van de "standaardvorm" van de Rozenkrans?	56
Hoofdstuk 8. Hoe zit het met de Paternostermakerij?	68
Hoofdstuk 9. Wat kunnen we met een bidsnoer in Archeon?	82
Hoofdstuk 10. Samenvatting en conclusie	100

Bijlagen:

Bijlage I: De 150 Psalmen en de 150 Ave Maria's van de Moderne Rozenkrans	106
Bijlage II: Gelijke monniken, gelijke kappen?	113
Bijlage III: Welke invloed hebben de Kruistochten gehad op de verspreiding van het bidsnoer in het Westen?	117
Bijlage IV: Mariabegroetingen en hun ontwikkeling. Daar zit ook muziek in!	122
Bijlage V: Sint Franciscus en de Mariaverering	126
Bijlage VI: Cisterciënzers, Kartuizers, Benedictijnen, Dominicanen en Franciscanen	133
Bijlage VII: Zonde: de Biecht-, Boete- en Aflaatpraktijk	140
Bijlage VIII: Rosa Mystica: De Roos en Maria	147
Bijlage IX: Het Latijn en de Volkstaal in de Rooms-Katholieke Kerk rond 1350	151
Bijlage X: Levende Geschiedenis: John Baret 's erfenis	160

Van Paternostersnoer naar Rozenkrans. Een Verkenning

Inleiding:

In de beginperiode van Archeon leefden er vragen over de periode waarin de rozenkrans is ontstaan. Zeven jaar geleden werd die vraag ook weer gesteld, nu door collega Miranda van Driel, in verband met de mogelijkheid om een rozenkrans van wol te knopen tijdens een doe-route. Reden voor mij om er aandacht aan te besteden. Want ik ben wel met de rozenkrans opgegroeid maar weet weinig over haar geschiedenis. Dat leidt tot een aantal vragen, zoals: wat bestaat er aan bidsnoeren rond 1350 in een Middeleeuws stadje in het Graafschap Holland? Hoe zien ze er uit? Wat is hun functie? Waar komen ze vandaan? En welke verhalen kun je daar als Archeotolk over vertellen?

Afb.: V Inl. 1:

Archeologie van Archeon? Dit bidsnoer heb ik, als "Minderbroeder", in een verleden gekregen van een collega hout-beenbewerker. Het is een rood met lichtbruin gevlochten draad met in totaal 29 knoopjes bestemd voor misschien 28 houten kralen. Er zijn er nog 18 over. De vorm is open. In gesloten vorm heb ik qua aantal kralen een gelijkend bidsnoer gevonden. Zie Hfdst. 9, Afb.: V. 9.27.

De verkenning:

Verder denkend kwam ik uit op een negental vragen om meer uitgebreid te verkennen. Die heb ik verwerkt in negen Hoofdstukken. Tijdens deze speurtocht vond ik een aantal onderwerpen die in relatie staan tot bidsnoeren zo interessant, dat ik ze in een tiental bijlagen heb beschreven. Voor de namen van de Hoofdstukken en de Bijlagen verwijs ik naar de inhoudsopgave.

Werkwijze:

Uiteraard heb ik contact gezocht met de hout-beenbewerkers van het eerste uur in Archeon: Monica Tielen en Hans Siebelink. Oud collega, Sander Nicolai, die zich via zijn opleiding in de "rozenkrans" heeft verdiept, is zo vriendelijk geweest mij van veel interessante informatie te voorzien. Karel Immenee, verzamelaar van Oosterse gebedssnoeren, was zo goed om mij zijn power-point presentatie met enige achtergrond informatie te sturen.

Ik heb Frits van Oostrom en Menno Dijkstra na hun lezingen in het Archeologiehuis mogen bevragen en advies gekregen. Jan-Willem Klein, heeft mijn transcripties uit een paar Middelnederlandse handschriften gewogen en verbeterd. Het Academisch proefschrift van Thomas Spitzers over het draaien van benen kralen in de late Middeleeuwen, werd me aangedragen door collega Jaap Uilhoorn, die een vriend van Thomas is. Wat is de wereld toch klein.

En dan zijn er natuurlijk ook al die mensen die me gevraagd en ongevraagd op interessante sporen hebben gezet, zoals Marc van der Aa, Bertus Brokamp, Jan de Frankrijker, Remon Helmes, Roelof Knijpstra, Mieke de Lange, Gerard Teunissen, Karin Vingerhoets en andere collega's. Niek Zwinkels en Kees de Rooij zijn zo vriendelijk geweest om het geheel kritisch te lezen. Zuster Helena Cox, zaliger gedachtenis, heeft me, als Karmelietes van het Convent van Oirschot, van praktische eigentijdse informatie voorzien. Ilona Hofman heeft de frontpagina ontworpen. Ik ben al deze mensen zeer erkentelijk voor hun bijdrage. Als laatste natuurlijk mijn vrouw Bland, die tijdens het gehele proces kritisch heeft meegedacht, meegelezen en de nodige foto's heeft gemaakt.

Tijdens bezoeken aan musea en kerken, maar ook bladerend in de boeken in onze boekenkasten en in bibliotheken, heb ik, naast beschrijvingen, ook afbeeldingen van bidsnoeren en hun dragers

gevonden op sculpturen, schilderijen en gebrandschilderde ramen. Daaruit leidde ik af dat de rozenkrans, in de vorm die wij nu kennen, ongeveer aan het einde van de 15^e eeuw wordt uitgebeeld. Maar is dat zo? We gaan het zien.

Op verkenning naar een antwoord heb ik me vooral laten gidsen door "Stories of the Rose" ¹, "500 Jahre Rosenkranz" ²; via het "Web" door The Catholic Encyclopedia³, de Geschichte des Rosenkranzes⁴ en door "Der Hymnos Akathistos in Abendland II" van G.G. Meersseman O.P. ⁵

Verder door een groot aantal scripties, waaronder die van Sander Nicolai, en artikelen. Die bevatten onder meer levensbeschrijvingen, archeologische vondsten, testamenten, inventarislijsten alsmede beschrijvingen door tijdgenoten van personen, die een bidsnoer gebruiken. Via voetnoten heb ik dat zoveel mogelijk gedocumenteerd.

Afb.: V Inl. 2:

Dit bidsnoer paternoster heb ik, als "Minderbroeder", in een ver verleden gekregen van een collega hout-beenbewerker. Het is een leren koord met in totaal 11 knoopjes waartussen zich 10 platte kralen (ringen) bevinden die afwisselend van hout (bruin) en been (wit) zijn. Het is een open vorm. De platte ringen wijzen naar 1350 of eerder. De vorm wijst op een bidsnoer van de 16^e/17^e eeuw. Het model wordt beschouwd als een typisch "mannending". Het wordt aan de riem gedragen. Zie Hoofdstuk 9, Afb.: V. 9.28.

Helaas zijn sommige aangehaalde websites inmiddels offline.

De gezangen van de Minderbroeders in het Klooster in Archeon vormen een klankbord van de toenemende Mariaverering in de volle en late Middeleeuwen. Ze worden als voorbeeld in deze Verkenning gebruikt. Evenals producten van oud collegae hout-been bewerkers (zie afb.1 en 2).

Ik probeer per hoofdstuk de ontwikkeling van het bidsnoer te kaderen in een tijdlijn. Ik ontkom er echter niet aan om voor bepaalde onderdelen hiervan af te wijken en/of in herhaling te vallen. Ik heb me gericht op het Westerse Christendom met als kernpunt A.D. 1350. Evenmin ontkom er aan om ook aandacht te schenken aan de bakermat van het Christendom: het Oosten. Dit is in verschillende hoofdstukken terug te vinden.

Zijdelings heb ik in mijn verkenning ook het bidsnoer met 33 knopen (Jezusgebed) meegenomen. Het is, naar men zegt, bij de monniken in de woestijn ontstaan en lijkt verwantschap te hebben met het bidsnoer Misbaha binnen de Islam. Dit levert een verrassend verhaal op rond Sint Franciscus, de Stichter van de Orde van de Mindere Broeders.

Afb.: V Inl. 3:

Op de foto ziet u mij gekniel op de trede van het altaar (v.l.n.r. de derde in toog geklede jongeman). Samen met de anderen ben ik al bekleed met een toog, koord en boord. Ik ontvang een gezegende moderne rozenkrans op 14 juni 1965 in de Parochiekerk van Hattem. Daarna zal ik een jaar noviciaat en verdere opleiding volgen bij de Paters van de H. Geest. Mijn inkleding, vergezeld van de ontvangst van een bidsnoer, lijkt veel op het oude oosterse kloostergebruik van de investituur van een monnik. Een historisch oorzakelijk verband heb ik niet kunnen aantonen. Zie ook Afb.: V Inl. 4.

Begrippen:

Wat opvalt is dat de termen "paternoster(snoer)" en "rozenkrans" in de literatuur door elkaar worden gebruikt. Dat is verwarrend in de beschrijving van het overgangsproces van een Paternostersnoer naar Rozenkrans. Daarom gebruik ik de algemene term bidsnoer (de context maakt duidelijk wat er bedoeld wordt), en zoveel mogelijk termen als Paternostersnoer, Avemariasnoer en (Moderne) Rozenkrans.

Onder kralen versta ik “teleenheden” van diverse materialen die in verschillende vormen aan een snoer gebruikt worden. Wanneer het snoer van wol is, gebruik ik voor kraal het woord knoop. Dit kan verwarring geven met de benen knoop. De context zal hier duidelijkheid verschaffen.

Ik gebruik de term Rooms-Katholiek, die eigenlijk pas na de Reformatie in zwang is gekomen. Ik gebruik het begrip Armoede Orde in plaats van Bedelorde, omdat armoede meer is dan bedelen.

Afbeeldingen en voetnoten:

De afbeeldingen in de Verkenning zijn genummerd als V 1, 2 etc., die in de Bijlagen als B 1, 2 etc. De voetnoten vergezellen de Hoofstukken en Bijlagen.

Tot slot:

Dit alles tesamen geeft het kader en tegelijkertijd de relativiteit van deze Verkenning weer, die tot stand gekomen vanuit een vraag van Miranda die raakt aan mijn eigen interesse. Het heeft langer geduurd dan gedacht omdat het een verrekt interessant onderwerp is. Hoewel er nog veel open einden zijn, deel ik deze Verkenning graag met mijn geïnteresseerde collega's in Archeon en andere belangstellenden. Want na zeven jaar moet ik ergens “Amen” zeggen om te voorkomen dat het een gebed zonder eind wordt.

Afb.: V Inl. 4:

De in 1965 ontvangen rozenkrans heeft als begin geen kruis maar een Maria-medailon.

Desgewenst kunnen tijdens het lezen de volgende uitspraken met opmerkingen van nut zijn: Pantá rhei (alles stroomt; Heraclitus? c. 450 v. Chr., Griekenland): ook leerstellingen? Alles is relatief (Kant, 18^e/19^e eeuw, Duitsland): ook de inhoud op de kantjes van deze Verkenning. Geloof niet wat er verteld wordt en wat opgeschreven is, maar kijk of het klopt (vrij naar: Roger Bacon, Minderbroeder en doctor mirabilis, 13^e eeuw, Engeland,): geldt ook voor deze Verkenning en de Bijlagen.

Als Middeleeuwer:

Gravendam, MCCCL,
Marcus Paeusdach.
Broeder Bert

Als Actuele Tijdgenoot:

Alphen aan den Rijn, 7 oktober 2023,
Feest van de Rozenkrans.
Bert Paardekooper

Noten bij de Inleiding:

- ¹ Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages*, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0
- ² 500 Jahre Rosenkranz, 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975
- ³ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 09.48u
- ⁴ <http://www.helmut-zenz.de/rosenkranz.html> 29-11-2016 15.13u *De inhoud van de site is inmiddels veranderd (20-03-20 16.49u).*
- ⁵ G.G. Meersseman O.P. *Der Hymnos Akathistos in Abendland II*, Univerzitätzverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960 p. 10-12 via zoekterm: “Wert ghehuden alle daghe te lesene” en vindt titel bij Googlebooks.

Afbeelding voorblad:

<https://bistum-augsburg.de/Heilige-des-Tages/Heilige/HEDWIG-VON-SCHLESIEIN> 21-10-22 15.11u.
Miniatuur uit de Schlackenwerther Codex, de eerste Duitse vertaling van de Legende van St. Hedwig 1353.
Ontwerp voorblad: Ilona Hofman: Design IlonaH <https://www.ilonah.nl/>

Afbeeldingen bij de Inleiding:

Afb.: V Inl. 1: Foto Bland Paardekooper
Afb.: V Inl. 2: Foto Bland Paardekooper
Afb.: V Inl. 3: Foto Joke Paardekooper
Afb. V Inl. 4: Foto Bland Paardekooper

Korte samenvatting van Paternoster naar Rozenkrans c.1350

In deze verkenning is geprobeerd een antwoord te vinden op de vraag hoe een bidsnoer er rond 1350 uitziet en waartoe het gebruikt kan worden in het middeleeuwse stadje Gravendam in Holland, dat zich bevindt in het Museumpark Archeon in Alphen aan den Rijn. Daarmee is deze Verkenning primair bedoeld voor Archeotolken en Vrijwilligers aldaar (Zie voor volledige samenvatting Hoofdstuk 10).

Er is een sterke aanwijzing dat bidsnoeren vanaf de 3^e eeuw zijn ontstaan bij de monniken en monialen in de woestijn om aantallen herhaaldebeden te bidden. Mijn vooronderstelling is dat zich daar bidsnoeren ontwikkelen vanuit verschillende devoties waarbij tellen noodzakelijk is. Twee devoties met voorschriften springen er in hoofdlijnen uit: eenmaal georganiseerd in een kloostervorm gaat men 150 Psalmen per week bidden verdeeld over 8 Getijden per dag, het zogenaamde Goddelijk Officie. Dit wordt het Liturgisch systeem genoemd. De andere vorm is uit het Paraliturgisch systeem: boete doen door het in de nacht bidden van 3 x 50 Psalmen en/of op de 3 vastendagen per week bidden van 50 Psalmen per vastendag. Ongeletterde monniken /monialen mogen in de plaats van het aantal Psalmen Pater Nosters bidden, aldus een vermelding door Bonifacius († Dokkum 754). Het wordt daarom "paternoster(snoer)" genoemd. Dat vraagt om bidsnoeren van 50, 100 of 150 knopen/kralen of variaties daarop. Het Liturgisch systeem voor leken vraagt om aantallen van 7, 12 of 24 knopen/kralen of variaties daarop. Dit laatste heb ik niet hard kunnen maken (Hoofdstuk 1, 2 en 3; Bijlage I en VII).

Beide gebruiken hebben zich tot diep in de middeleeuwen voortgezet onder de (semi)religieuzen, de geestelijkheid, de adel en leken. Het Liturgisch systeem voor "ongeletterden" tot ca. 1965. Onder invloed van de Mariaverering gaat men vanaf de 12e eeuw het Paternostersnoer ook voor Ave Maria's gebruiken. Het bidden van Pater Nosters lijkt nagenoeg verdrongen te worden, totdat we op het eind van de 14e eeuw een snoer zien ontstaan van 5 tientallen Ave Maria's, afgewisseld met telkens één Pater Noster. Het jaar 1350 bevindt zich vóór deze ontwikkeling (Hoofdstuk 4, 5 en 9).

Vanaf 1130 zien we dat er zich bij de Cisterciënzers en Cisterciënzערinnen uit het Psalterium een te lezen privé-gebed ontwikkelt uit de 2 genoemde systemen: het Mariapsalter. Het kent verschillende vormen die, meestal in 3 groepen van 50 meditatieën verwijzen naar gebeurtenissen uit het leven van Jezus en Maria. Hieruit komen o.a. de Geheimen van de Moderne Rozenkrans voort. Er lijkt geen bidsnoer bij nodig. De oude vorm van "machinaal" bidden verdwijnt niet (Hoofdstuk 5 en 7, alsmede Bijlage VI).

Men neemt aan dat bidsnoeren vanaf 1250 door Begijnen, Begarden en Armoede Ordes als volksdevotie verspreid zijn onder de gewone leken. Hoe dit is gebeurd, heb ik niet duidelijk kunnen krijgen. Wel dat vanaf de 13^e eeuw via het twee- of driemaal luiden van het Angelusgebed en /of morgen- en avondgebed getracht wordt om de poorters bij de Getijden te betrekken door een aantal Pater Nosters en/of Ave Maria's te bidden. De verspreiding van bidsnoeren komt begin 15^e eeuw pas goed op gang. Dit wordt gestimuleerd door een aantal Kloosterorden en wellicht ook door leken die zich als semireligieuzen gaan organiseren. Daarbinnen zijn het de Dominicanen geweest die via een legende, via Broederschappen, Pauselijke goedkeuring (vanaf 1479) en voorzien van aflaten, met de eer zijn gaan strijken en zich met de Rozenkrans hebben omhangen. (Hoofdstuk 5, 8 en 9; Bijlage VI en IX).

We zullen in het straatbeeld in Gravendam van 1350 bidsnoeren zien bij geestelijkheid, (semi)religieuzen, adel en vooral rijken onder de poorters. Die dragen dan een gesloten model van 150 kralen of een open model met aantallen kralen/knopen met op onregelmatige afstand markeringskralen/knopen. Een impressie van bidsnoeren van vóór, rond en na 1350 is te vinden in Hoofdstuk 9.

De naam "rozenkrans" is in 1350 geen algemeen begrip voor het bidsnoer. Men spreekt van "paternoster", "hoedekin", en waarschijnlijk van "sappeel", "krans(je)", "rozenkrans/rozenhoed" of "vijftich". Of men gebruikt Latijnse termen als "sertum", "corona" of "quingena". (Hoofdstuk 6).

1. Bidsnoeren: waar zijn ze ontstaan en wat is hun functie?

1.1. Inleiding:

In dit hoofdstuk gaat het over het ontstaan van bidsnoeren en hun functie binnen diverse religies in het algemeen en in het Christendom in het bijzonder. Waarom bidt men en wat? Hoe doet men dat? Hoe staat het met de Mariaverering? Zijn er al sporen van de moderne Rozenkrans? In bijvoorbeeld het Goddelijk Officie?

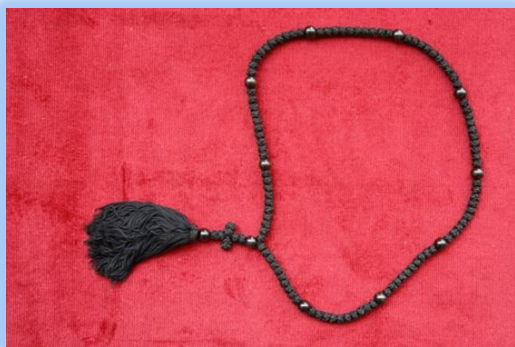
1.2. RELIGIES: ALGEMEEN.

Er zijn nogal wat religies die van een bidsnoer gebruik maken. Voorbeelden hiervan zijn:

- a. **De Hindoeïstische en Boeddhistische Japamala of mala (AD 4^e – 5^e eeuw)** kent 108 kralen die worden gebruikt om mantra 's of andere gebeden op te zeggen. Het woord "mala" in "Japamala" betekent in het Sanskriet: bloemenkrans of guirlande. ¹ Toeval?
- b. **De Christelijke bidsnoeren (3^e en 5^e eeuw):** voorondersteld wordt dat in deze periode de ontwikkeling van wollen bidsnoeren met 33 knopen (Jezusgebed genaamd) en met 50 of 100 knopen heeft plaats gevonden. Dit laatste snoer heet in de Grieks-Orthodoxe Kerk Komvoschinion (knoop en koord) of Komboskini en in de Russisch - Orthodoxe Kerk Chotki. ^{2 3} In de Rooms-Katholieke Kerk krijgt het de naam Paternostersnoer en later die van Rozenkrans.
- c. **De Islamitische 'misbaha' of 'tasbih' (9^e eeuw)** telt 33 (3x te bidden), dus samen 99 kralen die staan voor de 99 heilige namen van Allah. Het aantal kralen/knopen hiervan lijkt op het 33 knopensnoer van het Jezusgebed. ⁴

Door het zangerig opzeggen en herhalen van teksten met daarbij behorende bewegingen, kan men in een staat van meditatie geraken. Het aantal kralen/knopen kan verwijzen naar zowel de hoeveelheid gebeden als naar een belangrijk (symbolisch) getal binnen de betreffende religie. ⁵

1.3. CHRISTENDOM: De eerste monniken en monialen:

Afb.: V 1.1.

Latere vorm van een Komboskini met 10 x 10 = 100 knopen, elk van de 10 knopen afgewisseld door een grotere kraal.

Vanaf ca. 270 trekken mannen (monniken) en vrouwen (monialen) de woestijn in. Omdat ze de eersten zijn worden ze ook wel woestijnvaders en woestijnmoeders genoemd. De monniken leven apart van de monialen. Ze zijn alleen of leven in een groepje. Bij aanvang gaan sommigen in de "leer" bij een ervaren monnik of moniale. Soms is er onder hen een priester, een geletterde, die een pastorale rol vervult. ⁶ Zij bidden de Godganse dag en nacht en nemen de woorden van de Apostel Paulus letterlijk: 'Bidt zonder ophouden' ⁷.

1.3.1. Bidsnoer:

"Je kunt op je vingers natellen" dat deze 10 voelsprietten niet volstaan wanneer je heel veel gebeden wilt opzeggen. Je hebt een telsysteem nodig. Paulus de Simpele (ca. 339) heeft een praktische oplossing bedacht voor het dagelijks bidden van zijn 300 gebeden: "Hij had even zoveel steentjes verzameld en in zijn kleed geborgen en bij ieder gebed haalde hij een steentje te voorschijn en wierp dat op de grond". ⁸ Bij Paulus de Simpele vinden we de eerste vermelding van een Christelijk telsysteem.

Wellicht heeft een andere woestijnmonnik, Thaias, die ook in de 4^e eeuw leefde, gebruik gemaakt van een plank met pinnen en kuiltjes om zijn gebeden te tellen. De plank is teruggevonden naast zijn graf

in Antinoë in Egypte.⁹

Er zijn nog meer voorbeelden beschreven van monniken en monialen die in de woestijn per dag 50 of 100 honderd gebeden opzeggen. Pachomius schrijft in zijn kloosterregel voor dat er in de avond- en nachtdienst telkens 12 en in de ochtenddienst 3 gebeden gezegd dienen te worden.¹⁰

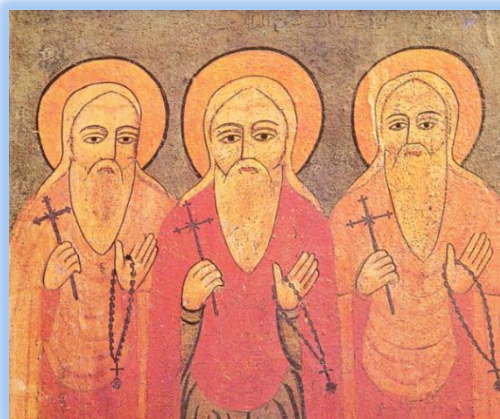
Er wordt dan ook aangenomen, dat onder de eerste monniken en monialen bidsnoeren zijn ontstaan. Gemaakt van stevig wollen koord met knopen en tussenruimtes, waarop ze hun korte gebeden kunnen reciteren.¹¹ Andere bronnen zijn meer specifiek en noemen namen van monniken die als “uitvinders” te boek staan.¹² Het Jezusgebed wordt (nog) niet door de kerkvaders genoemd.¹³ Voor zover ik, als leek, heb kunnen nagaan komt in een aantal oude kloosterregels het woord bidsnoer, of synoniemen daarvoor, niet voor.¹⁴ Er zijn blijkbaar nogal wat vooronderstellingen en aannames over het onderwerp, omdat niet alles even duidelijk is.

1.3.2. Wat bidt men?

Welke gebeden Paulus de Simpele c.s. opzegde vermeldt de tekst niet.¹⁵ Bad hij tweemaal de 150 Psalmen? Of 300 Onze Vaders? Of 300 keer het Jezusgebed? Wie zal het zeggen? Er zijn inderdaad mensen die één van deze mogelijkheden met zekerheid vermelden. Zijn oplossing is in ieder geval milieubewust en wordt in de loop der eeuwen nagevolgd door kloosterlingen die naar eenvoud streven en natuurlijke hulpbronnen gebruiken zoals steentjes, bonen, pitten en noten.

Wel is zoveel duidelijk dat er woestijnmonniken en monialen zijn die 150 Psalmen van buiten kennen. Sommigen kunnen ook (delen van) het Nieuwe en Oude Testament uit het hoofd opzeggen.¹⁶ Uit de Bijbel komen (gedeelten) van teksten die zich kunnen lenen voor herhaling zoals:

- het Onze Vader¹⁷
- de Apostolische Geloofsbelijdenis (het Credo)
- het Jezusgebed: *Heer Jezus Christus, Zoon van God, wees mij (zondaar), genadig: 33 maal of 50, 100 of meer.*¹⁷
- het Kyrie eleison: twee maal daags 300 maal of een ander aantal.¹⁸
- Psalmen
- Antifonen

Afb.: V 1.2:

The three Macarii, 18th century: St. Macarius de Grote (ca. 390), St. Macarius van Alexandrië (ca. 394) St. Macarius bisschop van Edkow en martelaar (450). Met in hun rechterhand een kruis en in hun linkerhand een bidsnoer dat veel lijkt op een Jezus-gebed van 33 kralen. De afbeelding suggereert een ononderbroken traditie van het bidsnoer sinds de 4^e eeuw. Maar de vraag is of dit klopt.

1.3.3. Gebedshouding.

Het opzeggen van gebeden kan op geëigende momenten samen gaan met kniebuigingen en/of buigingen van hoofd en bovenlichaam, en/of voorover op de grond gaan liggen (prosternatie) en/of een kruisteken slaan, als een vorm van boete doening.¹⁹ Het is dan naast een geestelijke oefening tevens een lichamelijke oefening en een uiting van nederigheid, kwetsbaarheid en boete. Zoals je ongewapend (je kan deze bewegingen moeilijk met wapens uitvoeren) een belangrijk wereldlijke machthebber benadert, zo benader je ook God. Denk in dit verband aan de tekst van het Onze Vader. Na het noemen van zijn naam prijs je hem, oneerbiedig gezegd, de hemel in. Vervolgens komt je gebed (verzoek) aan de orde.

1.3.4. Is er een relatie tussen het Goddelijk Officie en de moderne Rozenkrans?

Afb.: V 1.3: Gebedshouding in de 10^e eeuw: Evangelarium van Egmond. Graaf Dirk II van Holland gaat knielen voor Sint Adalbert, terwijl Gravin Hildegard voor hem op de grond gaat liggen. Sint Adalbert is voorspreker voor hen bij God. Het boek is waarschijnlijk hun geschenk aan de door hen gestichte Abdij ter gelegenheid van de wijding van de Abdijkerk rond 975.

De 8 gebedsmomenten per etmaal die de naam Goddelijk Officie, Getijden, de Canonieke Uren of Koorgebed hebben gekregen zijn een voortzetting van gebedsmomenten uit oudere lagen van het Joden- en Christendom. Want het Christendom is begonnen als een stroming binnen het Jodendom. Het is rond het jaar 70 een eigen weg gegaan. Men heeft in de Joodse en Vroegchristelijke traditie in ieder geval de gewoonte om (samen) te bidden op vastgestelde uren in de morgen en in de avond. De inhoud van de gebeden heeft een christelijke signatuur gekregen.²⁰ Psalmen en hun antifonen (die de grondtoon en de meditatiekern van de bijbehorende Psalm aangeven), hymnen, dankzeggingen en gebeden nemen daar een bijzondere plaats in. Dat ze belangrijk zijn lees je af aan het feit dat ze ook bij bijzondere gebeurtenissen gebeden worden.²¹

In Bijlage I zien we dat het ontstaan van een gemeenschappelijk kloosterleven gaat leiden tot het instellen van vaste gebedsmomenten en de inhoud daarvan: de 8 Getijden van het Goddelijk Officie waarin de 150 Psalmen per week belangrijk

zijn. Dit wordt het Liturgisch systeem van het Goddelijk Officie genoemd²² dat in de kloosterregel van Benedictus van Nursia (480-547) is vastgelegd. Aanvankelijk is het Grieks de religieuze taal in de Liturgie. Echter, vanaf het begin van de 5^e eeuw, wordt dat in het westen het Latijn. De ongeletterde monniken mogen plaatsvervangende Pater Nosters bidden volgens een per getijde vastgelegd schema. Dit schema correspondeert evenwel niet met het aantal teleenheden van de Moderne Rozenkrans. Verschillende kloosterordes hebben een eigen schema, dat ingedeeld is naar het aantal Pater Nosters per getijde per dag. Misschien ligt hier een relatie met andersoortige bidsnoeren.

Het Goddelijk Officie is alleen qua aantal van 150 Psalmen (per week) familie van de moderne Rozenkrans. Ze bevat daarnaast ook een aantal gebeden die in het moderne Rozenkransgebed voorkomen zoals Kruisteken, Credo, de Kleine Doxologie (Eer aan de Vader), Antifonen (groeien later uit tot Geheimen) en het Pater Noster. Het Ave Maria bestaat nog niet als gebed. Het aantal Pater Nosters dat de ongeletterde monniken per getijde moeten bidden heeft geen relatie met de Moderne Rozenkrans. Het kan wel de basis vormen voor een ander telsysteem.

1.3.5. Is er verering voor de Moeder van Jezus in de vroege tijd van het Christendom?

Uit de vroegste periode van het Christendom is niet zoveel bekend over een mogelijke verering. Het lied "Sub tuum Praesidium" is één van de oudst bekende liederen over Maria dat in het Grieks is overgeleverd. Het dateert van ca. 250.²³ Er lijkt sprake van respect en verering voor haar want op het Concilie van Efese (431) krijgt ze de titel "Theotokos" dat "Godbarende" ofwel "Moeder van God" betekent. Die titel is mede debet aan de sterke opgang voor haar verering in het Christelijke oosten. Ondanks dat Paus Sixtus III na deze uitroeping in 432 de Basiliek van Santa Maria Maggiore in Rome liet bouwen, nam de Mariaverering in het Westen nog geen grote vlucht.²⁴

In het Oosten worden er begin 7^e eeuw hymnen op haar gecomponeerd waaronder de bekende Akathistos-Hymne.²⁵ In het Westen wordt zij in de Vespers van het Goddelijk Officie herdacht via haar "lofzang" Magnificat uit het Evangelie van Lucas (Luc.1: 46-53).²⁶

1.4. Resumerend:

In verschillende godsdiensten worden bidsnoeren als vorm van meditatie en/of gebed gebruikt. Het aantal kralen/knoppen kan verwijzen naar zowel de hoeveelheid gebeden als naar een belangrijk (symbolisch) getal binnen een religie. Deskundigen verschillen van mening of de snoeren door de jongere religies overgenomen zijn van de oudere religies.

Binnen het Christendom staat de aansporing van de Apostel Paulus om zonder ophouden te bidden centraal: de eerste Christenen, waaronder vooral de latere woestijnvaders en -moeders hebben (vanaf ca. 270 n. Chr.), zijn advies ter harte genomen door onder meer herhaalgebeden te bidden. We weten dat Paulus de Simpele 300 steentjes gebruikt, maar niet welke gebeden hij bidt. Onduidelijk blijft ook wanneer men de herhaalgebeden via een telinstrument zoals bijvoorbeeld een wollen knopensnoer van 33 (het Jezusgebed), 50, 100 of 150 of ander aantal is gaan tellen. Er zijn veel hypothesen, maar geen directe bewijzen. De vooronderstelling waarmee je het meest wil spint of het meeste hout snijdt luidt dat je een telinstrument nodig hebt om grote aantallen herhaalgebeden te bidden.

Pachomius schrijft o.a. 12 gebeden voor als avond- en nachtgebed. Het bidden, zingen en overdenken van Psalmen en andere Bijbelteksten, maakt een ontwikkeling door. Er worden stichtelijke teksten, lofliederen en antifonen ter meditatie gemaakt met name voor de vastgestelde gebedstijden, waarvan een aantal later deel uitmaken van het Goddelijk Officie. Maria wordt uitgeroepen tot Moeder van God en krijgt op enig moment een plek in het Goddelijk Officie d.m.v. een lofzang.

Inzake het latere bidsnoer Rozenkrans vinden we de volgende elementen uit deze begintijd terug in het Goddelijk Officie: het Kruisteken, de Geloofsbelijdenis, het Onze Vader, de Kleine Doxologie, de Antifonen en het aantal van 150 Psalmen verspreid over 56 (7 x 8) gebedsmomenten per week. Voor het tellen van vervangende Pater Nosters voor de Psalmen per getijdegebed ((7), 12, 24 of anders) kan een aangepast bidsnoer ontwikkeld zijn.

Er is in naam verwantschap in de betekenis van de Japamala en de Rozenkrans als bloemenkrans of guirlande. Verder lijkt er, voor wat betreft het aantal kralen, verwantschap tussen het Christelijke 33 knopensnoer (het Jezusgebed) en het Islamitische 33 kralensnoer (de Misbaha). In Bijlage III ga ik daar wat dieper op in.

Voetnoten bij Hoofdstuk I:

- ¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Japamala#CITEREFAPte1965> 08-11-2019 13.56u.
- ² "Monasticism in the Orthodox Churches" by N.F. Robinson, 1964, paper aangereikt door Dr. K. Innemee.
- ³ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 09.48u.
Kyrie eleison: De monniken van de St. Appolinaris in Classe te Ravenna rond 782. Het gebed wordt eerder beschreven in het reisverslag van Egeria (ca. 381) als smeekbede (tijdens de herdenking van gelovigen tijdens het Lichtofficie (Vespers) in Jeruzalem) in "In het land van de Bijbel, Reisverslag van Egeria, een dame uit de 4^e eeuw".
Latijnse tekst en Nederlandse vertaling, Vincent Hunink; Inleiding Jan Willem Drijvers. Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2011. ISBN 978-90-8704-188-5: p. 117.
- ⁴ - Datering: Via zoekterm "study of misbaha" via Google inzage in: Encyclopedia of Islam, door Juan Eduardo Campo 07-07-20 14.55u.
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Misbaha> 30-11-2016 22.54u. Zie ook Bijlage III
- ⁵ Het menselijke aspect van uitdaging en zelfcontrole klinkt hierin ook door. Plat gezegd: ik loop drie keer per week .. km, ik zwem .. baantjes.
- ⁶ De woestijnvaders / Palladius van Helenopolis ; ingel., vert. [uit het Grieks] en toegelicht door Thalien M. de Wit-Tak 1^e druk 2006 ISBN 90 5179 377 4 EAN 97890 5179 377 2 Gopher Publishers Utrecht i.s.m Bruna B.V.
- ⁷ De Heilige Schrift, vertaling uit de grondtekst met aantekeningen etc. MCMLXV Uitgeverij het Spectrum Utrecht – Antwerpen. I Tessalonicencen 5: 17. Sint Basilius (330 -379) neemt dit in zijn kloosterregel Op. Zie: <https://sites.google.com/site/stbasiliasceticalworks/the-morals> rule 56 Cap 1.
- ⁸ Zie noot 6: p. 127.
- ⁹ Zie noot 3.
- ¹⁰ Zie noot 6: p. 151 - 156.
- ¹¹ Zie noot 3.

- ¹² - https://en.wikipedia.org/wiki/Prayer_beads 30-11-2016 21.40 u.
 - Zie ook: https://en.wikipedia.org/wiki/Jesus_Prayer 30-11-2016 22.36 u.
 - Verder: Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages*, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 blz. 14.
 De namen die vermeld worden zijn Paulus de Eremiet (234 – 347), Antonius Abt (251 – 356) en Pachomius (291 - 347).
- ¹³ - http://www.romanity.org/htm/rom.00.en.some_underlying_positions_of_this_website.htm 24-04-2020 20.20u:
 Note: We are still searching the Fathers for the term 'Jesus prayer.' We would very much appreciate it if someone could come up with a patristic quote in Greek.
 - Anderen nemen aan dat Bisschop Diadochos van Photike (Griekenland ca. 400 – ca. 486) aan de wieg van de formule van het Jezusgebed zou hebben gestaan. Zie:
https://www.copticheritage.org/orthodoxy/tradition_of_the_jesus_prayer 07-07-20 17.11u.
- ¹⁴ - <https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/evangelarium-van-egmond> 03-05-2018 22.20u.
 - Wegman, H.A.J., *Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten*. Gooi en Sticht bv - Hilversum 2^e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028; blz. 68 en 69.
- ¹⁵ Zie noot 6: p. 127.
- ¹⁶ Zie noot 6: p. 100 en 145
- ¹⁷ De Heilige Schrift, vertaling uit de grondtekst met aantekeningen etc. MCMLXV Uitgeverij het Spectrum Utrecht – Antwerpen:
 - Onze Vader: Matt. 6: 9-13.
 - Het Jezusgebed: combinatie van teksten uit Fil. 2: 11(Jezus Christus is de Heer), Luk. 1:35 (Hij is de zoon van God) en uit Luk.18: 13 (O God, wees mij zondaar genadig).
- ¹⁸ - Kyrie eleison (Heer ontferm U over mij):naar: Matt. 15:22 (heb medelijden met mij Heer, *Zoon van David*), Luk. 17:13 (Jezus, Meester, ontferm u onzer) en Marcus 10:46 (Jezus, Zoon van David, ontferm u mijner).
 - Zie ook noot 3.
- ¹⁹ Zie noten, 3, 4 en 6.
- ²⁰ - Robert Taft S.J., *La Liturgie des Heures en Orient et en Occident, origine et sens de l'Office divin, traduction de l'anglais par Georges Passelecq O.S.B., MYSTERIA, Collection Liturgique, Brepols* 1991, ISBN : 2-503-50070-6.
 - H.A.J. Wegman, *Riten en mythen, Liturgie in de geschiedenis van het christendom*, Uitgeverij Kok - Kampen 2^e druk, ISBN 90 242 6509 6 NUGI 631. p. 18-19 en 68-69.
- ²¹ - Zie noot 6: o.a. blz. 145 en 185.
 - In het land van de Bijbel, Reisverslag van Egeria, een dame uit de 4^e eeuw. Latijnse tekst en Nederlandse vertaling, Vincent Hunink; Inleiding Jan Willem Drijvers. Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2011. ISBN 978-90-8704-188-5: o.a. blz. 69 en 79.
 - Gregorius de Grote, *Dialogen; Het leven van Benedictus en andere heiligen*, Vertaald en van een nawoord voorzien door G.Bartelink en F. van der Meer. Uitgeverij Sun, Nijmegen. 2001. ISBN 90-5875-1112 NUGI 632,644: o.a. blz. 318 met voetnoot 210.
- ²² G.G. Meersseman O.P. *Der Hymnos Akathistos in Abendland II*, Univerzitätzverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960 p. 10-12 via zoekterm: "Wert ghehaden alle daghe te lesene" en vindt titel bij Googlebooks.
- ²³ https://nl.wikipedia.org/wiki/Tot_U_nemen_wij_onze_toevlucht 20-06-2020 18.21u.
- ²⁴ - H.A.J. Wegman, *Riten en mythen, Liturgie in de geschiedenis van het christendom*, Uitgeverij Kok - Kampen 2^e druk, ISBN 90 242 6509 6 NUGI 631 p. 146
 - https://nl.wikipedia.org/wiki/Basiliek_van_Santa_Maria_Maggiore 05-05-23 20.03u.
- ²⁵ Bijvoorbeeld vóór 610 twee liederen van Venantius Fortunatus: "Quem terra, pontus, aethera" (Die aarde, zee en firmament) en "O gloriosa Domina" (O schoonste Maagd) in:
 - <https://mittelalter-1330.myblog.de/mittelalter-1330/page/1492135/> *Geschichte-der-Marienverehrung*.
 - zie ook *Bijlage IV.2. met noot 1*
 Bijvoorbeeld iets later ook in de Hymnos Akathistos (626) van een onbekende samensteller/componist.
 - https://de.wikipedia.org/wiki/Hymnos_Akathistos 12-08-21 14.52u.
- ²⁶ Zie noot 17.

Afbeeldingen bij Hoofdstuk 1:

Afb. V 1.1: Latere vorm van een Komboskini met 10 x 10 = 100 knopen, elk van de 10 knopen afgewisseld door een grotere kraal. (Uit power-point presentatie van Dr. K. Innemee).

Afb. V 1.2: The three Macarii, 18th cent. In hun rechterhand een kruis, in hun linkerhand een bidsnoer dat veel lijkt op een Jezusgebed van 33 kralen. (Uit power-point presentatie van Dr. K. Innemee).

Afb. V 1.3: Evangelarium van Egmond.

- <https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/evangelarium-van-egmond> 03-05-2018 22.20u.

- Wegman, H.A.J., *Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten*. Gooi en Sticht bv - Hilversum 2^e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028; p. 68 en 69.

2. Zijn de vroegchristelijke bidsnoeren van oost naar west gekomen?

2.1. Het Westerse Monnikendom:

Het Westerse monnikendom heeft een jongere traditie dan die van het Oosterse monnikendom. Het laatste is, grofweg gezegd, naar het Westen “geëxporteerd”, door onder meer de monnik Cassianus. Eerst naar de eilandjes in de monding van de Rhône. Vervolgens via het Rhônedal richting Engeland, Schotland en Ierland door middel van o.a. Sint Patrick († ca. 461). Ook de oosterse kloostervorm, centrale gebouwen met daar omheen de individueel levende monnik, de zogenaamde koinobia, is archeologisch tot in Noord Schotland terug te vinden. Later zijn de Ierse en Engelse monniken West-Europa gaan helpen kerstenen o.a. op verzoek van de Pepijnen via de Paus.

Afb.: V 2.1:

Moderne Komboskini: waarschijnlijk 100 knopen verdeeld over 4 gelijke delen door 4 grote knopen, met toevoeging van een hanger met een kruis en 3 knopen. Meditatie van een Monnik op de Heilige Berg Athos in de modern tijd.

Zijn er aanwijzingen te vinden, van de vooronderstelling in hoofdstuk 1, dat ze devoties kennen waarbij het gebruik van bijvoorbeeld een van wol geknoopt bidsnoer noodzakelijk is? Een traditie die binnen het monnikendom schijnt terug te gaan op de Oosterse woestijnvaders en -moeders? Om antwoord te vinden op deze vragen ben ik op zoek gegaan naar Archeologische verslagen hieromtrent, naar literatuurvermeldingen en naar het Boete systeem en de Biechtpraktijk van de monniken en monialen.

2.2. Zoeken naar sporen van een vroegchristelijk bidsnoer in West-Europa:

2.2.1. Via de Archeologie:

Wanneer we uitgaan van de vooronderstelling dat er door de woestijnmonniken wollen bidsnoeren gebruikt worden, die ook meegenomen zijn naar het westen, dan wordt het archeologisch gezien vrij moeilijk om sporen hiervan terug te vinden. En mochten ze gevonden worden, ook van ander materiaal, dan is de vraag of het een versiering is, een middel ter bescherming of een geheugensteuntje (bidsnoer) of de varianten hiervan. ¹

De oudste als bidsnoer bestempelde vondst in het Westen betreft de fragmenten in de tombe van de Abdis Sint Gertrudis van Nijvel (628 - 659) in het huidige België. Of ze van been, hout, wol, of edelsteen zijn gemaakt, wordt niet vermeld. ²

Afb.: V 2.2:

Twaalf ruggenwervels van zalm gevonden op Holy Island G.B. (Lindisfarne) in 2021. Het wordt betiteld als het tot nu toe oudste gevonden bidsnoer in Engeland. Datering: 8^e/9^e eeuw.

In 2021 zijn op Lindisfarne (Holy Island, G.B.), in een graf van waarschijnlijk een monnik, 12 wervels van zalm gevonden die waarschijnlijk als halssnoer om zijn nek hebben gezeten. De datering is 8^e/9^e eeuw. De natuurlijke gaten van de wervels zijn door mensenhanden verruimd. Het wordt geïnterpreteerd als bidsnoer voor individueel gebed. Wanneer de vondst compleet is, kan het mijn inziens symbolisch verwijzen naar de 12 Apostelen, de 12 Artikelen van het Geloof, en/of de 12 Pater Nosters van de Metten (Liturgisch Systeem). Het aantal wordt

ook genoemd in de regel van woestijnmonnik Pachomius. Of hier evenwel sprake is van een bidsnoer, is niet geheel duidelijk, maar er zijn sterke aanwijzingen.³

Eveneens op Lindisfarne is ander materiaal uit zee gebruikt om geschikte teleenheden te maken. Het zijn holle overblijfselen van crinoiden, kleine diertjes die ook wel zeelies genoemd worden. Bewijsbaar is dat men de zeelies pas in de 14^e eeuw is gaan verwerken tot halsketting of bidsnoer. Niettemin zit hier omheen een legende die als functie heeft mensen te stimuleren tot vervaardiging van een snoer en het bidden van de bijhorende gebeden. Het is de "legende van Sint Cuthbert 's kralen". Hij is een belangrijke Engelse Heilige en hij leefde van 634 tot 687. Hij is monnik geweest op hetzelfde Holy Island en aldaar gestorven. Hij zou de kralen van de zeelies (crinoiden) als bidsnoer hebben gebruikt.⁴ Het archeologisch onderzoek toont evenwel aan dat St. Cuthbert eerder zalmruggenwervels gebruikt zal hebben dan zeelies.

Verder zijn er archeologische vondsten gedaan in Londen, rond de St. Pauls Cathedral in Upper Thames Street, die wijzen op de productie van Paternosterkralen tussen 1066 en 1485.⁵

Zoals ook in mijn verhaal, kom je onderweg onvolkomenheden tegen in beschrijvingen. Zo plaatst Lois Sherr Dubin in haar prachtige overzichtswerk bidsnoeren uit de 15/16^e abusievelijk in de 8^e eeuw.⁶

Datzelfde doet Eithne Wilkins inzake de beschrijving van een bidsnoer uit het graf van Sint Rosalia die ze abusievelijk in de 8^e / 9^e eeuw dateert. Waarschijnlijk, denk ik, omdat het een familielid van Karel de Grote (ca. 747-814) is.⁷ Ze vermeldt dit helaas zonder voetnoot. Ze verwacht haar hoogstwaarschijnlijk met Sint Rosalia die in ca. 1100 geboren is en te Monte Pellegrino, op Sicilië, overleden is in 1160.⁸

Afb.: V 2.3:

*"St. Jerome in the Desert" Detail
Friedrich Herlin (1430 – 1500)??
Dit snoer lijkt veel op de in "voetnoot 3" beschreven bidsnoeren die teruggevonden schijnen te zijn in graven uit de 8^e eeuw in Europa.*

Rosalia is dan kluizenares en inderdaad een ver familielid van Karel de Grote. Haar tombe wordt in 1624 gevonden. Er zit de nodige ruis in haar levensbeschrijving en de vraag blijft of ze inderdaad een bidsnoer gebruikt heeft.⁹ Want: Rosalia: what's in a name? Een "reclame" voor het bidsnoer met de naam Rozenkrans in 1624, een tijd waarin het bidsnoer met die naam nog aan populariteit moet winnen, zoals we nog zullen zien.

Verder stammen uit de 12^e eeuw fragmenten van een bidsnoer, die vergelijkbaar zijn met die van St. Gertrudis, uit de tombe van Sint Norbertus (1080-1134).

Opvallend is dat The Catholic Encyclopedia een slag om haar arm houdt om de vondsten inzake de Sinten Gertrudis, Norbertus en Rosalia als hard bewijsmateriaal op te voeren. De vondsten op Holy Island ontbreken daarin, want die zijn vrij recent.¹⁰ Verder valt op dat de drie zojuist genoemde Heiligen afkomstig zijn uit een adellijk en/of rijk milieu.¹¹

2.2.2. Via de Literatuur:

Twee kluizenaars:

Sint Godric (1065 – 1170) leeft als kluizenaar in de omgeving van Durham in Engeland.¹² Hij gebruikt steentjes tijdens het opzeggen van zijn gebeden om er vooral maar geen enkele over te slaan.¹³ Zoals de eerder genoemde woestijnvader Paulus de Simpele heeft gedaan. Welke gebeden hij opzegt en hoeveel, wordt niet duidelijk. Hij is marskramer en zeeman geweest en heeft, voordat hij kluizenaar wordt, veel pelgrimages naar Jeruzalem en andere heilige plaatsen ondernomen.¹⁴ Het is aannemelijk

dat hij in het oosten, zoals andere pelgrims en kruisvaarders, kennis heeft gemaakt met de bidsnoeren van de oosters-christelijke monniken en die van de moslims. Maar hij beperkt zich tot steentjes.

Ongeveer in dezelfde periode leeft in de omgeving van Lyon in Zuid-Frankrijk **Sint Aybertus van Crespin** (1060 – 1140). Volgens een tijdgenoot is hij kluizenaar en een “veelbidder”: elke nacht bidt hij drie groepen van 50 Psalmen, waarschijnlijk als een vorm van boete doen, zoals onder 2.2.3. beschreven. En, vanwege zijn verering van de H. Maagd, bidt hij dagelijks 150 Ave’s via het bidsnoer “Rozenkrans”.¹⁵ De naam voor het snoer wordt hier eigentijds ingekleurd door de moderne geschiedschrijver.

Een adellijke leek:

Tot nu toe hebben we het gehad over een abdis en een aantal kloosterlingen/kluizenaars. We maken nu een sprongetje naar een vrouwelijke leek. Namelijk **Lady Godiva** (?* - †1067).¹⁶ Als Gravin van Mercia sticht zij een klooster en plaatst zich daarmee in een traditie van kloosterstichtingen door vermogende adellijke leken. Zij bepaalt in haar nalatenschap dat een smalle band, van kostbare stenen aan een koord, gehangen moet worden rond een Mariabeeld: “The circlet of precious stones which she had threaded on a cord in order that by fingering them one after another she might count her prayers exactly were to be placed on a statute of the Blessed Virgin Mary.” (William of Malmesbury: *Gesta Pontificum Anglorum*, 1125, Rolls Series 311).¹⁷ Dit is een meer concrete omschrijving van een bidsnoer.

2.2.3. Via overgeleverde religieuze gebruiken die van Oost naar West zijn gekomen.

Het betreft hier met name het Paraliturgische Boete systeem alsmede de Biechtpraktijk met het tariefboete systeem. Deze gebruiken stammen beiden van de oosterse monniken af en worden later door de Ierse en Angelsaksische monniken ook op het vaste land verspreid. Ze worden uitvoerig beschreven in de Bijlagen I en VII. De vraag is of bij deze systemen bidsnoeren nodig zijn om te tellen.

Het Boete systeem.

Wellicht naar het voorbeeld van de woestijnmonniken en monialen kennen de Ierse monniken de gewoonte om ’s nachts driemaal 50 Psalmen te bidden. Het is meer een individueel nachtgebed ter boetedoening en wordt niet gemeenschappelijk gebeden. Het staat los van het Goddelijk Officie.¹⁸

Afb.: V 2.4:

Bidsnoer dat eveneens zou kunnen doorgaan als lijkend op visschubben. Maar ook dit is van later datum: uit de 16^e eeuw. Het is een leren band waar aan 5x10 benen ringen (Ave Maria's) zijn bevestigd met daartussen 6x1 glazen kralen (Pater Nosters). Het draagt als naam “Disc Rosary” en is te vinden in het “Museum of Mining and Gothic Art in Leogang. (Oostenrijk). Zie ook Hoofdstuk 9.

Verwant hieraan is de praktijk van een weekboete van 150 Psalmen die op 3 vastendagen per week met elk 50 Psalmen mogen worden voldaan.¹⁹ Telkens dezelfde psalm bidden is toegestaan, maar dan wordt het aantal keren verhoogd. Ongeschoolde lekenbroeders en -zusters mogen als vervanging 50 + 20 (20 als verzwaring) Pater Nosters met kniebuigingen bidden. St. Bonifatius (675 – †754 Dokkum) noemt dit “Patere” i.p.v. “Psallere” (Pater Nosters i.p.v. Psalmen bidden).²⁰

Een ander boetegebruik, van rond 800, is om tweemaal 50 Psalmen te bidden wanneer er een collega monnik is overleden. Later mogen deze ook vervangen worden door Pater Nosters.

Het is duidelijk dat voor het opzeggen van 50 + 20 maal eenzelfde Psalm of van groepen van 50 Pater Nosters een bidsnoer noodzakelijk lijkt.²¹

De Biechtpraktijk met het tariefboete systeem.

De Ierse biechtpraktijk, de private biecht of oorbiecht, stamt waarschijnlijk af van de kloosterregel van de Heilige Basilius van Cappadocië († 379) om elke zonde aan de overste te melden met als doel de onvolkomenheden op weg naar zelfheiliging weg te nemen. Dit is ook beschreven in de "Collationes" van Johannes Cassianus (†430/435) dat van invloed is geweest op de Ierse tariefboeteboeken.²²

In Bijlage VII wordt uitgelegd dat het Christendom aanvankelijk een canonieke en openbare biecht kent waarvan de gelovige maar één keer in zijn leven gebruik van kan maken. Na uitboeting van zijn zonden mag hij/zij een aantal dingen niet meer op het gebied van wapens, seks en handel. Reden om de openbare biecht uit te stellen tot het sterfbed.

De private of oorbiecht is een welkom alternatief, omdat je privé zoveel keer kunt biechten als je wilt. Vanaf eind 7e eeuw hebben de Angelsaksische monniken haar op het vasteland geïntroduceerd. De leken kunnen daar ook gebruik van maken. De priester(monnik) speelt een centrale rol en er is geen openbare opname in de boetestand.²³

De opgelegde boete (het tarief) is meestal een vorm van vasten, maar ook het geven van aalmoezen, het betalen van zielenmissen en het opzeggen van Psalmen kan daar onderdeel van uitmaken. Ik geef hier een voorbeeld van een opgelegde boete via gebed: 3, 7, 15, 24, 30, 100, 1.000 of 1.250 Psalmen zingen met op het eind een kniebuiging. Een en ander afhankelijk van de zwaarte van de zonde, de omstandigheden en de intentie van de persoon. De priester mag het tarief daarom aanpassen. Wanneer je analfabeet bent, lijkt me dat je aangewezen bent op vasten, betalen, het opzeggen van een of meer Psalmen die je uit je hoofd kent, het bidden van Pater Nosters, of een combinatie daarvan.²⁴

2.4. Resumerend.

Zoals we in hoofdstuk 1 hebben gelezen wordt er verondersteld dat bidsnoeren in de kring van de woestijnmonniken en -monialen zijn ontstaan. Daar heb ik alleen indirecte aanwijzingen van gevonden. De beste aanwijzing hiervan is dat aantallen herhaalgebeden om een telmogelijkheid/bidsnoer vragen, zoals Paulus de Simpele in praktijk heeft gebracht.

Uitgezonderd de kloostervorm lijkt er, Archeologisch gezien, geen concreet bewijs dat er vroegchristelijke bidsnoeren van oost naar west gekomen zijn. Wollen bidsnoeren zijn moeilijk terug te vinden wegens de redelijk snelle afbraaktijd. Voor de archeologische conclusie van mogelijke fragmenten van een bidsnoer, die terug te voeren zijn naar het graf van Sint Gertrudis in het midden van de 7^e eeuw, neemt de Catholic Encyclopedia geen directe verantwoordelijkheid, evenmin voor de vondsten in het graf van Sint Norbert en Sint Rosalia uit respectievelijk de vroege 12^e en 17^e eeuw.

De verruimde wervels van zalm uit de 8^e/9^e eeuw die in 1221 op Holy Island zijn gevonden kunnen volgens archeologen heel goed als bidsnoer in gebruik zijn geweest. Evenals de in Londen gedateerde vondsten van Paternosterkralen vanaf 1066 rond de Sint Paul 's Cathedral.

Het bidsnoer van Lady Godiva uit het midden van de 11^e eeuw is het eerste harde bewijs dat er in West Europa een bidsnoer bestaan heeft van, in dit geval, een draad met edelstenen daaraan om gebeden te tellen. Er wordt een relatie beschreven tussen haar, het bidsnoer, en Maria.

Vanuit de literatuur zijn er wel redelijk harde aanwijzingen dat de boetepraktijk van 3x 50 Psalmen per nacht/per week van Oost naar West zijn gekomen. Lekenbroeders en -zusters mogen in het laatste voorbeeld plaatsvervangende Pater Nosters bidden, soms met verzwaring. Voor de 50 Psalmen voor het zielenheil voor een overleden broeder gaat dat ook gelden.

De oorbicht stamt eveneens uit het Oosten en is via de Ierse en Angelsaksische monniken over Europa verspreid. In de biechtboeken met het tariefboete systeem, die ik heb doorgenomen, wordt overigens niet over Pater Nosters gesproken als vervangende boete voor een aantal Psalmen.

Omdat niet alles uit de beginperiode duidelijk is, zijn er veel aannames. Een paar daarvan heb ik tegen het licht gehouden. Dat het herhalen van aantallen gebeden om een telsysteem vraagt is een aanname die er toe doet.

Inzake het Paternostersnoer en het latere bidsnoer Rozenkrans vinden we uit deze tijd de volgende elementen terug: de getallen 150, 100 en 50, die verwijzen naar het aantal Psalmen. Maar ook andere getallen, dat van 50 + 20 Pater Nosters alsmede 12 zalmwervels van een verondersteld bidsnoer, zijn in dit hoofdstuk voorbij gekomen. Verder aantallen vervangende Pater Nosters van het Goddelijk Officie met de getallen 7, 12 en 24 zoals die te vinden zijn in het overzicht in Bijlage 1.2. De vaste getallen die afgeleid zijn van de 150 Psalmen zijn dus in het Westen niet de enige standaard voor de bidsnoeren.

Voetnoten bij Hoofdstuk 2:

- ¹ - Afbreektijd wol:
<http://www.eurofysica.nl/media/53953/401040%2520handleiding%2520testset%2520biologische%2520afbreekbaarheid.pdf>
 13-01-2017 16.30u. Afbreektijd bij benadering: in water 6-12 mnd, in aarde 1 jaar in droog zand 5 jaar. In speciale grondlagen en in bijzondere omstandigheden langer (bijv. veenlijken).
 - 3 functies kralensnoeren:
 5000 jaar Kralen, Mette Langbroek & Annemarieke Willemsen, Hart Voor De Zaak (via HRG), Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 2022, ISBN978-90-71201-48-6. p. 9. Decoratie, bescherming en herinnering (geheugensteun).
- ² <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 09.48u Lemma: Beads (Use of Beads at Prayer).
- ³ - <https://nowarchaeology.com/the-first-prayer-beads-uncarved-in-medieval-britain/> 20-07-2022 17.09u.
 - <https://www.archaeology.org/news/10660-220701-lindisfarne-prayer-beads> 20-07-22 17.35u.
 - voor het aantal vervangende Pater Nosters in de Metten, zie: Bijlage I, Afb. B I.2.
 - Palladius beschrijft dat St. Antonius in het bijzijn van Paulus de Simpele.
 De woestijnvaders / Palladius van Helenopolis ; ingel., vert. [uit het Grieks] en toegelicht door Thalien M. de Wit-Tak
 1^e druk 2006 ISBN 90 5179 377 4 EAN 97890 5179 377 2 Gopher Publishers Utrecht i.s.m Bruna B.V. p. 135-136.
- ⁴ - https://en.wikipedia.org/wiki/St._Cuthbert%27s_beads 06-05-23 20.15u.
 - <https://en.wikipedia.org/wiki/Crinoid> 06-05-23 20.14u.
 - John Field, Durham Cathedral, Third Millennium Publishing London 2006 ISBN 13 : 978 1 903942 67 3 p. 16 – 27 e.v.
- ⁵ http://rosetta.bham.ac.uk/Issue_04/Gottschall.htm 03-02- 2017 22.11u.
- ⁶ Dubin, Lois Sherr (2009). The History of Beads: From 100,000 B.C. to the Present (Rev. and expanded ed.). New York: Abrams. pp. 79–92. ISBN 978 0 8109 5174 7.: "a thong of leather sewn into a circler with bone rings attached like scales to the spine of a fish. The rings were turned over as prayers were counted. Deze vorm van "bidsnoeren" (de schrijfster gebruikt het woord rosaries), bekend vanuit graven in de 8e eeuw, was in de 19e eeuw nog in gebruik in Zuid-Duitsland." Ze baseert haar bevinding op het boek: "The Rose Garden Games" van Eithne Wilkins: blz.47 en 48. De aanname, verwoord door E. Wilkins, wordt door L.S. Dubin voor waar aangenomen. Dit type verschijnt evenwel in het midden van de 15 eeuw. Zie Verkenning Hoofdstuk 9.7.
- ⁷ - Eithne Wilkins: The Rose Garden Games; the symbolic background to the European prayer beads, London, Victor Gollanez 1969. Ze voert een Sint Rosalia (*742 – + 814) op, die qua datering de tweelingzus van Karel de Grote zou kunnen zijn. Evenwel zonder referenties te vermelden. In haar graf zou een bidsnoer gevonden zijn (blz. 30). Verder verwacht ze Paulus van Thebe (ca. 228-341) met Paulus de Simpele (? – 337) (blz. 33). Op blz. 35 voert ze St. Bridget van Killdare op die mogelijk haar gebeden opzegt met behulp van een koord met houten of stenen kralen. Ook deze aannames worden voor waar aangenomen bijv. op de website:
 - <http://www.rosaryworkshop.com/HISTORYjournalingBead.htm> 30-11-2016 21.15u.
 Deze website laat een uitgebreide geschiedenis van bidsnoer en rozenkrans zien. Die baseert zich, voor wat de eerste bidsnoeren in Ierland betreft, voor een groot deel op de boeken van Lois Sherr - Dubin en Eithne Wilkins.
 - kritiek op het boek van E. Wilkins: <https://paternosters.blogspot.com/2005/02/rose-garden-game.html> 30-11-2016 22.45u.
- ⁸ Zie voetnoot 2.
- ⁹ Zie: - <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 09.48u Lemma: Beads (Use of Beads at Prayer).
 - <https://catholicfamilynews.com/blog/2015/09/01/2015-9-1-saint-rosalia-the-sicilian-miracle-worker/> 27-10-2019 18.25 u.
 - <https://www.christianiconography.info/rosePalermo.html> 27-10-2019 19.15u.

- ¹⁰ Zie: - <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 09.48u Lemma: Beads (Use of Beads at Prayer).
- ¹¹ De heiligen, Stijn van der Linden, 1999 Uitgeverij Contact Amsterdam-Antwerpen ISBN 90 254 1141 X. Boek is een aanbeveling inzake datering en achtergrondinfo van heiligen.
- ¹² John Field, Durham Cathedral, Third Millennium Publishing London 2006 ISBN 13 : 978 1 903942 67 3 p. 53-56.
- ¹³ The Reformation of the Twelfth Century, Giles Constable, Cambridge University Press, Cambridge UK 2002 ISBN 0 521 30514 4 p. 274.
- ¹⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Godric_of_Finchale.
- ¹⁵ - 100 Ave's met kniebuigingen en 50 Ave's door telkens voorover op de grond te gaan liggen. Zie: <http://www.heiligen.net/heiligen/04/07/04-07-1140-aibert.php> 05-05-20.25u.
- zie ook noot 2.
- Sint Aybertus wordt ook wel Aibertus genoemd (zie voetnoot 8) of Albertus van Crespin (zie voetnoot 2) .
- Zie voor de naam: Hoofdstuk 6.
- ¹⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Lady_Godiva 01/12-2016 17.27u.
- ¹⁷ zie noot 2.
- ¹⁸ - The Devine Office in the Latin Middle Ages: Methodology and Source Studies ...geredigeerd door Margot E. Fassler, Rebecca A. Baltzer (Google books p. 102 e.v.) Zoekterm: The Three Fiftys.
- Zie ook Bijlage II.
- ¹⁹ Willem Johan Lamfers · 2009 · Monasticism and religious orders, Orthodox Eastern blz. 134. Zoekterm: vastendagen monniken maandag woensdag en vrijdag: vindt Google Books. 17-03-21 11.15u. De maandag als vastendag is in gebruik in de Oosterse Kerk. In de Westerse Kerk zijn het de woensdag en de vrijdag. Lijkt op een bevestiging van een oosters gebruik dat naar het westen gekomen is via de Ieren. Maar zeker ben ik daar niet van.
- ²⁰ G.G. Meersseman O.P. Der Hymnos Akathistos in Abendland II, Univerzitätverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960 p. 10-12 via zoekterm: "Wert ghehauden alle daghe te lesene" en vindt titel bij Googlebooks.
- ²¹ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 10.14u Lemma: Rosary.
Het scherpe onderscheid tussen het Liturgische en het Boete systeem vindt men niet terug in de Catholic Encyclopedia Bij de lemma's Beads of Prayer en Rosary) maar is daar wel als zodanig in te herkennen.
- ²² - H.A.J. Wegman, Riten en mythen, Liturgie in de geschiedenis van het christendom, Uitgeverij Kok – Kampen, 2^e druk 1995 ISBN 90 242 6509 6, NUGI 631 P. 159- 161 inzake Basilius.
- Rob Meens, Het tripartite boeteboek, overlevering en betekenis van vroegmiddeleeuwse biechtvoorschriften; Hilversum, uitg. Verloren 1994. ISBN 90-6550-261-0 p. 18 inzake Cassianus.
- zie ook de Bijlagen I en VII.
- De gewoonten en gebruiken binnen de Rooms-Katholieke Kerk zijn in deze tijd nog volop in ontwikkeling. Dat kan verschillen van abdij tot abdij en van bisdom tot bisdom. Het Ierse Christendom heeft een andere berekening van de Paasdatum ontwikkeld dan die van de Kerk van Rome. Dit is op het Concilie van Whitby (664) gelijk getrokken: Pasen valt op de 1^e zondag na de 1^e volle maan in de lente (21 maart). De Ierse biechtpraktijk is daarentegen wel opgegaan in de gebruiken van de Rooms-katholieke Kerk. Dat proces vindt in de 12^e eeuw zijn beslag tijdens het 4^e Concilie van Lateranen (AD 1215).
- ²³ - Rob Meens, Het tripartite boeteboek, overlevering en betekenis van vroegmiddeleeuwse biechtvoorschriften; Hilversum, uitg. Verloren 1994. ISBN 90-6550-261-0 : verschil tussen canonieke en oorbiecht p. 16-24.
- https://books.google.nl/books?id=HJHfAwAAQBAJ&printsec=copyright&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false 11-05-23 17.02u.
- ²⁴ - Rob Meens, Het tripartite boeteboek, overlevering en betekenis van vroegmiddeleeuwse biechtvoorschriften; Hilversum, uitg. Verloren 1994. ISBN 90-6550-261-0
- verschil tussen canonieke en oorbiecht p. 16-24.
- aantal te bidden Psalmen: p. 349: 7, 15, 30.
- zie noot 20: p. 9 t/m 12

Afbeeldingen bij Hoofdstuk 2:

Afb.: V 2.1.: tekst: N.F. Robinson, Monasticism in the Orthodox Churches 1964 (in hand-out Dr. K. Innemee). Herkomst foto onbekend.

Afb.: V 2.2.: zie: <https://www.archaeology.org/news/10660-220701-lindisfarne-prayer-beads> 20-07-22 17.35u

Afb.: V 2.3.: Sint Hiëronymus in de woestijn. Detail van een schilderij mogelijk van de hand van Fiedrich Herlin (1430 – 1500).

Afb.: V 2.3.: Disc Rosary uit de 16e eeuw. Disc Rosary - Museum of Mining and Gothic Art in Leogang (Salzburg State).

3. Hoe is het bidsnoer met de naam Paternoster ontstaan?

3.1. Het bidsnoer met de naam Paternoster. ¹

Het Pater Noster (het Onze Vader) is een gebed dat Jezus zelf aan zijn volgelingen heeft geleerd zoals in het Evangelie van Mattheus (Mat. 6: 9-13) staat geschreven.² Het hoort, samen met de Psalmen, tot de belangrijkste gebeden binnen het Christendom. Zowel in de liturgie als in de persoonlijke devotie speelt het een sleutelrol in de relatie tussen God en mensen.

In het oudst bewaarde document met voorschriften voor de eredienst en het kerkelijk leven, de Didachè, wordt voorgeschreven om driemaal daags het "Pater noster" te bidden.³ Het maakt van het begin af aan onderdeel uit van de Eucharistieviering (Heilige Mis).⁴ In de Liturgie van het Goddelijk Officie heeft het een plaats in alle gebedstijden.⁵

Het Onze Vader is, naast de Heilige Mis, eveneens te vinden in de liturgie van de zes overige sacramenten waaronder dat van de oorbiecht getuige een handschrift uit de 11^e eeuw.⁶ Niet verwonderlijk gelet op de tekst "...en vergeef ons onze schulden, gelijk ook wij vergeven aan onze schuldenaren..." Later in de middeleeuwen zien we aantallen Pater Nosters na de oorbiecht als opgelegde boete fungeren.⁷

Het Middelnederlands kent meerdere versies van het Onze Vader. In Afb. V 3.1. zie je een variant uit een Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament dat in gebruik is geweest binnen de Moderne Devotie. Dit is van na 1350.

Vader onse, du bist inden hemelen,
gheheplighet sij dijn name,
toecomen moet dijn rike,
dijn wille gheschie inder eerden
als inden hemel.
Ghif ons huden onse daghelikes broet,
ende berghif ons onse scolt als wij den
ghenen doen die onse schuldenaers sijn,
ende en laet ons niet leyden in becoringhen,
mer verloesse ons van allen quaden. Amen.

Afb.: V 3.1. ⁸

De Latijnse taal is lange tijd de religieuze taal geweest voor de dagelijkse gebeden van de leken. In de 14^e en 15^e eeuw gaat men hiervoor meer en meer de Volkstaal gebruiken zoals dit Vader onse. Het Middelnederlands kent meerdere versies van het Onze Vader. Hier een variant uit een Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament. Twee andere varianten zijn via zoektermen in de voetnoot te vinden. De termen "Vader onse" (letterlijke woordvolgorde van het Latijnse "Pater noster") en "Onse vader" worden beiden gebruikt. Pas sinds de 16^e eeuw is de woordvolgorde in de standaardtaal aangepast: "onzevader" (geschreven met en zonder spatie). In het Duits wordt het gebed overigens nog steeds "Vater-unser" genoemd. Datum: Eind 14^e eeuw.

We hebben in het voorgaande gezien dat de Psalmen heel belangrijke gebeden zijn. Het door Jezus zelf uitgesproken Pater Noster gaat fungeren als waardige vervanger voor een Psalm om speciaal de ongeschoolde lekenbroeders en -zusters tegemoet te komen. De in de Nederlandse geschiedenis welbekende en te Dokkum vermoorde St. Bonifacius (675 – 754) noemt dit "patere" i.p.v. "psallere".

Deze vervangende functie geldt zowel voor het Boete systeem van 3 x 50 Psalmen (of delen daarvan per nacht en/of per week), als voor die van het Liturgische systeem van het Goddelijk Officie (150 Psalmen of delen daarvan over 8 dagelijkse getijden gedurende 1 week).⁹

De Cisterciënzer conversen bidden zowel vervangende Pater Nosters voor de Psalmen tijdens het Goddelijk Officie (volgens het Liturgisch systeem) als voor het aantal gevraagde Psalmen voor een

overleden medebroeder of weldoener (het Boete systeem met 2 x 50 Pater Nosters). Zij gebruiken daarbij een bidsnoer om de tel niet kwijt te raken. Daar komt het woord Paternostersnoer vandaan.¹⁰ De twee systemen komen ook in andere kloosterregels naar voren zoals die van de Tempeliers¹¹ en de Minderbroeders.¹²

Wanneer een tempelridder niet bij het Goddelijk Officie aanwezig kan zijn, dan bidt hij die dag 57 Paternosters. Dit lijkt overeen te komen met het aantal Getijden (8) per week (7 dagen) 56 Getijden + 1. Onduidelijk is of dit de achterliggende gedachte is, want volgens Afb. V 3.2. is de indicatie voor een dag en een nacht 64 Pater Nosters totaal. Sommige aantallen in de Metten en Vespers vragen om een bidsnoer. De vraag rijst of die getallen zelfstandige devoties zijn geworden om privé te bidden.¹³ Dan kunnen de 12 zalmwervels, die in hoofdstuk 2 zijn genoemd, daar een voorbeeld van zijn.

	St. Benedictus A.D. 6e eeuw	Tempeliers A.D. 1129	Ancen Rivle A.D. 13 ^e eeuw	Minderbroeders A.D. 1223	Karmelieten A.D. 1247
	Psalmen 6, 9 of 12 (afh. v. feestd.)		Pater Nosters 28 (40 op zo)	24	25 (50 op zo)
Metten		13			
Lauden	5	7	7	5	7
Priemen	3 (9 op zo)	7	7	7	7
Sext	3	7	7	7	7
Terts	3	7	7	7	7
Nonen	3	7	7	7	7
Vespers	5	9	15	12	15
Completen	3	7	7	7	7
Totaal	31 (42) (43) (46)	64	85 (107)	76	82 (107)

Het materiaal dat in de 11^e en 12^e eeuw in gebruik is voor het bidden van Paternosters zijn bonen, stenen, alsmede benen schijven die geregen zijn aan een draad om accuraat te kunnen tellen.¹⁴ Daar kunnen zalmwervels aan toegevoegd worden.

Afb.: V 3.2.

Het Goddelijk Officie voor lekenbroeders en -zusters van een aantal kloosterordes in de 12^e en 13^e eeuw volgens het Liturgisch Systeem: het aantal Psalmen per Getijde, uitgaande van de Regel van Sint Benedictus en het aantal Pater Nosters per Getijde, die daar vervangend voor zijn. In dit overzicht zijn niet alle uitzonderingen opgenomen.

3.2. Het Jezusgebed.

Het Jezusgebed is van later datum. Het Jezusgebed begint met "Heer Jezus....." Vandaar waarschijnlijk de naamgeving. Het kent een aantal varianten zoals deze: "Heer Jezus Christus, Zoon van God, wees mij (zondaar), genadig". De inhoud van het Jezusgebed is een persoonlijk beroep van de monnik/moniale op Jezus om hem/haar genadig te zijn.¹⁵ Het "Kyrie eleison" lijkt aan het Jezusgebed verwant als persoonlijk boetegebed bij de monniken in Ravenna¹⁶ en als boetegebed van de gemeente in de Eucharistieviering. Het grote verschil zit in het woord "mij" van het Jezusgebed dat op de biddende privépersoon slaat. Het "onze" van het Onze Vader en het "ontferm u over ons" van het Kyrie eleison heeft betrekking op de biddende persoon als deel van de kerkelijke gemeente. Jezus begint het Pater Noster met "Onze Vader....." en niet met "Mijn Vader.....". De inhoud van het Pater Noster heeft betrekking op een groep mensen die met het door Jezus aangeleerde gebed een beroep op God de Vader doen om hen voedsel te schenken en om hun schulden te vergeven, gelijk zij ook aan anderen doen.

Het bidsnoer voor het Jezusgebed symboliseert de 33 jaren dat Jezus op aarde heeft doorgebracht. Het lijkt in het Westen als bidsnoer geen grote rol te hebben gespeeld. Tijdens mijn verkenning zie ik rond 1516 in de Westerse Kerk een variant van het bidsnoer met 33 kralen verschijnen als Camaldulenzers Kroontje. In plaats van het Jezusgebed worden er Pater Nosters gebeden. Vanaf 1980 wordt een variant van het bidsnoer Jezusgebed gepropageerd binnen de Anglicaanse Kerk.¹⁷

3.3. Resumerend:

Het Onze Vader is het belangrijkste gebed dat Jezus zelf aan zijn volgelingen heeft geleerd en dat uitnodigt om gezamenlijk te bidden. Het is een herhaalgebed dat geschikt is voor zowel persoonlijke als gemeenschappelijke devotie. Vanaf het vroege Christendom is het een wezenlijk onderdeel van de Liturgie van de Mis, de zes andere Sacramenten en van het Goddelijke Officie. Het zogenaamde “Jezusgebed” is een meer persoonlijk gebed in het Oosterse Christendom, waarvan in het Westerse Christendom begin 16^e eeuw een variant opduikt als Camaldulener Kroontje. Vanaf 1980 wordt een variant van het Jezusgebed gepromoot in de Anglicaanse Kerk.

Als vervanging van het aantal Psalmen die zijn voorgeschreven om boete te doen, mogen de en lekenmonniken en – monialen Pater Nosters bidden volgens het Boete systeem van 3 x 50, zonodig met verzwaring. De eerste vermelding hiervan vindt men bij Sint Bonifacius († 754). Later zijn er vermeldingen van vergelijkbare aantallen voor overleden medebroeders.

Voor de vervanging van het aantal Psalmen in het Goddelijke Officie wordt het zogenaamde Liturgisch systeem gebruikt waar een voorbeeld van te vinden is in Afbeelding B I.2. Beide systemen, het Liturgische en het Boete systeem vinden we later terug in de Regel van de Tempeliers en die van de Minderbroeders, zij het dat het aantal “Boete” Pater Nosters bij de Minderbroeders aan de lage kant is.

Via de oorbiecht wordt later in de Middeleeuwen aantallen te bidden Pater Nosters en/of andere gebeden als boete aan de biechteling opgelegd i.p.v. aantallen Psalmen: vasten en/of het geven van aalmoezen.

Voor het tellen van de aantallen is een bidsnoer noodzakelijk. Het Paternostersnoer ontleent hieraan haar naam. Het materiaal daartoe bestaat uit stenen, bonen, benen schijven of zalmwervels die aan een draad zijn geregen. Inzake het Paternostersnoer en de Moderne Rozenkrans vinden we in dit hoofdstuk de getallen terug uit Hoofdstuk 2.3, aangevuld met het getal 33 van het Jezusgebed.

De vraag blijft of zich, uit de voorgeschreven aantallen Pater Nosters van de getijden (7, 12, 24), een devotie heeft ontwikkeld die tot een zelfstandig bidsnoer heeft geleid.

Voetnoten bij Hoofdstuk 3:

- ¹ Zie ook Bijlage I onder 2.2.
- ² De Heilige Schrift, vertaling uit de grondtekst met aantekeningen etc. MCMLXV Uitgeverij het Spectrum Utrecht – Antwerpen.
- ³ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Didachè> 06-06-2020 17.15u.
- ⁴ Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten. Gooi en Sticht bv – Hilversum, 2e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028 Blz. 23 en 39/40.
- ⁵ John Harper, The forms and orders of western liturgy from the tenth tot the eighteenth century, Clarendon Press Oxford, 1991 ISBN 0-19-816279-0, p. 73 – 108.
- ⁶ Rob Meens, Het tripartite boeteboek, overlevering en betekenis van vroegmiddeleeuwse biechtvoorschriften; Hilversum, uitg. Verloren 1994. ISBN 90-6550-261-0 p. 180 en 206.
- ⁷ Anne Gottschal: <https://core.ac.uk/download/pdf/33528933.pdf> p. 13,14 15-07-22 23.24u.
- ⁸ Verzameling van Middelnederlandse Bijbelteksten, Grote Reeks Afdeling II, Het Nieuwe Testament, Deel II, Het Nieuwe Testament van de Moderne Devotie, Uitgegeven door C.C. de Bruin, Leiden, E.J. Brill 1979 Blz. 7. Google Books: Zoekterm “Vader onse, du bist inden hemelen”. 06-06-2020 16.51u. Zie voor deze versie en andere historische versies: <http://www.vogala.org/tekst/onze-vader-prozaversie> 20-02-2017 19.43u : dan doorklikken op 6 puntjes linksboven.
- ⁹ - G.G. Meersseman O.P. Der Hymnos Akathistos in Abendland II, Univerzitätverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960 p. 10-12 via zoekterm: “Wert ghehauden alle daghe te lesene” en vindt titel bij Googlebooks.
- In Hoofdstuk 2.2.3.2 en 2.2.4. alsmede in Bijlage I en VII wordt dit uitgebreid toegelicht.
- ¹⁰ - zie: <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> Lemma’s: Beads of Prayer en Rosary 29-11-2016 09.48u.

- zie Bijlage II: De conversen zijn meestal de Latijnse taal niet machtig. Ze leggen wel geloftes af, maar ontvangen niet de clericale wijdingen. Ze doen over het algemeen het ruwe werk. Andere ordes nemen voor hun lekenbroeders en – zusters het gebruik, om Pater Nosters i.p.v. Psalmen te bidden, over.
- ¹¹ Idem. Regel van de Tempeliers (1128). Een Tempelridder dient gedurende een week 100 maal per dag een Paternoster te bidden wanneer één van zijn medebroeders overleden is. Wanneer hij niet bij het Goddelijk Officie aanwezig is, bidt hij 57 Paternosters per dag.
- ¹² De Voorlopige Redactie van de Regel voor de Minderbroeders (1221) maakt een vergelijkend onderscheid, maar met een ander aantal te bidden aantal Pater Nosters (7) voor een overleden medebroeder. De definitieve regel uit 1223 laat het exacte aantal achterwege. G. Freeman e.a. Franciscus van Assisi, De geschriften, vertaald en ingeleid door G.P. Freeman e.a., Gottmer/Becht B.V., Haarlem 2004, ISBN 90 257 3903 2/ NUR 700. Blz. 45 en 46 / 79 en 80.
- ¹³ - vergelijk grafiek: Afb. V 3.2.
- zie ook uitleg in Hoofdstuk 2 onder par. 2.2.3 en 4.
- ¹⁴ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> Lemma's: Beads of Prayer en Rosary 29-11-2016 09.48u.
- ¹⁵ zie ook Bijlage III.2.
- ¹⁶ zie Hoofdstuk 1.3.2. en de voetnoten 3 en 18 aldaar .
- ¹⁷ - Camaldulener Kroontje: zie Verkenning 7.4.4.
- Gebruik in de Anglicaanse Kerk:
- <https://www.unspokenelements.com/blogs/hope/traditional-prayer-for-praying-the-anglican-rosary> 30-08-23 09.32 u.
- <https://www.dohio.org/files/resources/anglican-rosary.pdf> 30-08-23 09.37u

Afbeeldingen bij Hoofdstuk 3:

- Afb.: V 3.1.** Noord-Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament dat gebruikt werd binnen de Moderne Devotie. Datering: 14e eeuw. Zie noot ⁸ van Hoofdstuk 3.
- Afb.: V 3.2.** Grafiek van het aantal te zingen Psalmen volgens het Liturgisch Systeem tijdens de vaste gebedsuren van het Goddelijk Officie volgens de Regel van Benedictus met de vervangende Paternosters voor de lekenbroeders en zusters zoals voorgeschreven volgens de Regel van een aantal andere kloosterordes. Van de hand van de schrijver van deze verkenning.

4. Hoe is de ontwikkeling van de Mariaverering en die van het “Ave”, de Mariabegroeting, verlopen?

4.1. De Mariaverering en de ontwikkeling van het “Ave”.

Inleiding:

Met de ontwikkeling van het bidsnoer dat de naam Paternoster draagt zijn we inmiddels aanbeland in de 13^e eeuw. Het is nu tijd om aandacht te besteden aan de ontwikkeling van de Mariaverering en van de Mariabegroeting “Ave”. We stappen daarvoor zoveel mogelijk chronologisch door belangrijke gebeurtenissen die daartoe hebben bijgedragen. In Bijlage IV wordt de tekstuele en muzikale ontwikkeling van de Mariabegroeting “Ave” meer gedetailleerd beschreven.

4.1.1. Concilie van Efese: Maria wordt uitgeroepen tot Moeder van God.

In de eerste eeuwen van het Christendom is er, zoals we in hoofdstuk 1 gezien hebben, al verering tot Maria.¹ Na het Concilie van Efese (431), waar Maria de titel “θεοτόκος” krijgt, dat “Godbarende” of “Moeder van God” betekent, komt de Mariaverering in het oosten tot grote bloei. Met name door kerkelijke feesten en door afbeeldingen van haar op iconen. Als uitvloeisel van de Mariafeesten zien we vanaf het begin van de 5e eeuw de eerste aan Maria gewijde kerken verschijnen.²

4.1.2. Feest van Maria Boodschap.

Eén van de Mariafeesten dat ongeveer uit dezelfde periode dateert (de 1e helft van de 5e eeuw) is het feest van Maria Boodschap op de 25e maart. Dan wordt gevierd dat de Engel Gabriël aan Maria de boodschap brengt dat zij overschaduwd zal worden door de Heilige Geest. De engel begroet haar volgens het Evangelie van Lukas (Lk 1, 28) met de woorden “**Ave gracia plena**”. De openingswoorden van het latere “Wees gegroet vol van genade”.³

4.1.3. Het Ave wordt Ave Maria.⁴

De twee teksten van de begroeting van Maria door de Engel Gabriël (Lukas 1,28) en later door haar nicht Elisabeth (Lukas 1,42) zijn in de vroege eeuwen in diverse vormen terug te vinden in hymnen, gedichten en preken van Efraïm de Syriër (306 - 373) tot aan Petrus Damianus (1007 - 1072). De naam Maria wordt eraan toegevoegd.

Ic gruete di Maria
 Gracien vol, ons Here met di si
 Vor alle wibe benedijt sidi,
 De brocht uwes lichamen
 Es benedijt, amen.
 [Amen setticker selve toe,
 Om die rime te vinden alsoe].

Afb.: V 4.1:

Berijmd “Ave Maria” uit “*der Leken Spiegel*” (1325) van Jan van Boendale (1279-1361). Rijm helpt onthouden.

Ten tijde van Gregorius de Grote (ca. 540 – 604) zijn de twee teksten aaneengesloten. Ze zijn te vinden in het “Liber Antifonarius” als Offertorium voor de 4e zondag van de Advent.

De twee begroetingen komen ook voor in het Maria Officie dat zich vanaf het midden van de 8e eeuw in steeds grotere kring aan het ontwikkelen is. Dit zorgt er voor dat de twee teksten rond 1050 als één zelfstandige eenheid op grote schaal bekend zijn.⁵

Het derde deel, een gebedsformule die in de tweede helft van de 15e eeuw tot stand komt, wordt er pas in 1508 met Pauselijke toestemming aan toegevoegd en in 1568 in het officiële Brevier opgenomen.

4.1.4. Iconoclasme: aanzet tot grotere Mariaverering in het westen

Gedurende de 8^e en 9^e eeuw zijn er periodes geweest dat het in de Oosterse Kerk verboden is om afbeeldingen te maken van Heiligen, het zogenoemde iconoclasme. Dit heeft letterlijk en figuurlijk

beeldvormend gewerkt in het westerse kerk: de Mariaverering wordt daar sterker. In de elfde eeuw zet deze trend zich door om in de 12^e eeuw uit te groeien tot de belangrijke plaats die Maria nog steeds in de Rooms-katholieke Kerk heeft. Ze krijgt, naast de titel Moeder van God, ook die van Koningin.

4.1.5. Het ontstaan van de Officie van Onze Lieve Vrouw.

Het Officie van Onze Lieve Vrouw wortelt eveneens in de oosterse traditie. Het kent dezelfde structuur als het Goddelijk Officie, maar dan gericht op Maria. Sporen ervan zijn al in de 8^e eeuw in Italië terug te vinden. In de 11^e eeuw is het een zelfstandig Officie dat door de Benedictijnen van Cluny op zaterdagen (eerst alleen voor zieke monniken) wordt gebeden als vervanging van het Goddelijk Officie.

De verkorte vorm hiervan wordt het Kleine Officie van Onze Lieve Vrouw genoemd. Het kent verschillende varianten en wordt zowel privé als gemeenschappelijk gebeden. Petrus Damianus (1007-1072) heeft een Maria-Officie samengesteld dat, goedgekeurd door de Paus, in de gehele kerk van toen haar weg heeft gevonden.⁶ Het wordt dan dagelijks naast of toegevoegd aan het Goddelijk Officie gebeden. De Psalmen, hymnen, antifonen en gebeden concentreren zich zoveel mogelijk op het leven van Jezus en Maria. Het krijgt later onder meer gestalte in de mooie getijdenboeken, die ons uit de late Middeleeuwen zijn overgeleverd. Bedoeld voor privé-devotie van vooral leken.⁷

Afb.: V 4.2: Maria-Officie: het begin van de Priem met "Deus in adiutorium meum intende..." Daaronder de Kleine Doxologie: het "Gloria Patri" op de rechterbladzijde gevolgd door het 1e vers van de hymne Veni Creator Spiritus en de Maria-hymne "Memento salutis auctori". In de versierde kapitaal is de geboorte van Jezus uitgebeeld. (Lotharingisches Stundenbuch, 1^e kwart van de 14e eeuw).⁸

4.1.6. Muzikale begroetingen voor Maria: Hymnen en antifonen

Vóór het iconoclasme kennen we in het westen ook al hymnen, gebedsmomenten en verhalen die in de kern terug gaan op oosterse devotie en in het westen verder zijn uitgebouwd. Een kleine doorsnede hieruit is weergegeven in Bijlage IV.

4.1.7. Marialegenden.⁹

Marialegenden komen eveneens uit de oosterse traditie van het Christendom. In de vroege 12^e eeuw beginnen ze in westerse legenden het licht te zien in Frankrijk, Spanje, Engeland en Duitsland.¹⁰ Aanvankelijk zijn ze beschouwend van aard. In de 13^e eeuw worden ze meer spectaculair. Er vinden wonderbaarlijke gebeurtenissen plaats die als voorbeeld en/of bewijs dienen voor haar verering en/of een daar mee samenhangend ritueel. Het verhaal maakt diepe indruk op de christelijke mens en biedt zekerheid in het bestaan.¹¹ De legenden verspreiden zich naar omliggende landen.

In het Duitse taalgebied komen veel Marialegenden voor in “Das Alte Passional”. Het is hoogstwaarschijnlijk ontstaan in de omgeving van De Duitse Orde (een geestelijke ridderorde, gesticht tijdens de Derde Kruistocht (1189-1192). Beschermvrouwe van de Duitse Orde is overigens Maria.¹² Uit één van deze legenden schijnt het woord “rozenkrans” afkomstig te zijn.¹³

Een ander bekend Mirakelboek is: “VIII Libri Miraculorum van Caesarius von Heisterbach” (ca. 1225?).¹⁴ Daarin komt in de Latijnse taal de legende van Beatrijs voor die in de Middelnederlandse vertaling hier grote bekendheid heeft gekregen.¹⁵ De Spieghel Historiae (1285-1288) van Jacob van Maerlant bevat eveneens een aantal Marialegenden in het Middelnederlands.¹⁶

4.1.8. Mariarelieken

Er worden vanaf de 11^e eeuw meer kerken aan Maria gewijd en er zijn relieken van haar in omloop. Pelgrimsstromen doen bijzondere Mariaplatsen aan en helpen haar verering te verspreiden. Het fysieke contact van het westen met het oosten via de kruistochten zal hier mede debet aan zijn.

4.1.9. Promotie van het Ave onder de geestelijkheid

Petrus Damianus, een Italiaanse monnik (1007 - 1072) raadt het dagelijks bidden van het “Ave” aan als engelachtig vers. Dit vindt veel weerklank vooral in Engeland en de Lage Landen. Het midden van de 11^e eeuw is ongeveer de periode waarin de in Bijlage IV genoemde begroetings-antifonen ontstaan.

Een zelfde aansporing doet de Parijse bisschop Odo van Sully, ook Abt van Sint Victor (1166 - 1208), zo’n 130 jaar daarna. Rond AD 1200 doet hij als eerste de aanbeveling aan zijn geestelijkheid tot het bidden van het Onze Vader, de Geloofsbelijdenis en de begroetings spreuk voor de heilige Maagd, het “Ave”.¹⁷ De inhoud van zijn aansporing omvat aldus 3 van de 5 basisbestanddelen van de Moderne Rozenkrans. Soortgelijke aansporingen als die van Odo komen we ook tegen in Engeland op de synode van Durham in 1217.¹⁸ Dit laatste houdt verband met aanbevelingen die eerder van het 4^e Lateraans Concilie in 1215 zijn uitgegaan.¹⁹

Met deze aanbevelingen en acties zitten we nog in de sfeer van de reguliere (aan kloosterregel gebonden) en seculiere (aan bisschop gebonden) geestelijkheid als middel om hun tanende geestelijk leven in de 12^e en 13^e eeuw van nieuwe impulsen te voorzien.

4.1.10. Het Psalterium Mariae ofwel het Mariapsalter.

Nieuwe kloosterordes als die van de Kartuziers (1084) en Cisterciënzers (1098) kennen vanaf het begin een bijzondere verering voor Maria. Binnen de Orde van de Cisterciënzers ontstaat rond 1130 het zogenaamde Mariapsalter. Elk van de 150 Psalmen wordt omgeven met een antifoon die verwijst naar Maria. Het zal zich in de loop van de tijd tot verschillende vormen ontwikkelen.²⁰

Afb.: V 4.3:

Madonna (Maria met kind) dat zich bevindt in de Broederkeuken van het Minderbroedersklooster van Archeon. Nagesneden van origineel uit ca. 1270, omgeving Keulen(?).

4.1.11. Het Angelusgebed.

Angelus is het beginwoord van het gebed: “Angelus Domini nuntiavit Mariae” (“De Engel (Gabriël) des Heren heeft aan Maria geboodschap”). Het Angelusgebed is ca. 1239 ontstaan vanuit de omzetting van 3 gebeden uit de Completen in 3 Ave Maria ‘s. Gelovigen in en om het klooster kunnen zo de menswording van Jezus gedenken. Later is dit gebruik toegevoegd aan de Priemen (Pauselijke goedkeuring 1318) en nog later aan de Sext in Praag (1386) en dan nog alleen op vrijdag.

Het Angelusgebed zoals het uiteindelijk is vastgesteld in 1571 onder Paus Pius V	
<i>℣ Angelus Domini nuntiavit Mariæ,</i>	<i>De Engel des Heren heeft aan Maria geboodschap,</i>
<i>℞ Et concepit de Spiritu Sancto. Ave Maria, gratia plena, etc.</i>	<i>En ze heeft ontvangen van de Heilige Geest. Wees gegroet Maria, vol van genade, enz.</i>
<i>℣ Ecce ancilla Domini.</i>	<i>Zie de dienstmaagd des Heren.</i>
<i>℞ Fiat mihi secundum verbum tuum. Ave Maria, gratia plena, etc.</i>	<i>Mij geschiede naar uw woord. Wees gegroet Maria, vol van genade, enz.</i>
<i>℣ Et Verbum caro factum est.</i>	<i>En het Woord is vlees geworden,</i>
<i>℞ Et habitavit in nobis. Ave Maria, gratia plena, etc.,</i>	<i>En Het heeft onder ons gewoond. Wees gegroet Maria, vol van genade, enz</i>
<i>℣ Ora pro nobis, Sancta Dei Genetrix.</i>	<i>Bid voor ons Heilige Moeder van God.</i>
<i>℞ Ut digni efficiamur promissionibus Christi.</i>	<i>Opdat wij de beloften van Christus waardig worden.</i>
<i>Oremus, Gratiam tuam, quæsumus, Domine, mentibus nostris infunde; ut qui, Angelo nuntiante, Christi Filii tui incarnationem cognovimus, per passionem eius et crucem ad resurrectionis gloriam perducamur.</i>	<i>Laten wij bidden, Heer, wij hebben door de boodschap van de Engel de menswording van Christus uw Zoon, leren kennen; wij bidden U, stort uw genade in onze harten, opdat wij door zijn lijden en kruis gebracht worden tot de heerlijkheid van de verrijzenis.</i>
<i>Per eundem Christum Dominum nostrum.</i>	<i>Door Christus, onze Heer.</i>
<i>℞ Amen.</i>	<i>Amen.</i>

Er wordt telkens, met een korte pauze ertussen, 3 x 3 slagen met de klok gegeven. Tussen de 3 slagen wordt telkens één Ave gebeden. In sommige plaatsen aanvankelijk één Paternoster en één Ave of zelfs meer via de symbolische getallen 5 (kruiswonden) en 7 (smarten/vreugden van Maria). Aan het eind wordt de klok een tijdje voluit geluid.

Afb.: V 4.4:

Het Angelus-gebed zoals het uiteindelijk is vastgesteld in 1571 onder Paus Pius V. Hoofdletters en leestekens verschillen per periode.

Het driemaal daags luiden krijgt in de loop der tijd een symbolische betekenis binnen het heilsplan van God. Daarbij mogen we rekening houden met de liturgische tijdrekening in de Middeleeuwen. De middeleeuwse dag kent 12 uur nacht en 12 uur dag. Het eerste uur van de nieuwe dag is liturgisch gezien vergelijkbaar met moderne tijd 18.00 uur. Het Sinterklaasfeest, te vieren op 6 december, begint daarom volgens de Kerk op 5 december (18.00 uur moderne tijd). Hetzelfde geldt voor het begin van de Paas- en de Kerstnacht. Sint Franciscus sterft op 3 oktober 's avonds (na 18.00 uur moderne tijd); daarom is in de Liturgische tijdrekening zijn feestdag op 4 oktober. Het is ook de dag van zijn bijzetting.

Het Angelusgebed omspannt de laatmiddeleeuwse dag als volgt:

- in de avond, het begin van de volgende dag, staat het voor “de Aankondiging van de Menswording van Jezus” (12^e uur van de dag/1^e uur van de nacht als nieuwe dag): de oorspronkelijke vorm. Dat is, vooral door de verspreiding ervan door de Minderbroeders, in het begin van de 14^e eeuw gemeengoed in Europa (moderne tijd 18.00u.).
- in de morgen verwijst het naar de Verrijzenis van Jezus (12^e uur van de nacht/1^e uur van de dag): Pauselijk goedgekeurd in 1318 (moderne tijd 06.00u.).
- in de middag staat het voor het Lijden van Jezus (9^e, later 6^e uur van de dag): eerste vermelding Praag in 1386 en aanvankelijk alleen op vrijdag (de Lijdensdag) gebeden (moderne tijd 15.00/12.00u.).

Vanuit praktische overwegingen luiden de broeders In Archeon alleen op het 6^e uur van de dag het Angelus (moderne tijd 12.00u.).

Wegman beschrijft dat de Pater Nosters en Ave Maria 's bovendien de kern van de "krans" vormen, d.w.z. de gebeden die de dag en nacht omkransen. Hij meent dat uit deze gewoonte het gebed van de rozenkrans ontstaat als uiting van boete en/of als devotie tot Maria.

Het Angelus luiden kan het ritme van de samenleving gaan bepalen. 's Avonds bijvoorbeeld vuren uit en binnen blijven; 's morgens vuren aan en uit huis gaan en 's middags het noenmaal gebruiken. Het is hier en daar ook (bijv. Parma in 1318) een boodschap van vrede geworden.²¹

4.1.12. Resumerend:

Vanaf het vroege monnikendom is er in de beschouwing van Bijbelteksten ook een plaats voor Maria. Die wordt versterkt door haar uit te roepen tot Moeder van God op het Concilie van Efese. Er ontstaan Mariafeesten. Er worden hymnen en antifonen voor haar gecomponeerd waarin ook de twee begroetingsteksten van Lukas: Lk 1,28 en Lk 1,42, al dan niet in gekoppelde vorm, voorkomen. Een (tijdelijk) verbod op Maria-afbeeldingen in het Oosterse Christendom, bevordert haar verering in het Westen. Het Maria-Officie komt eveneens uit het Oosten. De eerste sporen hiervan in het Westen dateren uit de 8^e eeuw.

Het ontwikkelingsproces van het Maria-Officie gedurende de volgende eeuwen tot een universeel kerkelijk Officie, is mede debet geweest aan de verspreiding van de twee "Lucas teksten" en hun uiteindelijke koppeling in het midden van de 11^e eeuw tot de begroeting onder de naam: "Ave (Maria)".

Vanaf het midden van de 11^e eeuw vinden we een aanwijzing tot bevordering van het opzeggen van het Ave onder de seculiere en reguliere geestelijkheid. De aansporing van Odo van Sully tot het bidden van het Onze Vader, de Geloofsbelijdenis en het Ave. Drie basisgebeden van het latere bidsnoer rozenkrans. Bij de Cisterciënzers ontstaat rond 1130 het Mariapsalter met antifonen over Maria rond elk van de 150 Psalmen, dat zich tot verschillende vormen zal ontwikkelen.

De Kruistochten, legenden, voorbeelden en relieken stimuleren de verering van Maria als Toevlucht in de nood en als Middelaars tussen God en de mens.

Het Angelusgebed gaat in de 13^e eeuw de gewone gelovigen betrekken bij de Geboorte, Opstanding en het Lijden van Jezus door het bidden van 3 Ave Maria 's op de uren van 3 Getijden van het Goddelijk Officie.

Voetnoten bij Hoofdstuk 4:

¹ zie Hoofdstuk 1.2.5.

² <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/mariologie/mariologie> 16-06-2018 17.20u Onder: "Ontwikkeling van de Mariologie I".

³ *25 maart, 9 maanden vóór 25 december, de totale zwangerschapsperiode.*

⁴ Zie ook : Bijlage IV. 2. en Afb. B IV.1.

⁵ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 30-11-2016 10.11 u Lemma: Hail Mary.

⁶ Maria Warner, De enige onder de vrouwen, De maagd Maria: mythe en cultus. ISBN 90-254-6802-0 Uitgeverij Contact Amsterdam, 1990. Blz.355.

⁷ Zie: - https://nl.wikipedia.org/wiki/Kleine_Officie_van_Onze_Lieve_Vrouw 20 januari 2017 17.16u.

Met noot 2: William J. Lallou, The Little Office of Our Lady, The Catholic University of America Press, Washington DC, August 1949. 13-06-20 16.58u. Voorts:

- John Harper, The forms and orders of western liturgy from the tenth tot the eighteenth century, Clarendon Press, Oxford, 1991 ISBN 0-19-816279-0, alsmede:

- A study of certain collections of Mary legends made in Northern France in de twelfth and Thirteenth centuries via http://www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/wilson_0045.htm#hd_ma0045_head_007 20-01-17 21.45u.

⁸ Ars Vivendi Ars Moriendi, Die Kunst zu leben, Die Kunst zu sterben, erschienen anlässlich der Ausstellung. Erzbi-

- schöfliches Diözesanmuseum Köln, 15. Dezember 2001 - 22 Mai 2002, Hirmer Verlag München. ISBN 3-7774-9180-2. Blz. 96. Zie voor tekst en vertaling van de Hymne "Memento salutis Auctor" bijv:
<https://musica-divina.be/files/uploads/inline/MUSICADIVINA%20programma%20Tongerlo.pdf> 22-06-20 19.04u.
- ⁹ zie: - <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> Lemma: Legends 13-06-20 17.45u:
"Het woord legende is een middeleeuwse term en afkomstig van het Latijnse woord "legenda": "dat wat gelezen dient te worden" over een heilige in de Mis en in het Goddelijk Officie op zijn/haar gedenkdag. Vergelijkbare woorden zijn "Vita" en "Passio". In de loop der tijd zijn ze gepopulariseerd: er zijn theologische en buitengewone gebeurtenissen aan toegevoegd waardoor feit en fictie door elkaar zijn gaan lopen." E.v. En:
 - A study of certain collections of Mary legends made in Northern France in the twelfth and Thirteenth centuries
 Via http://www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/wilson_0045.htm#hd_ma0045_head_007 20-01-17 21.45 u.
- ¹⁰ [cdn.ymaws.com › maa_books_online › wilson_0045 en/of Wilson, Evelyn Faye/ The Stella Maris of John of Garland ...](http://cdn.ymaws.com/maa_books_online/wilson_0045/en/of/Wilson,EvelynFaye/TheStellaMarisofJohnofGarland...)
 Doorklikken Collections no. 1: The earliest collections.
- ¹¹ via: zoekterm "legenden exempelen wonderverhalen" kun je verder zoeken naar "De heilige vriend Gods Sint Eusebius" een Pdf- bestand van www.meertens.knaw.nl
- ¹² <https://nl.wikipedia.org/wiki/DuitseOrde> 13-01-2017 19.40u.
- ¹³ Zie Hoofdstuk 7.
- ¹⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Caesarus_von_Heisterbach 04-07-2018 16.58u.
- ¹⁵ - boek: Frits van Oostrom, Wereld in Woorden, Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur 1300-1400. 2013, Uitg. Bert Bakker, Amsterdam. ISBN 978 90 351 3940 4 blz. 298 - 320
 - web: https://www.dbnl.org/tekst/_bea001beat05_01/_bea001beat05_01_0007.php 17-06-2020 17.13u.
- ¹⁶ Frits van Oostrom, Maerlant's Wereld 1996, Prometheus Amsterdam ISBN 90 5333 441 6 blz. 230 en 350
- ¹⁷ <http://www.helmut-zenz.de/rosenkranz.html> 29-11-2016 15.13.
- ¹⁸ <http://mb-soft.com/believe/tgwm/hailmary.htm> 18-06-2020 19.55u.
- ¹⁹ Zie Hoofdstuk 5: par. 5.1.
 Zie Bijlage IX: par. 4 en par. 5.1.
- ²⁰ Zie Hoofdstuk 5.3.1. en Bijlage VI.
- ²¹ - <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> Lemma Angelus 23-08-2020 11.48u.
 - zie ook: <https://en.wikipedia.org/wiki/Angelus> 19-08-2020 10.41u.
 - H.A.J. Wegman, Riten en mythen, Liturgie in de geschiedenis van het Christendom, J.H. Kok – Kampen, 2^e ongewijzigde druk 1995, ISBN 90 242 6509 6 NUGI 631, p. 204 – 205.
 - <https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/a/angelus> 23-03-23 11.55u.

Afbeeldingen bij Hoofdstuk 4:

- Afb.: V 4.1.:** Berijmd Ave-Maria AD 1325. Uit Frits van Oostrom: Wereld in Woorden, Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur 1300-1400. Uitg. Bert Bakker, 2013. ISBN 978 90 351 3940 4, p. 153.
- Afb.: V 4.2.:** Twee bladzijden van een Maria-Officie AD 1^e kwart 14e eeuw. Zie tekst bij de afbeelding.
- Afb.: V 4.3.:** Madonna (Maria met kind) dat zich bevindt in de Broederkeuken van het Minderbroedersklooster van Archeon. Nagesneden in 2002 door Joop van Es o.l.v. Wouter Schalk met medewerking van Rijksmuseum Catharijneconvent in Utrecht. Daar bevindt zich het origineel in berkenhout. Maas/Rijnlands, waarschijnlijk omgeving Keulen. Ca. 1270.
- Afb.: V 4.4:** Zie o.a. - [https://nl.wikipedia.org/wiki/Angelus_\(gebed\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Angelus_(gebed))
 - Katechismus ten gebruike van de Nederlandse Bisddommen voorgeschreven voor het Bisdom van Haarlem door Zijne Hoogw. Excellentie Mgr. Joannes Petrus Huibers Bisschop van Haarlem, Haarlem – Drukkerij van het Jacobs Godshuis 1954.

5. Hoe is de overgang van het Paternostersnoer naar een Avemariasnoer verlopen?

5.1. Inleiding.

Dit hoofdstuk omvat bij benadering de periode van midden 12^e tot eind 16^e eeuw. De standenmaatschappij staat onder druk. Plattelanders trekken naar de groeiende steden die op hun beurt een rol gaan opeisen in het politieke veld.

In de liturgie van de Kerk is de rol van de gelovige in de loop van de tijd overgenomen door specialisten (priesters, diakens, koorzangers) waardoor de gelovige van actieve deelnemer meer tot toeschouwer is geworden.¹ Sinds het Westerse Christendom rond 390 in het Romeinse Rijk staatgodsdienst is geworden, zijn het de machtigen en vermogenden die de Kerk rijk maken. Ze is van een kerk voor de gewone man en vrouw gegroeid naar een kerk voor de rijken.

Mogelijk als reactie hierop zien we in de tweede helft van de 12^e eeuw bewegingen ontstaan die de evangelische armoede voorstaan. Ze raken meestal in conflict met het kerkelijk gezag. Dit overkomt ook de Armen van Lyon (Waldenzen) die al een Bijbel in de Volkstaal hebben laten vertalen.² Franciscus van Assisi hangt eveneens de evangelische armoede aan. Door zijn gehoorzaamheid aan de Paus, heeft zijn Orde een aanzuigende werking gehad op mensen die dit ideaal nastreven, zonder tot “ketterij” te vervallen. Hij sticht de Orde van de Mindere Broeders.

We zien dat de Armoede Ordes, vooral die van de Minderbroeders, een rol spelen in de ontstane ruimte tussen de clerus en de gelovigen in de uitdijende steden. Ze zijn niet aan één klooster gebonden en krijgen vaak een plek in de uitleg van een stad. Ze gebruiken in hun, aanvankelijk niet-theologische preken, de Volkstaal en niet het officiële Kerklatin. Ze voeren de mensen mee op de emoties van de Bijbelverhalen en stellen hen in staat om zelf hun geloof thuis te beleven via (kruis)beeld en kerststal. Het leven van Jezus en zijn lijden komen hierin centraal te staan.

In dezelfde periode vinden we vrome leken die leven vanuit de evangelische waarden als armoede en naastenliefde, zoals de Begijnen en Begarden. Zo is later ook de Beweging van de Moderne Devotie van Geert Grote (1340 – 1384) begonnen. Die heeft invloed gehad op de volksdevotie in onze landstaal. O.a. zijn Getijdenboeken zijn daar een voorbeeld van.³

In de geschiedenis van de kloosterordes kennen we een min of meer permanente golfbeweging: van het enthousiast onderhouden van de regel naar verwaarlozing ervan. Meestal gevolgd door een periode van herbronning met daarop een nieuw elan om het oorspronkelijke doel na te streven. Dit laatste wordt in de late Middeleeuwen “observantie” genoemd. Bij de Minderbroeders begint dit proces rond 1334 in Italië en duurt in de Orde tot eind 15^e eeuw. Het is van invloed geweest op het strikter naleven van de kloosterregel. Verslapping van de regel speelt ook eerder binnen de seculiere geestelijkheid. Onder hen worden van tijd tot tijd ook de teugels aangehaald. Bijvoorbeeld op het 4^e Lateraans Concilie in 1215 en, met meer effect, op het Concilie van Trente (1545-1563).

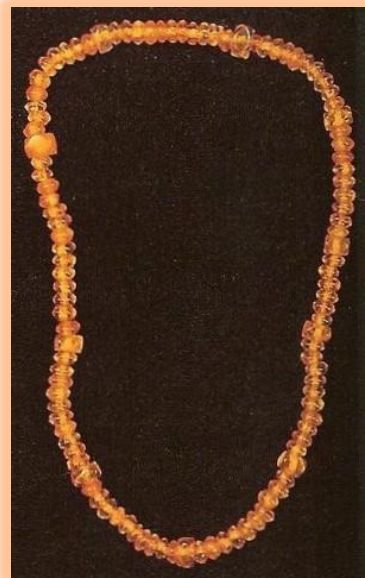
De Kruistochten brengen Jezus en Maria bijna tastbaar nabij. Periodes van grotere bestaansonzekerheid als gevolg van rampen (epidemieën, oorlogen, hongersnood) en het Westers Schisma (1378 – 1417: een periode met twee tenslotte zelfs met drie Pausen, uitmondend in het Concilie van Konstanz) zullen eveneens van invloed zijn geweest op de toename van religiositeit onder de gelovigen.

5.2. Het Paternostersnoer en het Avemariasnoer.

Binnen de hierboven geschetste context blijft de Mariaverering groeien onder de kloosterlingen, de seculiere geestelijkheid en wellicht ook onder de “gewone” leken gelovigen. Het bidden van aantallen

Mariabegroetingen zijn hiervoor een goede uitingsvorm. Maar hoe tel je die en welk snoer gebruik je? Een bestaand Paternostersnoer is handig. De overgang van dit bidsnoer naar dat van het Ave Maria maak ik eerst duidelijk aan de hand van praktijkvoorbeelden. Daarna ga ik wat dieper in op de ontwikkeling van het Avemariasnoer met uitzicht op de moderne Rozenkrans in later tijd.

Enkele praktijkvoorbeelden van het bidden van Pater Nosters en Ave Maria's.

Afb.: V 5.1:

Een bidsnoer Paternoster met ongeveer 100 kleine en 10 grote kralen van amber. Lengte 47,5 cm. Men ziet de restauratie van een vondst. Het snoer wijkt mogelijk af van de oorspronkelijke vorm. Datering ca. 1260. Stadsmuseum Cork, Ierland.

a) Engeland ca. 1050.

De al eerder genoemde Lady Godiva (*? - †1067), Gravin van Mercia, bepaalt per testament dat haar bidsnoer met kostbare stenen rond een beeld van Maria gehangen moet worden.⁴ Hiermee wordt de suggestie gewekt dat ze ook Ave Maria's heeft uitgesproken, in plaats van de in die tijd gebruikelijke Pater Nosters. Hier is het laatste woord nog niet over gezegd.⁵

b. Frankrijk ca. 1100.

Een tijdgenoot van Sint Aybertus (ook wel Ai- of Albertus genoemd) van Crespin (1060 – 1140) beschrijft dat deze honderd keer per dag zijn knieën buigt en vijftig keer voorover op de grond gaat liggen en vervolgens zijn lichaam weer overeind brengt met zijn vingers en tenen terwijl hij bij elke kniebuiging bidt: "Weesgegroet Maria, vol van genade de Heer is met U, gij zijt de gezegende onder de vrouwen en gezegend is de vrucht van uw schoot." (zonder de naam Jezus).⁶

c. Graafschap Vlaanderen: 1180-1181.

In een reeks schenkingsoorkonden van Filips van de Elzas, waarin hij op aandringen van zijn zuster Geertrui een rente schenkt aan een aantal instellingen, stipuleert hij o.a. "dat geletterde nonnen, elk afzonderlijk, binnen de acht dagen volgend op elk van beider verjaardagen het Psalterium moeten lezen en dat de ongeletterden vijfhonderd Onze Vaders moeten opzeggen."⁷

d. Engeland ca. 1200.

The Ancren Riwele, een kloosterregel van ca. 1225 (min of meer vergelijkbaar met een derde orderegels; zie voor uitleg: Bijlage II), geeft aanwijzingen hoe 50 Ave Maria's in groepen van 10 op te zeggen, vergezeld van prosternaties (voorover op de grond gaan liggen) en andere kenmerken van eerbied.⁸

e. Graafschap Brabant: Brussel ca. 1229.

De Brusselse dame Margaretha (ca. 1229) begint staand voor een Mariabeeld, een Ave Maria uit te spreken waarop Maria haar toelicht. Zij besluit daarop in een Cisterciënzerinnenklooster te treden.⁹

f. Graafschap Vlaanderen: Gent ca. 1242.

Van de Begijnen in Gent wordt volgens hun regel in 1242 gevraagd om drie "hoedekins" van 50 Ave Maria's op te zeggen.¹⁰

g. Frankrijk ca. 1250.

Lodewijk IX de Heilige (1214-1270) knielt iedere avond vijftig keer, staat weer op en knielt weer neer en herhaalt langzaam het Ave Maria zonder zijn andere gebeden te tellen. Onvermeld blijft welke gebeden hij hier vergeet te tellen.¹¹

h. Hongarije ca. 1260.

Dominicanes, Sint Margaretha (1242-1270), dochter van de Koning van Hongarije, zegt op zekere dag duizend Ave Maria's op, vergezeld van duizend ter aarde werpingen.¹²

i. Dominicaner Kapittel 1266.

Het Kapittel van de Dominicanen in Orvieto verbiedt de lekenbroeders in 1261 om kostbare Paternosters van amber of koraal te gebruiken.¹³ Het schrijft in 1266 het Mariale Psalter (3 x 50 Ave Maria's) voor aan hun lekenbroeders die niet kunnen lezen en schrijven. Driemaal daags op te zeggen. Dit wordt ook wel het lekenbrevier genoemd.¹⁴

j. Graafschap Brabant: Den Bosch 1319.

Een wonder in Den Bosch dat zich afspeelt voor het nu nog bestaande beeld van Onze Lieve Vrouw: *"In den jaere 1319 is eenen Jan Bax, een tessemæcker van sijn ambagt ende gebooren van Oisterwijck, van alle medicijnen verlaten, die alle sijde sijne blintheit niet conde genesen; heeft hij een vast betrouwen genomen tot de Hijlige Moeder Godts, wiens beelt stont in Sint Janskerck; een half uur sijn devotie gehoude hebbende, heeft hij sijn volle gesicht schoon ende claer vercregen, soodat hij sijn ambacht wederom dede als tevooren."*¹⁵ Of hij een bidsnoer gebruikt is niet duidelijk.

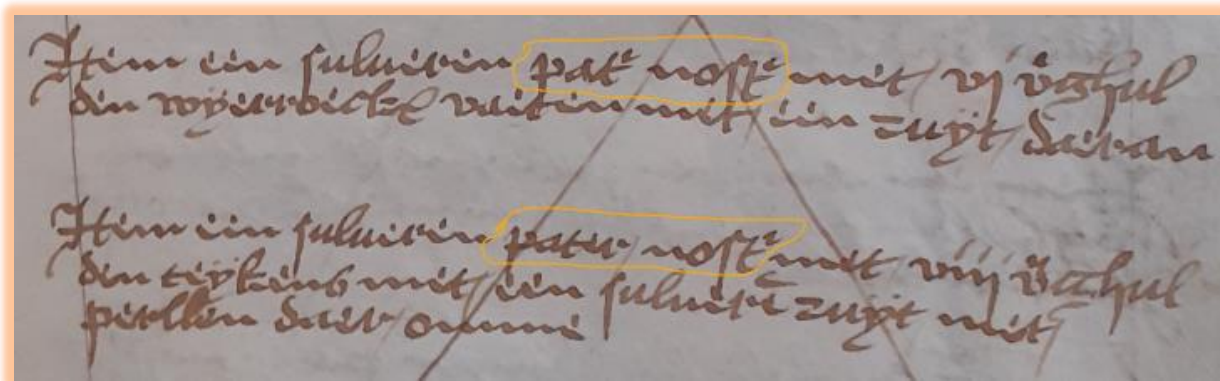
k. Italië ca. 1370.

1) De heilige Catharina van Siëna (1347-1380) heeft een Paternostersnoer waarop ze 100 Pater Nosters bidt en 100 Ave Maria's op zegt.

2) De bejaarde en ziekelijke Dominicaan Marcolino di Fori bidt in 1397 in zijn cel voor een beeld van Maria met Kind voortdurend 100 Pater Nosters en 100 Ave Maria's via een wollen Paternostersnoer van 100 knopen, alsof hij als priester, een lekenbroeder is.¹⁶

l. Graafschap Holland: Leiden Ommegangsdag Maria sinds 1434. Beschrijving van bezittingen: 1538-1559.

In Leiden is het vanaf 1434 traditie om op de zondag voor Pinksteren Ommegangsdag te houden. Een groot Mariabeeld, dat versierd is met allerlei kostbaarheden, wordt dan vanuit de Onze Lieve Vrouwe Kerk door Leiden gedragen.

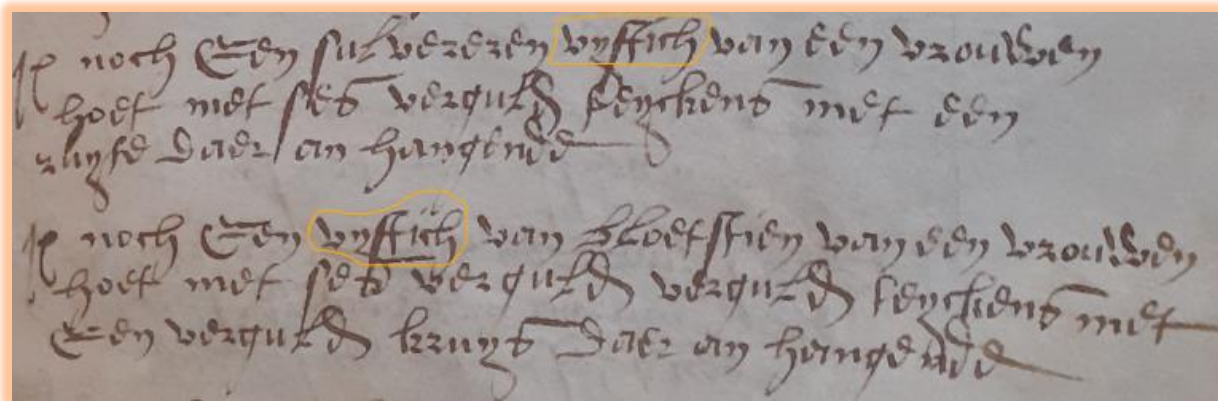
Afb.: V 5.2. met tekstverklaring:

Omschrijving van Pater Nostersnoeren in een lijst van kleinnodiën van de Onze Lieve Vrouwekerk te Leiden. Ze versieren het beeld van Onze Lieve Vrouw dat tijdens de jaarlijkse O.L. Vrouwe-omwegang werd megedragen. De eerste vermelding hiervan betreft het jaar 1434. Perkament, gedeelte van bladzijde 22r. Datering van de lijst 1538-1559.

Item een zilveren pater noster met 6 vergulden wierookvaten met een ruit daaraan.

Item een zilveren pater noster met 8 vergulden tekens met een zilveren ruit met paarden daar omheen.

Onder de kostbaarheden bevinden zich onder meer "Paternosters" en "Vijftichs". Het zelfstandig naamwoord "Vijftich" betekent in het Middelnederlands: "Rozenkrans". "Van een vrouwenhoed" lijkt taalkundig veel op de "hoedekins" bij de Gentse Begijnen. De Onze Lieve Vrouwe Broederschap in Leiden is opgericht in 1399.¹⁷

Afb.: V 5.3 met Tekstverklaring:

Omschrijving van Vijftichs in een lijst van kleinodiën van de Onze Lieve Vrouwekerk te Leiden. Vijftich betekent in het Middelnederlands: "Rozenkrans". Ze versierden, samen met Pater Nostersnoeren en andere kostbaarheden het beeld van Onze Lieve Vrouw dat tijdens de jaarlijkse O.L. Vrouwe-omgeng werd megedragen. De eerste vermelding van deze gebeurtenis betreft het jaar 1434. Perkament, gedeelte van bladzijde 23r. Datering van de lijst: 1538-1559.

Item nog een zilveren vijftich van een vrouwenhoet met zes vergulden tekens met een ruit daaraan hangende.

Item een vijftich van bloedsteen van een vrouwenhoet met zes vergulde tekens met een verguld kruis daaraan hangende.

m. Noord-Brabant: Oirschot 1958.

De Lekenzusters Karmelietessen van het klooster Bleijendaal in Oirschot maken gebruik van hun bidsnoer rozenkrans om het voorgeschreven aantal Pater Nosters te bidden tijdens het Goddelijk Officie volgens het Liturgisch Systeem.¹⁸ Daarnaast bidden ze er ook 3 Rozenhoedjes = 1 Rozenkrans per dag mee. Een manier die afkomstig lijkt van het Boete systeem en het Mariapsalter.

Wat leren ons de praktijkvoorbeelden?

We zien dat het Paternostersnoer ook gebruikt gaat worden om Ave Maria's te bidden. De aantallen staan voor een groot deel als plaatsvervangers voor het aantal Psalmen of 2/3 of 1/3 daarvan. Ze worden zowel individueel als in groepsverband uitgesproken, merendeels door geestelijken en (semi)religieuzen). Vooral tijdens privé-devotie worden ze vergezeld van uitingen van eerbied en boete: buigen, knielen, ter aarde werpen. Echt een godsdienstoefening waarbij lichaam en geest actief betrokken zijn. De Ancren Riwele deelt de 50 Ave Maria's in groepen van 10 in. Om de 10 vingers te kunnen gebruiken?

Zoals de Pater Nosters zijn ook de aantallen Ave Maria's speciaal voor ongeletterden bedoeld. Maar ook vrome geletterden spreken ze uit. Er kunnen andere gebeden horen bij de Ave Maria's zoals voorbeeld g laat zien. Welke dat zijn, wordt niet duidelijk. Dat geldt ook voor de half uur durende devotie van Jan Bax.¹⁹ En bidt hij dan in de Volkstaal? Maria heeft hem in ieder geval verstaan. Jan en de Brusselse dame Margaretha zijn met hun wonderbaarlijke gebeurtenissen "levende advertenties" om aan Mariadevotie te beginnen c.q. Ave Maria's te bidden.

Voorbeeld k (Italië ca. 1370) laat zien dat het Paternostersnoer niet meer is dan een praktisch telinstrument dat ook geschikt is voor het bidden van Ave Maria's. Het ontwikkelt zich echter tot twee zelfstandige bidsnoeren zoals we in de inventarislijst van de O.L.V. Kerk in Leiden kunnen zien (voorbeeld l). Wat precies het onderscheid maakt tussen een Paternostersnoer en een Vijftich (Rozenkrans) van een vrouwenhoed kan ik jammer genoeg niet duidelijk krijgen. Ook uit een andere inventarislijst (Londen 1381) en een testament (Bury St. Edmunds 1463), waar in naam onderscheid gemaakt tussen beide snoeren wordt, wordt het verschil niet helder.²⁰ Wellicht heeft het verschil te maken met het getal vijftig, 1/3 deel van het Mariapsalter, en de rond 1400 in de Lage Landen gangbare indeling van het snoer in decimalen met daartussen een Paternosterkraal/-knoop.

Bij de Lekenzusters Karmelietessen in Oirschot (m) is de Moderne Rozenkrans ook in gebruik om de in hun regel voorgeschreven aantallen Pater Nosters tijdens het Goddelijk Officie te tellen, waarschijnlijk tot ca. 1963 (na 2^e Vaticaans Concilie). Er is dan geen onderscheid meer tussen zusters en lekenzusters. In veel kloosters gaat het Goddelijk Officie dan langzamerhand over in de Volkstaal en wordt gezamenlijk gebeden/gezongen.²¹

5.3. De ontwikkeling van het Avemariasnoer tot de Moderne Rozenkrans.

Het is niet makkelijk om in de praktijkvoorbeelden één lijn te ontdekken, behalve dat daarin de woorden van Paulus “bidt zonder ophouden” gestand worden gedaan. Gaan we uit van het model van het moderne Avemariasnoer dan zijn vragen die opkomen: hoe zijn de 15 meditaties (geheimen) tot stand gekomen, evenals de 15 tientallen van Ave Maria ‘s voorafgegaan door telkens een Pater Noster of hun varianten van 5 en 10 tientallen daarop? Hoe zit het met het Kruisteken, het Eer aan de Vader, de Geloofsbelijdenis en het aantal van drie kralen/knopen als “aanhanger” aan het begin?

5.3.1. Hoe zijn de Meditaties (ook wel clausulae of geheimen genoemd) tot stand gekomen?

De hierboven geschetste voorbeelden laten een mechanisch en/of gymnastisch bidden zien van Pater Nosters en Ave Maria ‘s aan de hand van een bidsnoer. Rond 1130 ontstaan in Cisterciënzerkring geschreven Mariapsalters als verdieping.²² Ze ontwikkelen zich o.a. een (vrije) dichtvorm, een begroetingsvorm met verschillende titels van Maria (O Roos, of Ave Maria, of anders), een litanievorm en een verhalende vorm. Ze worden meestal individueel gelezen. Een bidsnoer is niet nodig. Ze ontstaan uit kenmerken van het Liturgisch (150 Psalmen per week) en het Paraliturgische Boete systeem (3 x 50 Psalmen per nacht en/of verdeeld over 3 vastendagen). Het Mariapsalter kent aantallen van 50, 100 en 150 verzen. 3 x 50 komt het meest voor. Meer hierover is te vinden in de Bijlagen I en VI.

Er is een voorbeeld van een Mariapsalter waarin overeenkomsten te vinden zijn met de Moderne Rozenkrans. Het bevindt zich in een handschrift dat als gebedenboek gebruikt is in het Cisterciënzerinnenklooster Sankt Thomas an der Kyll, nabij Triër (D) van ca. 1300. Het betreft het begin hiervan.²³

Mariapsalter van de Cisterciënzerinnen	Moderne Rozenkrans
a) Kruisteken	a) Kruisteken
b) Lofprijzing van de heilswerken van de Heilige Drieëenheid	b) Geloofsbelijdenis en Eer aan de Vader
c) 3 Onzeveren en 3 Weesgegroeten	c) 1 Onzeveren en 3 Weesgegroeten
d) Latijnse Doxologie ter ere van de Heilige Drieëenheid	d) Doxologie Eer aan de Vader

Afb. V 5.4:

De afbeelding maakt duidelijk dat er een zekere mate van paralleliteit bestaat tussen het begin van het Mariapsalter van c. 1300 en dat van de moderne Rozenkrans. Dit zogenaamde initium heeft zich later vertaald tot de aanhanger met kruis, 2 grote en 3 kleine kralen, als toevoeging aan het oorspronkelijk ronde snoer.

De in V 5.4. afgebeelde structuur van het begin van het Mariapsalter heeft een verhalende vorm. Na de inleiding worden 98 Ave Maria’s gebeden, waarschijnlijk zonder de naam Jezus daarin,²³ en telkens gevolgd door een slotzin (clausula) waarin een concrete gebeurtenis uit het leven van Jezus en Maria wordt vermeld. Dit worden Vita Christi meditaties genoemd. Het lijden van Jezus en Maria krijgt hierin de nadruk. Het handschrift is één van de oudst bekende vormen daarvan.²⁴ Het kent overigens maar 98 clausulae. Waarschijnlijk zijn er tijdens het kopiëren uit een eerder handschrift vergissingen gemaakt.²⁵

Tot aan de ontdekking door Heinz in 1977 van dit Mariapsalter van de Cisterciënzerinnen, nam men aan dat de Kartuizer Dominic van Pruisen de eerste is geweest die, ergens tussen 1409 en 1415, verhalende Vita Christi meditaties heeft gemaakt: 50 Ave Maria’s telkens gevolgd door een slotzin met een moment uit het leven van Jezus in chronologische volgorde.²⁶ Hij noemt dit de Rozenkrans.

Anne Winston-Allen heeft de resultaten van haar onderzoek naar het ontstaan van de 15 geheimen van de moderne Rozenkrans in manuscripten, boeken en statuten van “Broederschappen van de Rozenkrans” in een tabel gezet. Ik heb deze tabel aangevuld met het Angelus luiden, dat, zoals we einde vorig hoofdstuk hebben gezien, de functie heeft om de gewone man en vrouw bij de Heilsg-

schiedenis te betrekken via het driemaal daags bidden van 3, 5 of 7 Ave Maria 's of Pater Nosters. Het hoort qua driedeling en meditaties bij devoties die aan de ontwikkeling van de Moderne Rozenkrans hebben bijgedragen.

Angelus luiden (ca. 1239 – 1318)	Geboorte (avond)	Lijden (middag)	Verrijzenis (ochtend)
Digby Manuscript (1275)	Aankondiging x	Geboorte x	Ten Hemelopneming x
Statuten van Douai (1475) Alanus de Rupe	Menswording x	Maria Aardse vreugden x	Maria Smarten x
Liber Apologeticus (1475) Alanus de Rupe	Menswording x	Christus Lijden x	Christus 1. Verrijzenis 2. Hemelvaart 3. Heilige Geest 4. Verheerlijking 5. Laatste Oordeel
Quod libet (1476) Michael Francisci de Insulis	Aardse vreugden x	Smarten x	Hemelse vreugden x
Jacob Sprenger (1476)	150 Witte rozen (Ave's) x	15 Rode (Lijden) rozen (Pater Nosters) x	
Statuten van Colmar (1485) Hans Schauer (ca. 1481)	Vreugden (Ave's) 1. Aankondiging 2. Bezoek aan Elisabeth 3. Geboorte 4. Terug vinden kind 5. Ten Hemelopneming	Lijden (Pater Nosters) 1. Doodsangst 2. Geseling 3. Doornenkroon 4. Kruisdraging 5. Kruisiging	
Ein GAR nützlich Büchlein (1501)	Aardse vreugden 1. Aankondiging 2. Bezoek 3. Geboorte 4. Drie Wijzen 5. Opdracht in tempel 6. Verrijzenis 7. Hemelvaart	Smarten 1. Profetie v/h lijden 2. Kind zoek 3. Gevangenneming 4. Kruisiging 5. Begrafenis	Hemelse vreugden 1. Glorie 2. Met Drieëenheid 3. Gehuldigd 4. Verlichtster 5. Eenwording 6. Dienstbaarheid 7. Eeuwige vreugde
Statuten van Venetië (1480) en het Platenboek van Ulm (1483)	Aardse vreugden 1. Aankondiging 2. Bezoek aan Elisabeth 3. Geboorte 4. Opdracht in tempel 5. Terug vinden kind	Smarten 1. Doodsangst 2. Geseling 3. Doornenkroon 4. Kruisdraging 5. Kruisiging	Glorievol 1. Verrijzenis 2. Hemelvaart 3. Pinksteren 4. Ten Hemelopneming 5. Glorie v/h Paradijs/ Laatste Oordeel
(1570)	Glorievol nr. 5 verandert in:		5. Koning van Maria.

Afb. V 5.5: Tabel inzake de ontwikkeling van meditaties volgens Ann Winston - Allen. Toegevoegd is het luiden van het Angelus en de verandering van Glorievol Geheim nr. 5 (1570). Zie ook Afbeelding V 5.6. en VI 5.2.

ambachtslieden en handelaars aldaar) en in het Platenboek van Ulm met daarin blijde, droevige en glorievolle geheimen dat in 1483 het licht ziet.

In de tabel zien we dat er een accent-verandering plaats vindt van de persoon van Maria naar het verlossende werk van Christus waarin Maria een belangrijke rol heeft.²⁷ Via de broederschappen verspreidt de methode en de variaties daarop zich over Duitsland, de Lage Landen, Italië en Spanje. Er wordt al snel gebruikt gemaakt van aflaten, "meditatieboeken" (alfabeten), platenboeken (analfabeten) die de verspreiding bevorderen. Uit de driedeling van Michael Francisci en uit het platenboek van Ulm en de Statuten van de Broederschap in Venetië zijn de Geheimen van de Rozenkrans voortgekomen zoals we die nu kennen, op één uitzondering na. De Koning van Maria wordt het 5e glorievolle geheim. Een relatie tussen de 15 geheimen en de 15 Bedevaartpsalmen, die in de Middeleeuwen geliefd zijn, heb ik niet direct kunnen vinden.²⁸

Paus Sixtus IV keurt de devotie van de Broederschappen

De Blijde Geheimen 1. De engel Gabriël brengt Maria de Blijde Boodschap 2. Maria bezoekt haar nicht Elisabeth 3. Jezus wordt geboren in een stal van Bethlehem 4. Jezus wordt in de tempel opgedragen 5. Jezus wordt in de tempel wedergevonden	De Droevige Geheimen 1. Jezus bidt in doodsangst tot zijn hemelse Vader 2. Jezus wordt gegeseld 3. Jezus wordt met doornen gekroond 4. Jezus draagt zijn kruis naar de berg van Calvarië 5. Jezus sterft aan het kruis
De Glorievolle Geheimen 1. Jezus staat op uit de doden 2. Jezus stijgt op ten hemel 3. De Heilige Geest daalt neer over zijn apostelen 4. Maria wordt in de hemel opgenomen 5. Maria wordt in de hemel gekroond	De Geheimen van het Licht 1. Jezus wordt gedoopt in de Jordaan 2. Jezus openbaart zich op de bruiloft van Kana 3. Jezus verkondigt het Rijk Gods en roept op tot bekering 4. Jezus verandert van gedaante op de berg Tabor 5. Jezus stelt de Eucharistie in

Afb. V 5.6: Geheimen van de moderne Rozenkrans. De Geheimen van het Licht worden sinds 2002 aanbevolen door Paus Johannes Paulus II.

tot Maria in 1479 goed en verbindt er aflaten aan.²⁹ Er blijven hiernaast nog vele variaties in gebruik, zoals de methode van Dominic van Pruisen die tot de 17^e eeuw nog in zwang is.³⁰

Het overzicht in afb.: V 5.5. gaat voorbij aan een aantal van de “moderne” geheimen dat al terug te vinden is in een godsdienstoefening van de Cisterciënzer abt Stephen of Sawley uit de 1^e helft van de 12^e eeuw. Waarschijnlijk omdat die oefening niet is gebaseerd op de 150 Psalmen, maar op 1/10^e daarvan en dan vertaald in 15 vreugden.³¹ De ontwikkeling van de moderne Rozenkrans is heden ten dage nog steeds in gang getuige de toevoeging van de Geheimen van het Licht in 2002.³²

5.3.2. De indeling in tientallen Ave Maria's en de plaats van het Pater Noster.

Waarom een indeling in tientallen? Wellicht voor de overzichtelijkheid. Misschien ook om, bij gebrek aan een bidsnoer, tien vingers te kunnen gebruiken. In praktijkvoorbeeld **d** geeft de Ancren Riwle, een kloosterregel van c. 1225, aanwijzingen hoe 50 Ave Maria's in groepen van 10 op te zeggen. Evenwel zonder dat er een markeringskraal/-knoop of een Pater Noster bij wordt vermeld.

In het handschrift van de Cisterciënzerinnen van Sankt Thomas an der Kyll (zie Afb. V 5.4.) komen we 3 Pater Nosters en 3 Ave Maria's tegen. Als symbool voor de Heilige Drieëenheid, vormen ze de inleiding op het verhalende Mariapsalter met de Vita Christi clausulae. Er is geen spoor te vinden van een indeling in tientallen, die gevolgd worden door een Pater Noster.

Zoeken we verder dan komen we vaak de naam van de Kartuizer Heinrich Egger van Kalkar (1328–1408) tegen. Hij schijnt de eerste te zijn geweest die de 150 Ave Maria's van het Psalter van Onze Lieve Vrouw indeelt in vijftien tientallen, al dan niet vooraf gegaan door een Pater Noster.³³ Maar daar wordt ook anders over gedacht.³⁴

Meer zekerheid is in Engeland te vinden aan de hand van twee voorbeelden: goudsmid Adam Ledyard heeft in 1381 o.a. 14 Ave snoeren van blauw glas met Paternosterkralen van verguld zilver op voorraad; dichter Thomas Hoccleve (c. 1367 – c. 1450) heeft een al bestaande Marialegende op rijm gezet: Maria vraagt daarin om, tijdens het bidden van 50 Ave Maria's, telkens na 10 Ave Maria's een Pater Noster te bidden.³⁵ Dit gebruik lijkt een parallel te hebben in de kustgebieden van Vlaanderen, Brabant en Holland, waar men rond 1400 gewoon is om 150 Ave Maria's met Pater Nosters te bidden.³⁶ Wellicht is dit één van de factoren die Alanus de Rupe in 1475 doet kiezen voor de in deze streken gebruikelijke vorm van 15 groepen van 10 Ave Maria's, onderverdeeld in 3 x 5 groepen van 10 met Pater Nosters daartussen. Maar zeker is dit niet. In zijn model gaat elk van de 15 Pater Nosters echter vooraf aan het tiental Ave Maria's. Hij noemt dit het Psalterium Beatae Mariae Virginis.

5.3.3. De invloed van het Ave Maria op het bidden van het Pater Noster.

De aantallen op te zeggen gebeden in de voorbeelden onder 5.2 lijken voor een deel geënt op 2 vormen van het Boete systeem uit het Iers-Angelsaksische kloosterleven: elke nacht 3 x 50 Pater Nosters bidden en/of elke week 150 Pater Nosters bidden verdeeld over de 3 wekelijkse vastendagen op woensdag, vrijdag en zaterdag/maandag.³⁷ Per wekelijkse vastendag dus telkens 50 Pater Nosters.

In de voorbeelden lijkt het onderscheid tussen het Paraliturgische Boete systeem van 3 x 50 Pater Nosters en het Liturgisch systeem van het Goddelijk Officie te vervagen.³⁸ De Hospitaalridders zijn hierin al eerder voorgegaan: de leken onder hen bidden als vervanging (en boete?) dagelijks 150 Pater Nosters.³⁹ Lekenbroeders en -zusters van de in opkomst zijnde religieuze gemeenschappen zoals Begijnen, Begarden, en Penitenten (Derde Orde) doen evenzo, maar dan via aantallen Ave Maria's. De praktijkvoorbeelden in 5.2. onder **f** en **i** lijken dit te laten zien.

Als een vorm van het Boete systeem voor het heil van de levende en overleden weldoeners blijft in deze periode het gebruik om Paternosters te bidden doorgaan, zoals in praktijkvoorbeeld **c**. Of het trekt samen op met het Ave Maria zoals in de praktijkvoorbeelden **h** en **k**. Het Mariale Psalter met haar vergelijkbaar aantal Ave Maria's lijkt langzamerhand de rol van het aantal Pater Nosters over te

nemen. Praktijkvoorbeelden **b**, en **h** kunnen hier een afspiegeling van zijn. Evenals dat van de Begijnen in Gent. Ze houden vanaf 1277 een jaarlijkse gedenkdag voor het zielenheil van hun Stichter en zijn vrouw door een “psalterium de beate virginis Marie” te bidden.⁴⁰

Binnen de oude kloosterordes lijkt het Liturgisch bidden van Pater Nosters door lekenbroeders en lekenzusters tijdens het bijwonen van het Goddelijk Officie door de eeuwen heen gehandhaafd. Praktijkvoorbeeld **m** kan hier een indicatie van zijn. Ondanks de afwijkende teleenheden gebruiken de Zusters hiervoor hun moderne Rozenkrans om de voorgeschreven Pater Nosters te bidden.

Praktijkvoorbeeld **l**, de Leidse inventarislijst uit de periode 1538-1559, laat vermoeden dat het Paternostersnoer nog in gebruik is. Een inventarislijst van een Salzburger (Oostenrijk) handelaar in devotiemateriaal vermeldt evenwel in 1765 geen bidsnoeren Ave Maria en Pater Noster, maar wel diverse soorten grote en kleine kralen.⁴¹ Wellicht zijn de opname van 15 Pater Nosters in het Avemariasnoer en de overweldigende groei van de broederschappen factoren geweest waardoor het Paternostersnoer is opgegaan in het Avemariasnoer. Het woord Paternoster(snoer) is heden ten dage nog steeds synoniem voor Rozenkrans.⁴²

Afb.: V. 5.7:

Rozenkrans met 103 Ave Maria + 11 Pater Noster kralen) plus een Credokruis en een Calvariekruis afkomstig uit het Klooster Siessen bij Bad Saulgau (D). Oorspronkelijk gesticht voor Zusters Dominicanessen, wonen er sinds 1860 Zusters Franciscanessen. De bruine kralen zijn waarschijnlijk van buxushout. De witte kralen en het witte Credokruis zijn van been. De Pater Nosters zijn omgeven door witte kralen. Datering: 18e eeuw. In gebruik tot begin 20e eeuw.

5.4. Het Kruisteken, het Kruis, Credo, één Pater Noster, drie Ave Maria's en het Gloria Patri.

Het begin van de Moderne Rozenkrans vindt zijn sporen in de middeleeuwen. Afb. V. 5.4 inzake het Mariapsalter van het Cisterciënzerinnenklooster Sankt Thomas an der Kyll geeft daarvan een inkijkje. Het ontstaan van het **Kruisteken** gaat terug naar vroegchristelijke tijden. Het wordt o.a. gebruikt bij het begin en bij het einde van een gebed. Met de rechterhand wordt achtereenvolgens hoofd, borst, linkerschouder en dan de rechterschouder aangeraakt. Onder het uitspreken van: “In Nomine Patris (hoofd) et Filii (borst) et Spiritus Sancti (schouders). Amen”. “In de naam van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Amen.”⁴³

Het **Credo**, als Apostolische Geloofsbelijdenis is samen met het Pater Noster en het Ave Maria (de begroetingen) één van de dagelijkse gebeden die geacht wordt dagelijks in het Latijn uit het hoofd te worden opgezegd. Het betekent dat men de aanbeveling rond 1200 van de Parijse bisschop Odo van Sully, tevens Abt van Sint Victor († 1208), ter harte heeft genomen.⁴⁴ Onder de vele vormen aan bidsnoeren vindt het Credo bij aanvang van de 16^e eeuw haar plaats aan het begin van het Avemariasnoer dat 10 x 5 Ave Maria's en 5 Pater Nosters telt. Vanaf de 17^e eeuw wordt het gesymboliseerd door een groot gelijkarmig kruis, dat ook wel het Credokruis wordt genoemd Dat is vanaf ca. de 19^e eeuw niet meer in gebruik.⁴⁵ Niet duidelijk is of het kleine kruisje dat op afbeeldingen van rond 1350 of eerder te zien is als Credokruis is bedoeld. Het huidige Calvariekruis verschijnt in de 15^e eeuw. Op schilderijen van Rogier van der Weyden is het te zien aan een gesloten en open vorm van een bidsnoer.⁴⁶

De drie Ave Maria's gevolgd door een **Gloria Patri** voorafgegaan door een **Pater Noster** vinden misschien hun oorsprong in het aanroepen van de Heilige Drieëenheid aan het begin van het

Mariapsalter. De parallel in Afb. 5.4, waar het 3 Pater Nosters betreft, lijkt in die richting te wijzen. De symboliek van de 3 Ave Maria's is door Paus Gregorius XIII, na de overwinning op de Ottomanen tijdens de zeeslag bij Lepanto op 7 oktober 1571, vastgesteld *als Geloof, Hoop en Liefde*.⁴⁷ Het bidden van "de Rozenkrans" schijnt in die overwinning een belangrijke rol te hebben gespeeld en Paus Pius V heeft toen het "Feest van de Rozenkrans" ingesteld. Paus Clemens XI heeft het feest tot de gehele Kerk bekrachtigd na de overwinning op de Turken bij Peterwardein in 1716.⁴⁸

Uiteindelijk is een en ander als "aanhanger" aan het ronde bidsnoer gekomen. Wellicht hebben hierin niet-decimale snoeren, zoals die van de Birgittinessen (1350) en Franciscanen (1442) ook een rol in gespeeld.⁴⁹

Het Gloria Patri ter ere van de H. Drie-eenheid, maakt al vroeg deel uit van het psalmzingen in het Goddelijk Officie. Het wordt in de 13^e eeuw dikwijls toegevoegd tijdens het bidden van reeksen Pater Nosters en Ave Maria's.⁵⁰ In het handschrift van het Cisterciënzerinnenklooster van ca. 1300 wordt het in het begin vermeld. De Regula non Bullata van Franciscus (1221) vermeldt het te bidden na elk Pater Noster in het Officie.

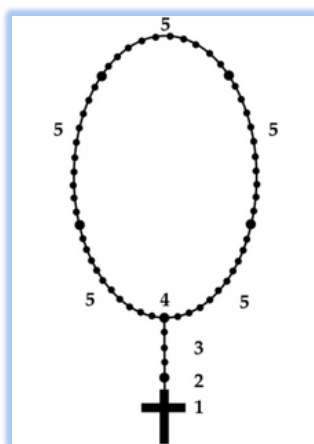
De voltooiing van het Ave Maria en van "de Rozenkrans".

Onder invloed van de Italiaanse Broederschappen voegde men begin de 16^e eeuw aan het Ave Maria het gebed toe: "Heilige Maria Moeder van God etc". Delen van dit gebed zijn ook al eerder terug te vinden in de Mariaverering.⁵¹

Onder Paus Pius V (Paus van 1566 tot 1572) wordt het in 1568 als volledige tekst in het herziene brevier opgenomen. Hij keurt in 1569 ook de methode van de Rozenkrans goed volgens die van Alanus de Rupe met de 5 blijde, 5 droevige en 5 glorievolle geheimen van de Broederschap van Venetië, en verbindt er aflaten aan. De voltooiing van "de Rozenkrans", zoals we die heden ten dage kennen, wordt bevestigd door Paus Benedictus XIII met een decreet van S. Cong. Indulge op 12 augustus 1726.⁵²

5. De moderne Rozenkrans.

Het resultaat van de hierboven geschetste ontwikkeling is de moderne Rozenkrans.

Afb: V 5.9:
De Moderne Rozenkrans met aanhanger met Calvariekruis, 1 Pater Noster en 3 Ave Maria's.

**Ghegruet sijstu maria uol ghenaden die here is mitti.
Ghebenedijt bistu onder allen wiuen ende ghebenedijt
is die brucht dijns bukes.**

Afb. V 5.8:

Uit het Getijdenboek van Geert Grote (1340-1384) naar het Haagse Handschrift 133 E 21. Twee aanroepingen uit de metten van het Mariapsalter, nr. 's. 20 en 17, geven een indruk van een Ave Maria in het Middelnederlands.

Rozenhoedje

Gebedswijze van het Rozenhoedje: ⁵³

1. Kruisteken, Geloofsbelijdenis
2. Onze Vader
3. Drie Weesgegroeten
4. Eer aan de Vader, geloofsgeheim en Onze Vader
5. Vijf groepen van één Onze Vader telkens gevolgd door tien Weesgegroeten ('tientjes'), telkens afgesloten met een "Eer aan de Vader" en een geloofsgeheim. Behalve na de laatste groep. Dan volgt een slotgebed en het kruisteken. Totaal 1 + 5 Onze Vaders en 3 + 50 Weesgegroeten

Rozenkransgebed.

Gebedswijze van het Rozenkransgebed:

Rozenhoedje bidden en dan na de 5^e groep nog tweemaal een cyclus van 5 groepen bidden. Het totaal van 3 cycli afsluiten zoals bij het rozenhoedje. Totaal 1 + 15 Onze Vaders en 3 + 150 Weesgegroeten.

6. Samenvatting:

Dit hoofdstuk gaat over bidsnoeren die qua aantal knopen/kralen in relatie staan tot de 150 Psalmen. Aan de hand van praktijkvoorbeelden heb ik in het eerste deel proberen aan te tonen dat het Paternostersnoer gebruikt is gaan worden voor het bidden van Ave Maria 's. Vooral in het tweede deel komen ook elementen naar voren die een rol hebben gespeeld in de uiteindelijke vorming van de Moderne Rozenkrans. Meer informatie hierover is te vinden in de Hoofdstukken 7 en 8. De rol van een aantal kloosterordes in dit proces is te vinden in Bijlage VI.

Het Boete systeem van 3 x 50 Pater Nosters, of variaties daarop, lijkt ook bruikbaar te zijn voor het bidden van vergelijkbare aantallen Ave Maria's. Dat is af te lezen aan de lichamelijke uitingen van nederigheid en boete waarmee in de gegeven voorbeelden de gebeden vergezeld gaan. Van dit systeem stammen de bidsnoeren met 50 (boetedag), 100 of 150 kralen/knopen af.

Tegelijkertijd zien we voorbeelden van religieuze gemeenschappen die de indeling van 3 x 50 te bidden Ave Maria's gebaseerd op het Boete systeem vervangend gaan laten zijn voor het Goddelijk Officie. Bij grote aantallen gebeden is zeker een bidsnoer nodig. Het bidden van Pater Nosters lijkt af te nemen. De oudere vorm voor lekenbroeders en -zusters bij de oude kloosterordes, om voorgeschreven aantallen Pater Nosters per getijdegebed te bidden volgens het Liturgisch Systeem, blijft gewoon bestaan.

Uit de 150 Psalmen ontwikkelt zich vanaf ca. 1130 het Mariapsalter met haar verschillende vormen. De geschreven vormen lijken op een verdiepingmodule om het mechanisch bidden en boete doen te doorbreken. Een bidsnoer is er niet bij nodig. Het begrip Mariapsalter of termen die daarop lijken, wordt evenwel ook gebruikt voor het "mechanisch" tellen van Ave Maria's via een bidsnoer, zoals: "het Mariale Psalter" en het "Psalterium Beatae Mariae Virginis". Dat kan verwarrend zijn.

Binnen de verschillende vormen van het schriftelijke Mariapsalter is met name de verhalende versie met Vita Christi meditatie (Clausulae, Mysteries, Geheimen) belangrijk voor de verdere ontwikkeling. Onder de meditatie vindt een accentverschuiving plaats van de persoon van Maria naar de persoon van Christus: het bidsnoer als beleving van de heilsgeschiedenis van Christus door zijn menswording, zijn lijden en zijn opstanding, waarin Maria een belangrijke plaats inneemt. Tegelijkertijd kunnen de "gewone gelovigen" 3 (of 5 of 7) Ave Maria's of Pater Nosters bidden op het ritme van de Heilsgeschiedenis van Geboorte, Lijden en Verrijzenis via het Angelusgebed. Wat voorheen via het alluderen op Psalmen gebeurde, zit nu in een nieuw en herkenbaar jasje. Daarmee is de cirkel rond.⁵⁴

In het handschrift van Cisterciënzerinnenklooster Sankt Thomas an der Kyll, c. 1300, met Vita Christi meditatie, lijkt de indeling van het begin van de Moderne Rozenkrans in de kiem aanwezig. Dominic van Pruisen heeft tussen 1409 en 1415, 50 verhalende Vita Christi meditatie gemaakt. Hij maakt geen indeling in tientallen. Deze indeling in tientallen wordt rond 1381 in Engeland gesuggereerd. Rond 1400 schijnt men in Holland 150 Ave Maria's met Pater Nosters te bidden. Misschien heeft de Dominicaan Alanus de Rupe in c. 1475 hierop voortgebouwd door de 150 Ave Maria's in tientallen te verdelen met daartussen een Pater Noster. In het midden van de 16e eeuw wordt aan de Mariabegroeting Ave Maria een gebed toegevoegd en daarmee krijgt het haar huidige formule. Het Avemariasnoer, met het Kruisteken, Credo, 1 Pater Noster en 3 Ave Maria's, gevolgd door 5 maal 1 Pater Noster met telkens 10 Ave Maria's, 5 maal 1 Eer aan de Vader met daarna telkens één van de 5 Geheimen (dit alles 3x), wordt vooral verspreid via Broederschappen en krijgt in 1569 groen licht van het Kerkelijk Gezag. Dat wordt nog eens bevestigd op 13 augustus 1726.

De laatste twee ontwikkelingen zijn mede het gevolg van het veronderstelde aandeel van het "Rozenkransgebed" dat tot de overwinningen op de Ottomanen in resp. 1571 en 1716 heeft geleid. De instelling van het Feest van de Rozenkrans voor de gehele Kerk is daar een bevestiging van. Dit heeft

mede bijgedragen aan de verspreiding van het Pauselijk vastgestelde bidsnoer met de daaraan gekoppelde naam “Rozenkrans”, die tussen andere benamingen in gebruik is.

Wat tijdens de overgangperiode precies het verschil is geworden tussen het Paternostersnoer en het Avemariasnoer/Rozenkrans is me niet duidelijk geworden. Ook niet na het raadplegen van een inventarislijst (Londen 1381), een testament (Bury St. Edmunds 1463) en een lijst van Kleinodiën (Leiden 1538/1559).

Voetnoten bij Hoofdstuk 5:

- ¹ Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten. Gooi en Sticht bv – Hilversum 2^e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028 p. 152-153.
- ² Jacques le Goff, Sint – Franciscus van Assisi, Wereld Bibliotheek Amsterdam, 2001, ISBN 90 284 1889 x p. 29 e.v.
- ³ Zie Bijlage IX.
- ⁴ Helen C. Wüstefeld, Anne S. Korteweg, Sleutel tot licht, Getijdenboeken in de Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam, In de Pelikaan 2009, ISBN 978-90-71608-28-5 p. 20 en 28.
- ⁵ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 09.48u Lemma: Rosary en Hail Mary. Hier bestaat twijfel over. Pater T. Esser, O.P. beweert in 1897 dat het Ave Maria pas in het midden van de 12e eeuw een universele begroetingsformule werd. (catholic.org. encyclopedia Lemma Rosary). In Hoofdstuk 4 paragraaf 4.1.3. van de Verkenning en in Bijlage IV wordt aannemelijk gemaakt dat dit een eeuw eerder, in het midden van de 11^e eeuw heeft plaats gevonden. (catholic.org. encyclopedia Lemma Hail Mary). Het Ave Maria is evenwel in opkomst getuige de oproep van Petrus Damianus rond 1050 in Italië. Dat zit qua datering in de buurt van Sint Aybertus die Ave Maria's bidt. Wegman vermeldt dat het Ave Maria gangbaar is aan het eind van de 11^e eeuw in: “Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten. Gooi en Sticht bv - Hilversum 2^e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028 p. 164”. Verwante teksten dateren ook van rond het midden van de 11^e eeuw zoals het Salve Regina en het Alma Redemptoris Mater, terwijl het Ave Maris Stella misschien al uit de 9^e eeuw stamt. (Zie Bijlage IV noten ⁷ en ⁹ alsmede Hoofdstuk 2.2.2.).
- ⁶ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 09.48u Lemma: Rosary.
- ⁷ Zoekterm: Filips van de Elzas psalterium lezen. Vindt Google Books: In nomine femineo indocta: kennisprofiel en ideologie van Hildegard van Bingen 1098-1179, Jeroen Deploige, Hilversum, Verloren 1998, p. 112.
- ⁸ - voor meer info zie: https://en.wikipedia.org/wiki/Ancrene_Wisse 17-09-20 17.50u en
- <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/34598/393076.pdf> 26-09-2020 20.24u p. 68.
- noot 6.
- ⁹ <https://archive.org/stream/diefragmentederl00caes#page/128/mode/2up/search/matrone> 19-01-2017 14.00u.
- ¹⁰ Anne Winston-Allen, Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 15.
- ¹¹ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 09.48u Lemma: Hail Mary.
- ¹² <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 09.48u Lemma: Hail Mary.
- ¹³ 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 62-63.
- ¹⁴ Zoekterm: De Dominicanen schrijven in 1266 het Mariale Psalter voor: vindt Google Books: Maria, Paul Pas, Acco 2003 p. 141 16-10-20 17.24u.
- ¹⁵ <https://www.erfgoedshertogenbosch.nl/uploads/media/580f2161acfb9/kroniek.pdf> De kroniek van het St. Geertrui-klooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch Een tekstuitgave door H. van Bave o. praem. dr. A.C.M. Kappelhof, G.M. van der Velden o. praem., drs. G. Verbeek p. 17 23-03-2016 11.43u.
- ¹⁶ zie: Chaucher's Prioress: her Green Gauds, Beverly Boyd, in: Modern Language Quartely 1 december 1950 Volume 11, Issue 41950 ISSN 0026-7929 EISSN 1527 – 1943 p. 407 en 408. Te vinden op:
<https://read.dukeupress.edu/modern-language-quarterly/issue/11/4> 07-07-2018 14.58u. Overigens voegt Beverly Boyd het woord “beads” in, i.p.v. “knots”. In 500 Jahre (noot 13 op p. 61) wordt het woord knoop gebruikt.
- zie: n. 13, p. 61..
- ¹⁷ Erfgoed Leiden en Omstreken: Inventarisnummer 71 van het archief van de NH Kerkvoogdij Leiden: “Register van ontvang en uitgaaf benevens lijsten van kleinodiën van Onze Lieve Vrouwenkerk, 1538-1559”, Locatie: 2, Depot 2 (Blauw): 0/108/1. Erfgoed Leiden, Boisotkade 2A, 2301 GC Leiden. De Broederschap richt zich op het in stand houden van de verering van Maria door het organiseren van gebedsmomenten en processies en alles wat daarvoor materieel nodig is. Broederschappen van de Rozenkrans ontstaan pas vanaf 1475. De Onze Lieve Vrouwenkerk heeft gestaan aan de Haarlemmerstraat. Er staan nog een paar muurresten van het koor aan het Vrouwenkerkhof. Dat is naar de naam van de kerk genoemd. Er lagen dus ook mannen begraven. De resten liggen in de buurt van de huidige Hartebrugkerk.
- ¹⁸ Op 23 januari 2017 vertelde Zuster Helena mij dat de lekenzusters van het Karmel-klooster Blijendaal in Oirschot t

- tijdens het Goddelijk Officie de Rozenkrans gebruikten om het vastgestelde aantal Paternosters te bidden. Zie ook Afb. V 3.2.
- 19** “Devotie doen’: Uiterlijke plichten ter Godsverering vervullen, in dit geval Maria. Zie Middelnederlandsch Handwoordenboek, bewerkt door J. Verdam, onveranderde herdruk van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1949. “Devotiones” kent in het Kerklatin ook de betekenis van bidsnoer. Zie: <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> Lemma: Use of Prayer Beads 20-10-20 19.50u. Andere Middel nederlandse namen hiervoor zijn: het Psalter van Onze Lieve Vrouw en het Onze Lieve Vrouwe Souter.
- 20** - Zie n. 13 p. 90.
- Bury St. Edmunds 1493: Lisa MacKinney, Rosaries, Paternosters and Devotion to the Virgin in de Households of John Baret of Bury St. Edmunds, Project Muse, Parergon, Volume 24, Number 2, 2007, pp. 93-114. Deze publicatie vormt de leidraad van deze bijlage X. Digitaal: <https://muse.jhu.edu/pub/62/article/230869/pdf> 17-02-23 20.07u.
- 21** Zie overzicht Hoofdstuk 3, afbeelding 3.2., Karmelieten; zie ook Bijlage II, gelijkstelling zusters en lekenzusters tijdens 2^e Vaticaans Concilie in 1963.
- 22** - Zie Bijlage VI.
- Met „Mariapsalter“ kan bedoeld worden:
- het “mechanische” Avemariasnoer van 150 Ave Maria 's of 1/3^e of 2/3^e ervan.
- het schriftelijke gebed met 3 x 50 aanroepingen van en benamingen voor Maria of 1/3^e of 2/3^e ervan.
- het bidsnoer van Alanus de Rupe met de naam: Psalterium Beatae Mariae Virginis met uiteindelijk 15 geheimen.
- 23** Die Zisterzienser und die Anfänge des Rosenkranzes, Andreas Heinz, Analecta Cisterciensia v. 33-34 1977-1978, te vinden via <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015024592100&view=1up&seq=286> 27-01-2021 09.51u.
- het begin van het artikel is p. 286 via het beeldscherm. Het overzicht staat op p. 287 - 294 van het boek zelf.
- het Ave Maria (de twee bijbelse begroetingen) wordt waarschijnlijk me de toevoeging van de naam “Jezus” gebeden p. 290 – 294 van het artikel. Het gebruik ontstaat in de 13^e eeuw.
- K.J. Klinkhammer S.J. trekt de ouderdom van het handschrift in twijfel: niet in de vroeg 13^e eeuw, maar in de 15^e eeuw, in: http://www.cartusiana.org/sites/default/files/Klinkhammer_Spiritualit%C3%A4t%20des%20Rosenkrans-Betens.PDF p. 144-145.
- 24** Zie n. 10, p. 7 en 17.
- 25** Zie n. 23 p. 295 n. 98.
- 26** Zie n. 10 p.17.
- 27** Zie n. 10, p. 74 – 75. De bijbehorende bronvermelding:
- 28** Zie n. 10 p. 31-34 en p. 69 -75.; zie voor Bedevaartpsalmen: Bijlage I.
- 29** - Zoekterm: bull “ea quae ex fidelium” 12 may 1479 vindt: The Popes and the Rosary 27-10-16 14.50u.
- <http://www.philippeverzamelt.be/Bidsnoeren/bsgeschiedenis.html> 27-10-16 14.35u.
- 30** Zie n. 10 p. 72.
- 31** <https://udayton.edu/imri/mary/s/stephen-of-sawley-marys-joys.php> 23-12-20 11.15u.
- 32** <https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/g/geheimen-van-het-licht> 24-02-2021 17.48u.
- 33** o.a. <https://www.ewtn.com/catholicism/library/reflections-on-rosarium-virginis-mariae--1-9139> 21-11-20 17.50u
Authored By: Rev. Riccardo Barile.
- 34** Zie n. 16 (Chaucher’s Prioress) p. 406 n. 9 alsmede n. 10 p. 172 n. 8.
- 35** - In een “Proces Verbaal” na diefstal bij Adam Ledyard: zie V. 7 noot 13 alsmede A. Gottschall “Prayer Bead Production and use in Medieval England”. Rosetta 4: 1-14, p.4. <http://rosetta.bham.ac.uk/Issue/Gotschall.htm>.
- Gedicht van Thomas Hoccleve: zie n. 16 p. 410 .
- 36** Zie n. 13 p. 39-40 alsmede een: Artikel “Mariensalter und Rosenkranz” van Karl Joseph Klinkhammer;
Zoekterm: Egher von Kalkar Rosenkranz: zoek verder naar: Marienberger Osterspiel - Oberdeutsche Bibeldrucke p. 47.
- 37** - In de eerste eeuwen van het christendom was het gebruikelijk om wekelijks te vasten op woensdag, vrijdag en later op zaterdag. Op woensdag, omdat Christus op die dag is verraden; op vrijdag, omdat Hij op die dag is gekruisigd; op zaterdag omdat Hij die dag in het graf verbleef. Dit gebruik is veranderd van wekelijks naar vier keer (Quator) per jaar. Quatertemperdagen die in relatie staan met de 4 seizoen in het Kerkelijk Jaar: 1. *Post Cineres* - na de as, de as van Aswoensdag, in de Vastentijd, 2. *Post Ignes* - na het vuur, het vuur van de uitstorting van de H. Geest met Pinksteren, 3. *Post Crucem* - na het kruis, het feest van de Kruisverheffing op 14 september, 4. *Post Lucem* - na het feest van de H. Lucia, 13 december, in de Adventtijd.
<https://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=680&nws=4811> 05-08-21 17.41u. De Ierse monniken hebben dit gebruik gehandhaafd. Een andere mogelijkheid:
- Willem Johan Lamfers · 2009 · Monasticism and religious orders, Orthodox Eastern blz. 134. Zoekterm: vastendagen monniken maandag woensdag en vrijdag: vindt Google Books. 17-03-21 11.15u. De maandag als vastendag is in gebruik in de Oosterse Kerk. In de Westerse Kerk zijn het de woensdag en de vrijdag. Lijkt op een bevestiging van een oosters gebruik dat naar het westen gekomen is via de Ieren. Maar zeker ben ik daar niet van.
- 38** - G.G. Meersseman O.P. Der Hymnos Akathistos in Abendland II, Univerzitätverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960 p. 11 via zoekterm: “Wert ghehouden alle daghe te lesene” en vindt titel bij Googlebooks

- Zie ook Hoofdstuk 2 (2.2.3 / 4) en Hoofdstuk 3 van deze Verkenning.
- ³⁹ Zie n. 16 p. 407.
- ⁴⁰ Zie n. 38 p. 26.
- ⁴¹ Zie n. 13 p. 90.
- ⁴² Een Paternoster knopende vrouw in een historische film, uitgezonden door Televisiezender "Ons"
<http://www.kijkbijons.nl/mijn-nostalgieisch-nederland--oost-brabant/tvgemist/item?T5oqfrAzlshKaVnSQiAX2Q==>
 op tijdstip van de filmspoel (8.18u) 20-04-2017 17.40u.
- ⁴³ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Kruisteken> 12-03-21 17.38u.
- ⁴⁴ <http://www.helmut-zenz.de/rosenkranz.html> 29-11-2016 15.13.
- ⁴⁵ Zie n. 13 p. 56 (toevoeging credokruis 16^e eeuw) p. 70 (gelijkarmig kruis 17^e eeuw) p. 198 (gelijkarmig kruis verdwijnt)
- ⁴⁶ Stephan Kemperdick, Rogier van der Weyden (1399/1400-1464, Könemann Verlagsgesellschaft, Keulen 1999, Oorspronkelijke titel: Meister der Niederländische Kunst. p. 16 Edelheere Altaar door een kopiïst van Rogier, Rechterzijpaneel biddende vrouw met gesloten snoer en p. 111 Portret van Philippe de Croye met een open snoer.
- ⁴⁷ Zie n. 13 p 56.
- ⁴⁸ <http://www.heiligen.net/heiligen/10/07/10-07-1571-maria.php> 22-03-21 20.01u.
- ⁴⁹ Zie Hoofdstuk 7.4.
- ⁵⁰ - John Harper, The forms and orders of western liturgy from the tenth tot the eighteenth century, Clarendon Press Oxford, 1991 ISBN 0-19-816279-0, p. 76.
 - Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten. Gooi en Sticht bv – Hilversum 2^e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028 p. 28 en 30.
 - zie noot 38: p. 25.
- ⁵¹ <https://rkkerkijoppe.nl>het-weesgegroet> 23-03-23 20.08u.
- ⁵² Ave Maria: - <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 30-11-2016 11.22u Lemma: Hail Mary.
 - <http://www.liturgialatina.org/raccolta/mary.htm> 15-03-21 20.12u.
 - Bijlage IV 2.
 Ondanks Pauselijke decreten zijn bepaalde gebruiken blijven bestaan. Het al dan niet toevoegen van Jezus, of Jezus Christus, Amen. Gelovigen in het gebied van de Neder-Rijn bidden bijvoorbeeld het derde Deel van het Ave Maria in de 17^e eeuw nog niet. Ze zijn hier voor vrijgesteld. (zie n. 13 p. 9).
 Rozenkrans: - <http://www.liturgialatina.org/raccolta/mary.htm> 15-03-21 20.12u.
 - Paus Pius V keurt het bidden van de Rozenkrans goed middels de bul Consueverunt Romani Pontifices in 1569: zie Wikipedia: History of the Rosary, 03-07-23 20.23u.
- ⁵³ Zie de overeenkomst van de (Rozen)hoedje de naam met Hoedekins in praktijkvoorbeeld f en n. 10.
- ⁵⁴ Zie noot 38: p. 27 en 28.

Abbeeldingen bij Hoofdstuk 5.

- Afb.: V 5.1: Een Paternostersnoer, met ongeveer 100 kleine en 10 grote kralen van amber. Het komt mogelijk niet overeen met de oorspronkelijke vorm. Datering ca. 1260. Stadsmuseum Cork, Ierland. Bron: http://home.arcor.de/mercator-1290/Index/Kultuur/Paternoster/paternoster_cork.jpg 18-10-20 9.30u. Deze website is niet meer actief. Zie verder: <https://www.corkcity.ie/en/cork-public-museum/visit/upcoming-events/our%20collections%20%20aspects%20of%20life%20in%20medieval%20cork%20.html>.
- Afb.: V 5.2: Pater Nostersnoeren, genoemd in een lijst van kleinodiën van de Onze Lieve Vrouwekerk te Leiden. Perkament, gedeelte van bladzijde 22r. Datering van de lijst 1538-1559. Zie noot 17 van dit hoofdstuk.
- Afb.: V 5.3: Vijftichs genoemd in een lijst van kleinodiën van de Onze Lieve Vrouwekerk te Leiden. Vijftich betekent "Rozenkrans". Perkament, gedeelte van bladzijde 23r. Datering van de lijst: 1538-1559. Zie noot 17 van dit Hoofdstuk.
- Afb.: V 5.4: Afbeelding van het begin van het Mariapsalter in vergelijking met de moderne "Rozenkrans" volgens A. Heinz. Zie n. 23 p.286.
- Afb.: V 5.5: Tabel inzake de ontwikkeling van meditaties volgens Ann Winston - Allen. Zie n. 10 en 27 p. 74-75
- Afb.: V 5.6: Geheimen van de moderne Rozenkrans met toevoeging van de Geheimen van het Licht. Zie n. 32 van dit hoofdstuk.
- Afb.: V 5.7: Rozenkrans met 103 Ave Maria + 11 Pater Noster kralen) plus een Credokruis en een Calvariekruis afkomstig uit het Klooster Siessen bij Bad Aulgau (D). Datering: 18^e eeuw. In gebruik tot begin 20^e eeuw.
<https://klostersiessen.omeka.net/items/show/2910> of [Rosenkranz-Sammlung Sieffen](https://www.rosenkrans-sammlung-sieffen.de/) 27-02-21 16.30 u.
- Afb.: V 5.8: Uit het Getijdenboek van Geert Grote (1340 – 20 augustus 1384) naar het Haagse Handschrift 133 E 21. uitgegeven door Dr. N. van Wijk. Leiden, E.J.Brill, 1940 [Leidsche Drukken en herdrukken ... Kleine reeks, III.] Twee teksten uit de metten van het Mariapsalter, resp. aanroeping 20 en 17, zijn door schrijver dezes aan elkaar gekoppeld <http://manuscripts.org.uk/chd.dk/use/GeertGrote.html> 15 juni 2017 16.15u.
 Dezelfde afbeelding is te vinden in Bijlage X.
- Afb.: V 5.9: Afb. B I.2: Moderne Rozenkrans: Bron: Wikipedia 27 okt 2016 20.44 .

6. Hoe is de naam Rozenkrans ontstaan?

6.1. Inleiding.

In de late Middeleeuwen doen verschillende namen de ronde die betrekking hebben op het “Avemariasnoer”. Dit is een door mij geïntroduceerde hulpnaam in deze “Verkenning”, omdat de naam “Rozenkrans” als bidsnoer in de late Middeleeuwen nog lang niet algemeen gangbaar is. De hulpnaam “bidsnoer” dekt, vooral in dit hoofdstuk, ook niet de hele lading, omdat er aantallen Mariagebeden zijn die ook de naam rozenkrans krijgen. Tegelijkertijd is de geraadpleegde literatuur niet altijd even duidelijk wat er precies met het begrip krans bedoeld wordt: bloemenkrans, kroon, hoed, of rozenkrans. Soms bedoelt men bijvoorbeeld met één van deze begrippen het Mariapsalter van de Cisterciënzers.

Een aanwijzing dat de naam “Rozenkrans” voor een “Avemariasnoer” in de 13e eeuw nog niet is ingeburgerd, blijkt uit de naam “hoedekins” die de Gentse Begijnen in 1242 bidden.¹ Dat blijkt ook later in de tijd het geval te zijn. In het testament van John Baret, d.d. 1463, in Bury St. Edmunds in Engeland, worden bidsnoeren met het woord “Ave” omschreven tegenover snoeren die met “Pater Nosters” worden aangeduid.² In een nog later document van ca. 1540 in Leiden, is er sprake van “vijftich” als aanduiding voor een “Avemariasnoer” tegenover een bidsnoer met de naam “Paternoster”.³ In dit hoofdstuk komen verschillende benamingen aan de orde die betrekking hebben op een “Avemariasnoer”.

Ik probeer eerst vanuit de etymologie de ontwikkeling van de begrippen hoed, krans en kroon m.b.t. een “Avemariasnoer” of de “reeksen Ave Maria gebeden” met de naam “Rozenkrans” te beschrijven. Vervolgens probeer ik de geschiedenis van de begrippen krans, kroon, hoed en rozenkrans en hun functie te beschrijven. Daarna probeer ik een antwoord te geven op de vraag waar de naam Rozenkrans ontstaan is en wanneer die naam algemeen is geworden.

6.2. Etymologie: enige benamingen van vormen van een “Avemariasnoer”.

Hieronder worden een aantal namen beschreven dat in de Middeleeuwen in ons land en in de ons omringende landen gebruikelijk is om het “Avemariasnoer” of een reeks gebeden voor Maria aan te duiden. Het gaat om het (Vulgair)Latijnse woord “capellus” en het Germaanse woord ‘hoet’.⁴

6.2.1. Capellus en Hoet.

a) Vulgair Latijn:

“Capellus”, ook wel “capella” of “capellum” betekent “muts”, “kap”, “hoed”.⁵ Denk aan het “kapertje” van de middeleeuwse poorter in Gravendam, de “kaproen”, als ook de “kap” die aan de pij van de minderbroeders in Archeon zit. Het verwante woord “capelletum” wordt gebruikt om een Mariapsalter aan te duiden dat uit 50 gebeden bestaat, zoals de Begijnen in Gent bidden. Het woord is synoniem voor de Latijnse woorden “corona” en “sertum”.⁶

b) Middelnederlands:

De Begijnen in Gent bidden in 1242 volgens hun regel drie “hoedekins” van 50 Ave Maria’s per dag. “hoedeki(j)n” is een verkleinwoord van “hoet”. Dat is van oorsprong een Germaans woord. Het betekent naast “hoed”, o.a. ook “(bloemen)krans” en, later, moderne “rozenkrans”. De uitdrukking “den hoet dragen” betekent “prijken met een krans” of “gekroond” worden.

De woorden “sappeel, sappeel, sepeel, sopeel, sampeel, sapiel” zijn van oorsprong afkomstig van het Vulgair-Latijnse woord “capellus” in de betekenis van “hoed”, “krans”, “rozenhoed” en een “benaming voor bepaalde gebeden tot Maria”. De woorden “capeel” en “schapeel” betekenen “krans”, ook als hoofdversiering, maar hebben niet de betekenis van een “Avemariasnoer” of een reeks gebeden voor Maria.⁷ Evenmin het woord “kapel”, dat van bijzondere oorsprong is.⁸

c) Middel-Duits:

Een aantal woorden in ons omringende talen is verwant aan het woord “**capellus**”. Zoals in een Middel-Laag-Duits opgestelde wettekst uit 1220-1235: de bidsnoeren die gebruikt worden om het aantal gebeden bij te houden worden “**Zapel**” genoemd.⁹ Het middelhoog Duits woordenboek beschrijft “**Schapel**” als een krans van loof of van natuurlijke bloemen. Maar ook als een haarband van goud, die ook nog met edelstenen versierd kan zijn. “**Rosenschapel**” is een rozenkrans, maar voor zover ik heb kunnen nagaan niet in de betekenis van “**Avemariasnoer**”.¹⁰

Afb.: V. 6.1:

De maand mei uit „les Très Riches Heures”, het Getijdenboek, van de Duc de Berry c. 1412 – 1416. Uiteindelijke voltooiing van het boek c. 1486. De afbeelding toont het bloemenfeest van 1 Mei. Men trekt er, vooraf gegaan door muzikanten, op uit om groene takken te plukken en het verse groen naar huis te brengen. Er zijn verschillende hoofddeksels te zien die met groen ingestoken zijn. Een drietal mannen draagt groene kransen om hun hals. Het grauwe paard links, draagt een groene tak op het hoofd. Een aanname is dat de blaadjes afkomstig zijn van de hondsroos die rechts en links op de voorgrond te zien is, waarvan de rechtse in bloei staat. Bijzonder, omdat haar bloeitijd in de moderne tijd in juni begint. De jonkvrouw in het groen, gezeten op het witte paard, lijkt een guirlande van rode bolletjes te dragen, die vanaf haar rechterschouder via haar linker arm achter haar rug omloopt om weer te eindigen bij haar rechterschouder. Er lijkt een witte kwast met geel haar aan te hangen. Een artistiek uitvergroot bidsnoer, vergelijkbaar met die van de jonkvrouw op het plaatje van de maand april? Vergelijk Verkenning Hoofdstuk 8: 8.7.

“**Avemariasnoer**” of reeksen van Mariagebeden hebben. De jonkvrouw op het witte paard draagt een op een bidsnoer lijkende guirlande met rode bloemen over haar kleding (Afb.: 6.1), evenals de jonkvrouw in de maand april, die maagd is en verloofd en hier niet is afgebeeld.

c) Telwoord. Naast bovengenoemde woorden worden er ook telwoorden gebruikt om een “**Avemariasnoer**” of “**Paternostersnoer**” aan te duiden. Ze hebben betrekking op het aantal kralen dat

d) Oud Frans:

Een relatie met het Vulgair-Latijnse woord “**capellus**” vinden we ook in de Franse taal. Er lijkt overeenkomst van het Middelnederlandse woord “**Sappeel**”, het Middellaagduitse woord “**Zapel**” en het Middelhoogduitse woord “**Schapel**” met het Oudfranse woord voor een bidsnoer: “**chapel(et)**” en het modernere Franse “**chapeau**” (“**hoed**”).¹¹

e) Oud Engels:

En met het Engelse woord “**chaplet**”. De woorden “**chapel**” en “**chaplet**” hebben o.a. ook als betekenis bloemenkrans. Vanaf resp. de 15^e en de 16^e eeuw worden ze ook gebruikt om een “**Avemariasnoer**” of een reeks gebeden voor Maria aan te duiden.¹²

6.2.2. Andere Namen.

a) Latijn: Corona en sertum:

Het Latijn gebruikt rond 1300 onder meer het woord “**corona**” dat zowel “krans” als “kroon” betekent.¹³ Het is verwant aan het Griekse “**κορῶνη**” dat oorspronkelijk “**kraai**” betekent en later als betekenis ook krans, kroon en afsluiting heeft gekregen.¹⁴ Het Middelnederlands kent de woorden “**crone**”, “**croon**” in de betekenis van “**krans**”, “**kroon**”. Het heeft in het Latijn ook de betekenis van “**kruin**” van het menselijk hoofd.¹⁵ Andere woorden die gebruikt worden in het Latijn zijn “**serta**” (letterlijk “**bloemenkrans**”) en “**sertum**” (letterlijk vertaald: “**geregen**”); het wordt daarnaast ook vertaald als “**guirlande**”.¹⁶ Deze woorden kunnen als betekenis “**Avemariasnoer**” hebben.

b) Guirlande.

In de Cantigas de Santa Maria van Koning Alfonso el Sabio (Cantiga CXXI) wordt de term “**guerlanda van rozen**” gebruikt.¹⁷ Het woord “**guirlande**” is ook bekend in het Engels (garland), Frans (guirlande), Duits (Girlande) en in het Middelnederlands als “**gerlande**”.¹⁸ De etymologie van het woord “**Guirlande**” is onbekend.¹⁹ Als bloemslinger en/of krans kunnen deze woorden ook betekenis van een

het betreffende bidsnoer telt. Een snoer met 50 kralen wordt in het Latijn een “**quingena**” genoemd.²⁰ Het Middelnederlandse “**quingeen**” of “**vijftich**” betekent “paternoster” of “rozenkrans”.²¹ Onduidelijk is of deze woorden in 1350 gangbaar zijn.

d) Rozenkrans.

De ontwikkeling van de naam “Rozenkrans” wordt hieronder geschetst in: 6.4.3.

Samenvatting:

Ondanks een verschillende etymologische afkomst is het opvallend dat er een grote mate van overeenkomst is in de betekenis van de hierboven behandelde woorden krans, kroon en hoed. De Latijnse namen hiervoor zijn respectievelijk Sertum, Corona en Capellus. De benaming met een telwoord is opgenomen omdat het een duidelijke verwijzing is naar het aantal te bidden “Pater Nosters”, “Ave Maria ’s” of naar het bidsnoer zelf. Op de guirlande na, veronderstellen de begrippen een gesloten ronde vorm. In “500 Jahre Rosenkranz” wordt er vanuit gegaan dat dit de oudste vorm van een bidsnoer is en dat de open snoeren later zijn verschenen.

6.3. De Begrippen Krans, Kroon en Hoed en hun functie.

6.3.1. Inleiding,

Namen en de begrippen die in woorden schuil gaan zijn onderhevig aan maatschappelijke en religieuze ontwikkelingen die in de loop der tijd plaats vinden. Het profane en het religieuze staan met elkaar in wisselwerking en beïnvloeden elkaar. Dit maakt de taal levend. Ik probeer nu de geschiedenis en de functie van de begrippen krans, kroon, hoed en rozenkrans te beschrijven.

6.3.2. Krans:

Bescherming.

De oorsprong van de krans ligt in de natuur. De sappen en geuren van de plant zouden van invloed zijn op het welzijn van de drager door hem te beschermen tegen kwade invloeden. Dat is van belang wanneer men met heilige rituelen bezig gaat. Bijvoorbeeld tijdens offerplechtigheden waarin o.a. om een goede oogst (vruchtbaarheid) wordt gevraagd. In de Grieks-Romeinse oudheid dragen, na een reinigingsritueel, zowel priesters als offerdieren een krans en/of lint als verwijzing dat ze aan de godheid geheiligd zijn en van daaruit bescherming genieten.²² *“Nu ik een krans draag durft gij mij toch niet slaan,”* zegt bij Aristophanes, een slaaf, tot zijn heer met wie hij juist het Delphische heiligdom verlaten heeft”.²³

Hiermee samenhangende symboliek op een rijtje:

- bescherming.
- grafvrede; om de vrede rond het graf van een overledene niet te storen worden er olijfbladeren gelegd en kransen.²⁴
- rituele reiniging, reinheid en als afgeleide daarvan: maagdelijkheid.
- vereren, eerbied, aan god gewijde.
- vruchtbaarheid, zon.

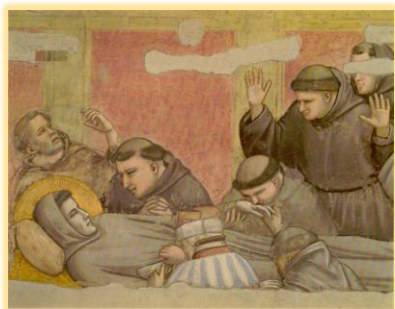
Onderscheiding.

Het meest bekend is waarschijnlijk de lauwerkrans voor de overwinnaar. Oorspronkelijk is die niet alleen bedoeld als onderscheiding voor een prestatie, maar vooral als geneesmiddel: de krans werkt zuiverend voor het bloed dat aan de handen van de overwinnaar kleeft. Afhankelijk van de planten/kruiden die er in verwerkt zijn, heeft de krans genezende eigenschappen voor de drager. Van daaruit is ze een symbool geworden voor geluk en voorspoed. Het bruidsboekje is hiervan een voorbeeld.²⁵

Leven en vruchtbaarheid.

Mei is bij uitstek de maand waarin de natuur uitloopt en de mens er op uittrekt om groeikracht en

vruchtbaarheid met feesten te vieren waarin bloemen en kransen een rol spelen. We kennen de Rozenfeesten van de Romeinen, de lentefeesten van de Grieken en de zonnewendefeesten van de Germanen. Deze laatsten worden op 1 mei, op Pinksteren en/of op 24 juni gevierd. Er wordt gebruik gemaakt van versierde hoepels en/of kransen, een meiboom, als symbolen van resp. vrouwelijk en

Afb.: V. 6.2:

Tonsuur en Aureool.

Leden van een aantal kloosterordes dragen permanent een tonsuur, die ook wel corona wordt genoemd. De krans van hoofdhaar staat symbool voor toewijding aan God en aan celibatair leven. Dit lijkt verwant aan het dragen van bloemenkransen door geestelijken tijdens processies. Afgebeeld zijn een paar Minderbroeders met een tonsuur aan het sterfbed van Sint Franciscus van Assisi. Rond zijn hoofd bevindt zich een aureool als teken van zijn heiligheid. Giotto ca. 1270–1337: Death of St. Francis, Church of Santa Croce, Florence.

mannelijke vruchtbaarheid, liefde en geluk. Er wordt omheen gedanst.²⁶ Het Germaanse ritueel van de meiboom, met krans en dans wordt voor het eerst vermeld in 1225 Aken.²⁷

In processies dragen niet alleen jonge vrouwen kransen op hun hoofd als symbool van hun maagdelijkheid. Maar dat doen ook deelnemende celibataire geestelijken. Bedoeld als symbolen van respectievelijk aardse vruchtbaarheid en spirituele groei.²⁸ Hun krans van hoofdhaar is een teken van “aan God gewijd zijn”. Een krans van licht of van goud (aureool) rond een afgebeelde persoon duidt op zijn/haar heiligheid.²⁹

Versiering.

Er lijkt in het 13^e eeuwse Parijs veel vraag naar bloemkransen, waarschijnlijk als gevolg van de opkomst van de stadsadel en gegoede burgerij. Mannen en vrouwen tooien zich er mee om hun stand te bevestigen. De kransen zijn te verkrijgen bij leden van het gilde van de Chapeliers de Fleurs. Zij zijn heel erg belangrijk want ze hebben bepaalde voorrechten waaronder belastingvoordelen, het 's nachts mogen doorwerken en het open mogen zijn op zondagen.³⁰

6.3.3. Kroon:

Soevereiniteit:

De kroon is voortgekomen uit de krans van planten en bloemen. Men versierde de plantaardige “kroon” met kostbare reepjes stof, edelmetaal en sieraden.³¹ De diadeem zoals die o.a. door Griekse vorsten werd gedragen is hier een voorbeeld van: een band van stof of metaal, soms versierd met diamanten.³² In het Christendom zijn de twee “caudae”, reepjes stof aan de achterzijde van de bisschopsmijter, ook overblijfselen van de versierde plantaardige kroon.³³ Het begrip diadeem komt al voor in de Bijbel in het boek Exodus 28: 36-38. Het maken van een priesterkroon voor de hogepriester wordt beschreven als een diadeem van goud die met een purperen snoer is vastgemaakt aan zijn tulband. In het goud wordt de tekst “Aan Jahweh gewijd” gegraveerd.³⁴ Het Duitse woord “Schapel” heeft in zijn vorm iets van de diadeem weg.

Onderscheiding:

Evenals de krans is ook de kroon een onderscheiding. De Romeinen verlenen kronen als eretekens aan die soldaten die als eerste een vijandelijke muur beklimmen of een schip geënterd hebben.³⁵

In de Bijbel zien we in de brieven van Jacobus, Petrus en Paulus, dat christenen, die moeite doen om zich bepaalde dingen te ontzeggen en/of standvastig zijn in hun geloof, een eeuwige kroon/ krans ten leven zullen ontvangen.³⁶

Heel bekend is de doornenkroon (“corona de spinis”) die Jezus van Nazareth op zijn hoofd geplant krijgt door spottende soldaten (Markus 15: 17) omdat hij gezegd heeft dat hij koning is. (Markus 15:2). Zie ook Johannes 18:33-38).³⁷

Maria als Koningin:

In het Oosterse Christendom zien we al vroeg een ontwikkeling dat Maria vereerd gaat worden als

Koningin. Deze verering krijgt in de 11^e en 12^e eeuw in de Westerse kerk navolging. De liederen “Salve Regina (gegroot Koningin)” en “Regina Caeli (Koningin van de Hemel)” zijn hiervan uitdrukking.³⁸ Deze verering leeft sterk onder de gelovigen en ontwikkelt zich als geloofsgeheim in het moderne Rozenkransgebed, zoals we in hoofdstuk 5 hebben gezien. Het volksgeloof loopt in deze voor op, want pas in 1954 wordt Maria officieel door Paus Pius XII tot Koningin van de Hemel uitgeroepen.³⁹

Een relatie met Maria als Koningin van de Hemel vinden we binnen de Orde van de Minderbroeders in de ontwikkeling van hun “Avemaria-snoer” tot een bidsnoer dat heden ten dage nog steeds de naam “het Kroontje van Maria” draagt.⁴⁰

6.3.4. Hoed:

Zoals het met de krans en de kroon is gegaan lijkt de ontwikkeling dezelfde te zijn als die van de hoed uit de krans. In de Hoge Middeleeuwen wordt onder de term “hoed” zowel een kroon van bloemen of van metaal als een echt hoofddeksel verstaan. Dat hebben we hiervoor, onder 6.2.1.b, bevestigd gezien in de Middelnederlandse betekenis van “hoet”. Het daarvan afgeleide werkwoord “hoeden” draagt nog steeds de betekenis van “beschermen”. Hoeden van bloemen worden later in de rijke klasse vervangen door cirkels van goud en/of zilverwerk versierd met kostbare parels, lijkend op de diadeem. De “hoed van bloemen” blijft echter op titel horen bij de feodale royalty’s, en wordt beschouwd als een teken van eer en respect.⁴¹

Afb: V. 6.3:

Feest van de Rozenkrans. Maria deelt rozenkransen uit en wordt daarbij geholpen door het kindje Jezus, Engeltjes en St. Dominicus. Ondertussen wordt Maria gekroond. De kroon lijkt gevlochten van takken en is versierd met groen en edelstenen. Het feest van de Rozenkrans is kort na 1571 officieel ingesteld door door Paus Pius V. Het schilderij is in opdracht van de Broederschap van de Rozenkrans in Venetië gemaakt door Albrecht Dürer (1471-1528) en was bestemd voor hun kapel. Datering: 1506.

6.3.5. Samenvatting krans, kroon en hoed.

Wanneer we de geschiedenis en de functies en benamingen voor krans, kroon en hoed beschouwd hebben, dan lijkt het er op dat de kroon en de hoed uit de krans zijn voortgekomen. De kroon door in de krans stoffen, metalen en edelstenen te verwerken, waaruit een kroon van goud/zilver bezet met edelstenen ontstaat. Als teken van soevereiniteit onderscheidt de kroon zich van de krans. De krans van bloemen wordt een stoffen bloemenhoed die vervolgens versierd gaat worden met edelmetalen. We zien in de Middeleeuwen een ontwikkeling naar steeds duurder materiaal, om daarmee te kunnen pronken en de status te bevestigen. De symboliek van bescherming, vruchtbaarheid en geheiligd zijn, blijft in zowel in religieuze als volks feesten voelbaar. De namen krans, kroon en hoed lijken in sommige gevallen voor elkaar inwisselbaar en worden ook als zodanig uit/naar diverse talen vertaald. Het is daarom niet verwonderlijk dat er namen als hoedekin, zapel, kroontje van Maria en rozenkrans de ronde doen. De laatste is echter in 1350 nog niet als algemeen begrip voor een bidsnoer binnen de Rooms-Katholieke Kerk gangbaar.

6.4. De krans van rozen.

6.4.1. Inleiding.

Wanneer we het nu hebben over een krans van rozen, zien we de mooiste volle tuinrozen voor ons, die vandaag de dag in de bloemenwinkel te verkrijgen zijn. In de Middeleeuwen worden in onze streken geen gecultiveerde rozen geteeld. Men telt wilde rozen om in een krans te verwerken zoals de Egelantier (*Rosa rubiginosa*), Hondstroos *Rosa canina* (op afbeelding V 6.1 te zien), Duinroos (*Rosa spinosissima*) en de Gallische roos (*Rosa Gallica*). Laatstgenoemd kent al wat variëteiten.⁴²

Pas wanneer kasteelheren tuinen gaan aanleggen met minder gekende plantensoorten, krijgen we gecultiveerde soorten waaronder de tuinrozen.⁴³

6.4.2 Roos in de middeleeuwse literatuur.⁴⁴

Sinds de oudheid staat onder de bloemen vooral de roos symbool voor de cyclus van het bestaan: groei, bloei en vergankelijkheid.⁴⁵ Vanaf de 12^e eeuw wordt ze in het Westen, als “bloem der bloemen”, vooral symbool voor liefde en passie. Waarschijnlijk onder invloed van de hoofse cultuur in samenhang met de kruistochten. In de literatuur zijn hiervan onder meer als voorbeelden te noemen: “Floris (als bloem der bloemen: rode roos) en Blancefloer (witte bloem: lelie)” van de hand van Robert d’Orbigny ergens tussen 1150 en 1160⁴⁶ en “de Roman de la Rose”, tussen 1268-1285 van de hand van Guillaume de Lorris en Jean de Meun.⁴⁷

Afb.: V. 6.4:
Madonna met de wilde rozen. Jan van Scorel, circa 1530. Collectie Centraal Museum Utrecht, nr. 12432 a.

Pierre d’Ailly (1350-1420) schrijft van deze Roman een christelijke versie.⁴⁸ Een latere versie hiervan heeft de titel: “Unser Frauen Marien Rosengertlin” c. 1430. Deze is waarschijnlijk van de hand van Adolf van Essen († 1439) en Dominicus van Pruisen († 1460).⁴⁹

Een Godvruchtige neerslag van de roos en haar symboliek vinden we bijvoorbeeld in het “Psalterium de Beatae Mariae Virgine” (een Mariapsalter) van Engelbert, de Abt van St. Admont (1297/1331), waarin hij de 150 aanroepingen laat beginnen met “O Rosa”.⁵⁰ Verder ook in één van de Canciones uit het Moosburger Graduale van 1357 waaruit de Minderbroeders in Archeon zingen. In het Kerstlied “Gaudet ecclesia” vinden we in vers 3 de tekst: “*dum rosa parit lylium, Maria dei filium*”, terwijl de roos (Maria) de lelie (Jezus) voortbrengt, Maria (roos) de Zoon van God (lelie).⁵¹

Afb.: V. 6.5:
Bloemenkrans gegeven door een dame aan een ridder, die op het punt staat een toernooi te beginnen. (Verluchting uit de Codex Manesse 1320).

Het lijkt er veel op dat de wortels van de naam Rozenkrans liggen in het profane symbool van de roos als (hoofse) liefde en van daaruit in de religieuze zingeving in de heilsgeschiedenis van Christus en de Maagdelijkheid van Maria. Echter, het symbolische gebruik van het woord “roos” voor Maria gaat verder terug dan het tijdperk van de “hoofse liefde”. De heilige Ambrosius van Milaan (ca. 350) noemt haar al “rosa pudora” (“roos van ingetogenheid”). Sedulius, een christelijke dichter (5^e eeuw), noemt haar in een Paaslied “roos tussen de doornen”⁵² en de Heilige Gregorius van Nazianze (330-390) spreekt over een krans van rozen.⁵³ In Byzantijnse literatuur van rond 700 wordt Maria om haar deugden een rosarium (rozentuin) van God genoemd.⁵⁴

De opkomende Mariaverering loopt, voor zover ik het kan overzien, nagenoeg parallel met het ontstaan van de hoofse cultuur. De roos krijgt in die cultuur als modeverschijnsel een profane liefdesbetekenis, die de reeds aanwezige religieuze symboliek van de roos en Maria aanwakkert. Een vermenging van deze symboliek meen ik in een drietal voorbeelden in de devotie tot Maria te zien.

1) Maria, die als voorname vrouw wacht op de (rozen)krans van haar vereerder (m/v). Op basis hiervan biedt ze bescherming vanwege de toewijding aan haar. Denk hier bij aan de oude Maria-antifoon uit ca. 250: “Tot U nemen we onze toevlucht: wees onze bescherming...”⁵⁵ Maria is in deze vorm herkenbaar in de legende van “Der Mönch und die Rosenkränze”. Deze vorm lijkt veel op het middeleeuwse gebruik dat een vazal als leenhulde aan zijn heer een krans schenkt.⁵⁶ En dat een lijfeigene zijn meester een krans van rozen schenkt.⁵⁷ In ruil hiervoor moet de gever diensten

verrichten maar krijgt hij ook bescherming. Er zijn nog andere voorbeelden in 13^e eeuwse legenden waarin Maria van haar aanbidders een blijk van hulde krijgt aangeboden door middel van gebeden. De gebeden veranderen in materiële giften zoals kleding, edelstenen, een guirlande of een tempel.⁵⁸

2) Daarnaast is er Maria die als voorname vrouw kransen uitdeelt en als Koningin bescherming biedt aan degenen die ter ere van haar de Rozenkrans bidden en verspreiden.⁵⁹ Dit lijkt analoog aan een hoofs gebruik waarbij jonge mannen voor het venster van hun geliefde zingen om een krans in ontvangst te mogen nemen. Dit doen ze ook voor het Mariabeeld in de kerk. Ze hopen zo als loon een krans van haar te mogen ontvangen. Aldus de mysticus Henric Suso (1295-1366).⁶⁰ Dit lijkt ook verwant met het gebruik dat een ridder, voor aanvang van een toernooi, van een dame een krans ontvangt om voor haar eer te strijden.⁶¹

Afb: V. 6.6:
Maria geeft, als Moeder van Barmhartigheid de doorslag met een bidsnoer Ave Maria bij het zielenwegen door de Aartsengel Michaël. Maria die beschermt tot na de dood. Musée du Louvre, Paris, 15e eeuw.

3) Tenslotte gaat de bescherming van Maria na de dood van haar vereerders door tijdens de zielenweging. Zij laat de weegschaal van de ziel van iemand die trouw het Avemariasnoer heeft gebeden, in zijn/haar voordeel omslaan door aan één zijde van de weegarm een krans te hangen of door er één in de schaal te leggen. Aldus ontvangen de aanbidders hun loon in de vorm van eeuwig leven.⁶²

6.4.3. Het ontstaan van de naam rozenkrans voor reeksen Mariagebeden en het “Avemariasnoer”.

In de 2e helft van de 13e eeuw ontstaat in de omgeving van de Duitse Orde (gesticht in 1189) een legende met de naam: “Der Mönch und die Rosenkränze”.

6.4.3.1. “Der Mönch und die Rosenkränze”.⁶³

Een goede, simpele, niet-gewijde man had de gewoonte om iedere dag een krans van rozen, of bloemen, of ruit, of wat er in het seizoen beschikbaar was, te maken en dat op het hoofd van een beeld van Maria te plaatsen. Hij placht dit te doen met groot enthousiasme en toewijding. De Maagd zag zijn goede intentie die uit zijn hart kwam en wilde dit bevorderen door hem te doen verlangen het religieuze leven op te pakken. En zo werd hij lekenbroeder in een klooster.

Maar in het klooster moest hij zoveel taken verrichten, dat hij geen tijd meer had om voor Maria een krans te maken zoals hij gewoon was. Hij raakte daarover teleurgesteld. Hij was van plan de orde te verlaten en weer in de wereld terug gaan, tot een oudere priester zijn droefheid gewaar werd. De priester adviseerde hem wijselijk dat hij, in plaats van de krans, iedere dag 50 Ave Maria's moest opzeggen en overtuigde hem dat Maria dat liever had dan al de kransen van rozen die hij ooit had gemaakt. De lekenbroeder volgde het advies op en ging daar enige tijd mee door.

Dan, op een dag, kreeg hij opdracht een boodschap te doen, die van hem verlangde dat hij door een woud moest rijden dat aan dieven een schuilplaats bood. In het woud bond hij zijn paard met een touw aan een boom, knielde neer, en ging 50 Ave Maria's opzeggen, terwijl de dieven hem bespieden en besloten om hem te beroven en zijn paard te stelen.

Maar toen ze hem naderden, zagen ze van een afstand, een wondermooi meisje bij hem staan, die elk klein ogenblik, uit zijn mond een mooie roos nam en die toevoegde aan een krans die ze er van aan het maken was. Toen de rozenkrans compleet was, plaatste ze die op haar hoofd en vloog er mee naar de hemel. De rovers waren totaal verbaasd en renden naar de broeder toe en vroegen wie dat wonderschone meisje was dat naast hem stond. De broeder antwoordde: “Ik heb geen enkel meisje bij me. Ik heb alleen maar 50 Ave Maria's gebeden als een krans voor Koningin Maria, zoals me is opgedragen. En dat is alles wat ik weet.” Toen de rovers

„ .....wilt du .....
 Der kunigîn Marien
 teglich in edelen sachen
 ein rosenkrenzel machen
 und das mit lobe zieren
 sô soltuz ordinieren
 daz du über die tageszit
 die dir diu regele sprechen gît
 immer sprechest ie dar nâ
 funzic âvê Marjâ
 dâ mit ist daz scheppil ganz
 und wizzist daz si disen kranz
 für lyljen und fur rôsen nimt..“
 .....
 „auch der munich hâte
 funzic avê Marjâ gesprochen
 do was sô vil gebrochen
 der blumen daz der rosen kranz
 was vollekomen unde ganz
 den die edele vrouwe.....
 .....satz uf ir houbet.....“

Afb: V. 6.7:

Tekst-fragmenten uit de legende “der Mönch und die Rosenkränze” die stamt uit de 2e helft van de 13^e eeuw. De woorden: “rosenkrenzel” en “rosen kranz” komen er in voor, evenals 50 Ave Maria’s. De legende is in veel varianten overgeleverd. Ze staat model voor de verandering van Ave Maria’s in rozen. Datering van de tekst is onbekend. Uit: 500 Jahre Rosenkranz p. 58 en 59.

hem vertelden wat ze hadden gezien, realiseerden de broeder en ook de rovers zich dat het de meest eerbiedwaardige Moeder van God was die in persoon de rozenkrans had aangenomen, die wij gewoon zijn dagelijks naar haar te zenden door onze engel. De broeder was daardoor in zijn hart van diepe vreugde vervuld en van die dag af maakte hij dagelijks een spirituele rozenkrans voor Koningin Maria en beval andere mensen deze praktijk aan. Op deze manier is de rozenkrans ontstaan en aan ons bekend gemaakt. En men kan aannemen dat op basis van deze belevenis de rovers hun leven beterden, want God’s genade had toegestaan de Moeder van Barmhartigheid te aanschouwen.

6.4.3.2. De overgang van Ave Maria naar Rozenkrans.

In de legende worden zijn 50 Ave Maria’s, die uit zijn mond komen, één voor één door Maria geplukt en door haar tot Rozenkrans gemaakt. De legende is het scharnierpunt van de overgang van een bloemenkrans van seizoensbloemen naar een krans van rozen voor Maria naar een bidsnoer met een reeks van 50 Ave Maria’s met de naam Rozenkrans.⁶⁴ Maria treedt en passant op als Beschermvrouwe van de monnik tijdens zijn gebed en achteraf als Moeder van Barhartigheid voor de rovers. De legende is waarschijnlijk ook een scharnierpunt van een al bestaand Paternostersnoer (hoe telde de monnik zijn 50 Ave Maria’s?) naar een Avemariasnoer waarop reeksen van 50 Pater Nosters en Ave Maria’s opgezegd kunnen worden. Er zijn veel variaties op de legende. Eén van de twee Middelnederlandse varianten van later datum heeft de naam: “Van enen scolier”.⁶⁵

6.4.3.3. Rozenkrans wordt Rosarium.

Het woord “Rosenkranz” wordt in de eerste versies van deze legende in het Latijn vertaald met de woorden “corona” of “sertum”. In de 15e eeuw gaat men het woord “rosarium” gebruiken.⁶⁶ Rosarium betekent oorspronkelijk: “rozentuin” (zoals bijvoorbeeld in de naamgeving van het “Rosarium” in Boskoop) en krijgt rond 1300 er als betekenis bij: “bloemlezing” ((een verzameling van een geselecteerd aantal theologische/juridische/natuurwetenschappelijke werken).⁶⁷ Vervolgens krijgt het in de 15^e eeuw ook de betekenis “Rozenkrans” als bidsnoer.

6.4.3.4. De verspreiding van de naam Rozenkrans.

Bij de verspreiding van de naam Rozenkrans hebben verschillende factoren een rol vervuld, zoals:

a) De taal:

Door in de 15^e eeuw het Latijnse woord Rosarium ook voor Rozenkrans te gebruiken, komt dit begrip op het internationale platform dat de Rooms-Katholieke kerk via het Latijn biedt. Bedoeld of onbedoeld legt het ook een verband met de oudere Latijnse betekenis van rosarium als rozentuin. Die staat symbool voor een gesloten hof en voor de maagdelijkheid van Maria op basis van een tekst in het Bijbelse Hooglied.⁶⁸ Het is een christelijke zingeving van de profane liefdestuin, zoals die is omschreven in de “Roman de la Rose”.⁶⁹

Een nagenoeg automatische overgang naar “Rosarium” is, volgens Ann Winston – Allen afkomstig van Engelbert, Abt van de Benedictijner Admont-Abdij (1297/1331), in Oostenrijk. Hij laat de 150 aanroepingen in zijn “Psalterium de Beatae Maria Virgine” beginnen met “O Rosa”.⁷⁰

Naast het Latijn worden, vooral vanaf ca. 1500, de gebeden met de naam Rozenkrans ook in de volkstalen overgeleverd. Met name via de Broederschappen, met gebruikmaking van de boekdrukkunst.⁷¹

b) De observantie:

De beweging van de observantie heeft in de 2^e helft van de 15^e eeuw binnen verschillende kloosterorden een aanzet gegeven om terug te keren naar een streng religieus leven door onder meer het propageren van het Avemariasnoer. Al eerder is de methode van de Kartouizer Dominic van Pruisen (1384-1460) ingezet bij de Benedictijnen. Hij noemt zijn methode "Rozenkrans".⁷² De Dominicaan Alanus de Rupe (1428-1475) grijpt terug op het woord "Psalterium" en sticht in Douai een Broederschap met die naam erin (1470). Hij vindt het woord Rozenkrans te erotisch.⁷³ Zijn Dominicaner ordegenoot

Afb.: V. 6.8:

Marianum, ook wel "Maria in de zon" genoemd. Maria als de apocalyptische vrouw uit de Openbaring van Johannes: 'een vrouw, bekleed met de de zon, met de maan onder haar voeten' Ook kunnen de zon en maan verwijzen naar de bruid in het Hooglied: 'zo helder als de volle maan, zo stralend als de zon'. Maria wordt dan beschouwd als de bruid van Christus. In laat Middeleeuwse kerken bieden ook afbeeldingen de gelovigen de mogelijkheid om het rozenkransgebed te bidden. Rijksmuseum Catharijneconvent Utrecht. ABM bh 606. Foto: Bland Paardekooper.

Jacob Sprenger (1436/38-1495) neemt in Keulen de symboliek van de roos als uitgangspunt en sticht een Broederschap van de Rozenkrans (1475). Zijn ordegenoot en adviseur Michael Francisci stelt daarna, misschien ter bemiddeling, nog een drietal namen voor, maar uiteindelijk is de naam "Broederschap van de Rozenkrans" leidend geworden.⁷⁴

c) De legende "Der Mönch und die Rosenkränze".⁷⁴

De legende is later in veel handschriften en gedrukte versies van de 50 meditatie van Dominic van Pruisen te vinden onder de naam "Wie der Rosenkrantz is funden." Het doel hiervan is: uitleggen hoe de rozenkrans is ontstaan en hoe de toevoeging van de meditatie door Dominic het bidden van het gebed heeft verbeterd. Jacob Sprenger heeft de legende opgenomen in de Statuten van de Broederschap van de Rozenkrans uit 1477 in Keulen en ze is later terug te vinden in veel Handboeken van de Rozenkrans.⁷⁵

Dominic laat de mensen vrij om de meditatie zelf in te vullen. Via de verspreiding van zijn methode binnen de observantie ontstaan er vele varianten in het aantal Ave Maria's, de clausulae en de naam. Zijn doelgroep bestaat voornamelijk uit religieuzen. Een zelfde opvatting huldigt Jacob Sprenger binnen zijn opgerichte broederschap van de Rozenkrans waarvan voornamelijk leken lid zijn. Via deze Broederschappen ontstaan ook veel variaties van het gebed.

d) Broederschappen.

De Broederschappen staan voor iedereen open en stellen geen extreme eisen aan hun leden. De leden profiteren mee van elkaars gebeden, maar ook van die van de Dominicaner Orde, tot na hun dood, alsmede van toegekende aflaten. Na de stichting in Keulen waaieren de Broederschappen uit over heel Europa en vervolgens over de hele wereld. Velen daarvan dragen de naam Broederschap van de Rozenkrans, anderen die van Broederschap van de Capelleto, van het Psalterio Mariano, of nog anders.

e) Noodsituaties.

In een aantal benarde situaties, zoals het beleg van Neuss (Karel de Stoute tegen Keizer Frederik III) van juli 1474 – mei 1475, heeft het bidden van de Rozenkrans een rol gespeeld. Karel en Frederik verzoenen zich en steunen de verspreiding van de rozenkrans. De overwinningen op de oprukkende Ottomanen (Zeeslag bij Lepanto op 7 oktober 1571 en de Slag bij Peterwardein 5 augustus 1716) worden eveneens toegeschreven aan het bidden van de Rozenkrans.

f) Boeken en afbeeldingen.

Al vroeg komen er gedrukte versies voor alfabeten (met tekst en plaatjes) en analfabeten (plaatjes), van kleine en grotere reeksen Mariagebeden die bestemd zijn voor vrome leken. De open houding van de Broederschappen en de toewijding van hun leden nodigen uit tot Godvruchtig experimenteren.

Daaruit zijn verwante vormen ontstaan die een eigen naam kennen of de naam Rozenkrans dragen. De inhoud en de vorm van de gebeden wijkt vaak af van de standaard van Dominic, Alanus en Jacob, maar centraal in de gebeden staat Maria als middelares en beschermvrouw.⁷⁶ In de kerkelijke kunst zien we afbeeldingen ontstaan aan de hand waarvan de (ongetletterde) gelovigen de rozenkrans biddend kunnen beschouwen zoals bijvoorbeeld via Afb. V 6.8.

g) Pauselijke ondersteuning en stimulans door goedkeuring en het verbinden van aflaten.

Omdat Keizer Frederik III tijdens de oprichting lid is geworden van de Broederschap van de Rozenkrans in Keulen en ook Karel de Stoute een warm voorstander is van de Broedersschappen, is dat van invloed geweest op de aandacht van de Paus Sixtus IV (Paus van 1471-1484). Na de opheffing van het beleg van Neuss en de twee overwinningen op de Ottomanen zien we o.a. de volgende stappen vanuit het centraal gezag in Rome:

- de leden van de Broederschap van de Rozenkrans in Keulen krijgen al in 1476 een aflat van 40 dagen door de Pauselijke legaat Alexander van Forli, niet lang daarna gevolgd door de goedkeuring van Paus met de bepaling dat de aflat ook gaat gelden voor de zielen van overleden leden van de Broederschap die in het vagevuur verblijven.
- ruimere aflaten aan het Rozenkransgebed door dezelfde Paus in 1478 en 1479.⁷⁷
- de goedkeuring van de methode van Alanus de Rupe met 5 blijde, 5 droevige en 5 glorievolle geheimen door St. Pius V (1566-1572) op 9 Juli 1568, vergezeld van aflaten.⁷⁸
- de instelling van het Feest van de Rozenkrans in 1571 door Paus Pius V en voor de gehele kerk vastgesteld door Paus Clemens XI in 1573 op de 1^e Zondag van Oktober. Paus Clemens XI heeft het feest voor de gehele Kerk bekrachtigd na de overwinning op de Turken bij Peterwardein in 1716. Inmiddels wordt het in Nederland niet meer op de 1^e zondag van oktober gevierd, maar op 7 oktober herdacht. Voor de Dominicanen is het een Hoogfeest.⁷⁹
- de voltooiing van “de Rozenkrans”, zoals we die heden ten dage kennen, wordt bevestigd door Paus Benedictus XIII met een decreet van S. Cong. Indulge op 12 augustus 1726.⁸⁰

h) Mariaverschijning.

Mariaverschijningen in Lourdes (1854)⁸¹ en Fatima (1917)⁸² hebben er mede toe bijgedragen dat de Rozenkrans aan populariteit heeft gewonnen.

6.4.4. Eenvormigheid van het Rozenkransgebed en van het bidsnoer Rozenkrans.

We zien in de 15^e en 16^e eeuw een explosie van Mariagebeden met namen waarin ook de woorden “krans” of “kroon” voorkomen. Tussen alle namen en vormen van het Rozenkransgebed en goedkeuringen en aflaten door, heeft het centraal gezag in Rome er in de loop der tijd naar gestreefd tot een vaste naam, vorm en inhoud voor het Rozenkransgebed tot Maria te komen. De aanzet van Dominic van Pruisen en de structuur van Alanus de Rupe en Jacob Sprenger is hierin duidelijk te herkennen. De methode van Dominic van Pruisen is overigens nog tot de 17^e eeuw in zwang.⁸³

Uit de vele vormen van devotie die in de 15^e en 16^e eeuw zijn ontstaan, zoals bijvoorbeeld tot de Heilige Drieëenheid en de Heilige Anna, is het Rozenkransgebed tot op heden nog steeds een bloeiende vorm van Mariaverering. Zo kan het op elk willekeurig moment van de dag en op iedere plaats door de gelovigen gebeden worden.

Een aantal kloosterordes heeft hun eigen vorm en naam voor hun gebed en bidsnoer weten te behouden, waaronder het bidsnoer van de Birgittinessen en “het Kroontje van Maria” van de Minderbroeders.

6.4.5. De naam van het bidsnoer “Pater Noster”.

De naam van het “Paternostersnoer” dat aan het eind van de Middeleeuwen wordt onderscheiden van het “Avemariasnoer” wordt in de loop der tijd als “Paternostersnoer” synoniem voor “Rozenkrans”. Flarden van dit proces heb ik beschreven in Hoofdstuk 5 onder 5.3.3.

7. Tot slot.

Wanneer we over “archetypen” spreken zoals door Jung omschreven ⁸⁴, dan is het fascinerend te zien dat, in het Hindoeïstische en Boeddhistische bidsnoer “Japamala” uit de 4^e/5^e eeuw, het woord “mala” in het Sanskriet bloemenkrans of guirlande betekent en een vergelijkbare functie heeft als de Rozenkrans.⁸⁵ Ze vertegenwoordigen oersymbolen zoals ze in 6.3.2. zijn beschreven.

6.5. Samenvatting.

De etymologie van de woorden “krans, kroon en hoed” laat zien dat daartussen in onze taal en in die van de ons omringende landen veel verwantschap bestaat. “Hoet” is van Germaanse en “capellus” van Vulgair-Latijnse stam afkomstig. “Capellus” is o.a. verbasterd terug te vinden de woorden “Zapel” (D), “Sappeel” (NL), “chapel(et)” (F) en “chaplet” (GB), terwijl “hoet” de stam is van “hoedekin” (NL). In het Klassieke Latijn worden de woorden “corona” en “sertum” gebruikt voor “kroon” en/of “krans”, dus niet voor “hoed”, maar het vulgair-Latijnse woord “capellus” fungeert vanuit die hoedanigheid als synoniem. Met de Latijnse naam Quinquagena wordt specifiek een “quinquageen” of “vijftig” bedoeld, een bidsnoer met 50 kralen of knopen.

Het nader bestuderen van de geschiedenis van functie en symboliek van de woorden “krans, kroon en hoed”, levert ook de nodige verwantschap in betekenis op. De kroon en de hoed lijken uit de krans te zijn voortgekomen waarin de diadeem als tussenstation lijkt te fungeren. Het woord krans staat onder meer symbool voor bescherming, godgewijd zijn en vruchtbaarheid. Met dit laatste raakt ze aan de symboliek van de roos die o.a. symbool staat voor liefde en groeikracht. Het zijn oersymbolen.

Maria wordt al in het vroege Christendom (4^e eeuw) vergeleken met een roos; er wordt een krans voor haar geweven. Door de kennismaking met de Islamitische cultuur tijdens de kruistochten alsmede door de opkomende hoofse cultuur gaat de roos beschouwd worden als het ultieme symbool van liefde en vruchtbaarheid. De Roman de la Rose is daar een afspiegeling van. Er verschijnt een Christelijke versie van deze roman. De al aanwezige Mariasymboliek in het Christendom wordt hierdoor aangewakkerd.

We zien een vermenging van voorchristelijke en christelijke religieuze en culturele gebruiken waarin de roos “het” symbool wordt van groeikracht en van de wereldse liefde, terwijl ze in het Christendom de religieuze groeikracht voor Maria en haar maagdelijkheid vertolkt. Evenzo gebeurt met de krans als symbool voor bescherming, vruchtbaarheid en godgewijd zijn.

Voorbeelden hiervan vinden we terug in optochten tijdens de meifeesten, waarin kransen gedragen worden door zowel de jonge maagdelijke en huwbare meisjes (de jonkvrouw in afb: V 6.1. kan met haar op een bidsnoer gelijkende guirlande hiervan een afspiegeling zijn) als door de celibataire godgewijde geestelijken. Het aan God gewijd zijn vinden we ook terug in de aureolen van afgebeelde heiligen en in de kruinschering van de geestelijken als symbool voor hun maagdelijkheid en spirituele vruchtbaarheid.

In de 13^e eeuw zijn er in Duitsland Marialegendes ontstaan waarin de roos een rol speelt. Er ontstaat ook een Mariapsalter waarvan de 150 verzen telkens met “O Rosa” beginnen. Het woord “rosarium” dat oorspronkelijk als betekenis “rozentuin” (en later ook “bloemlezing”) krijgt er in de 15^e eeuw als derde betekenis “rozenkrans” bij. Dat gaat terug op de vertaling vanuit de in de Duitse taal opgestelde laat dertiende eeuwse legende van de “Der Mönch und die Rosenkränze” waarin 50 Ave Maria’s veranderen in 50 rozen waarvan Maria een krans vlecht. Het bidsnoer wat de monnik voor het tellen gebruikt is waarschijnlijk een Paternostersnoer.

Het lijkt erop dat woorden voor krans, kroon of hoed in diverse talen gebruikt zijn geweest om het Avemariasnoer aan te duiden. Hoewel de Dominicaan Alanus de Rupe voor de naam “Psalterium Beatae Mariae Virgine” kiest, wordt “Rozenkrans” langzamerhand de naam van een vast aantal

gebeden voor Maria die gepropageerd zijn door de Kartuizer Dominic van Pruissen en de Dominicaan Jacob Sprenger. Er ontstaan later nog vele andere (volks)namen voor het gebed en het bidsnoer. In de loop der tijd gaat het woord Rozenkrans leidend worden voor het gebed en het snoer.

Belangrijke factoren die hierin een rol hebben vervuld zijn onder meer de oprichting van Broederschappen van de Rozenkrans, de mogelijkheid van de gelovige om zelf zijn devotie gestalte te geven, het bidden van de Rozenkrans tijdens belangrijke politieke gebeurtenissen in Europa, de rol van de machthebbers daarin en tenslotte de ondersteuning vanuit het Centraal Gezag in Rome, d.m.v. goedkeuringen en aflaten. Uiteindelijk is de vorm en inhoud van het gebed officieel door de Paus vastgesteld onder de naam Rozenkrans en is dat door de instelling van het Feest van de Rozenkrans bekrachtigd.

Voetnoten bij Hoofdstuk 6:

- ¹ - Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages*, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 15 en 101.
- Titus Brandsma, een Nederlandse Karmeliet die op 15 mei 2022 is heilig verklaard, noemt het Avemariasnoer: "Onze Lieven Vrouwen Hoed".
zie <https://titusbrandsmateksten.nl/de-rozenkrans-in-de-middeleeuwen-in-nederland/> 23-03-23 9.45u.
- zie voor etymologie ook Hoofdstuk 9.6.
- ² Project Muse; *Rosaries, Paternosters and Devotion to the Virgin in the Households of John Baret of Bury St. Edmunds*, By Lisa MacKinney; *Parergon*, Volume 24, Number 2, 2007, pp. 93-114 (Article), Published by Australian and New Zealand Association of Medieval and Early Modern Studies (Inc.) DOI: 10.1353/pgn.2008.0026. p. 108.
- ³ - Erfgoed Leiden en Omstreken: Inventarisnummer 71 van het archief van de NH Kerkvoogdij Leiden: Register van ontvang en uitgaaf benevens lijsten van kleinodiën van Onze Lieve Vrouwenkerk, 1538-1559, Locatie: 2, Depot 2 (Blauw): 0/108/1. Erfgoed Leiden, Boisotkade 2A, 2301 GC Leiden.
- Zie ook Verkenning Hoofdstuk 5, de afbeeldingen 5.2. en 5.3.
- ⁴ 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 57.
- ⁵ <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=MLW#1>. 04-01-22 12.46u.
- ⁶ G.G. Meersseman O.P. *Der Hymnos Akathistos in Abendland II*, Univerzitätverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960 p. 24. via zoekterm: "Wert ghehauden alle daghe te lesene" en vindt titel bij Googlebooks. Gedeeltelijk inzichtelijk.
- ⁷ - Middelnederlandsch Handwoordenboek, bewerkt door J. Verdam, onveranderde herdruk van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinghe Wubben, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1949.
- het woord Sappeel komt voor in de legende "marien voerspan of Sappeel", c. 1450 een gedicht in Mariapsaltevorm en een bewerking van de "goldende schmiede" van de hand van Konrad von Würzburg c. 1225 – 1287. Zie noot 1, p. 103 en 148.
- De uitdrukking "den hoet dragen" betekent "prijken met een krans" of "gekroond" worden: zie <https://ivdnt.org/woordenboeken/middelnederlandsch-woordenboek/> 20-01-23 20.13u.
- ⁸ Het woord "**kapel**" is ook een afgeleide van het woord "**capellus**" via het vulgair Latijnse woord "**cappella**" dat mantel betekent. Door de verering van de mantel van Sint-Maarten, werd er aldaar een bedehuisje gebouwd, dat de naam "**cappella**" ging dragen. Vervolgens is dit een soortnaam geworden voor alle kleine bedehuisjes, waar ook een "**kapelaan**" als hulp priester aan verbonden kan zijn. Zie: Van Dale, etymologisch woordenboek, door Dr. P.A.F. van veen i.s.m. drs. Nicoline van der Sijs, Van Dale Lexicografie, Utrecht/Antwerpen, 1990, ISBN 90-6648-302 4 geb. Zie ook: zie ook: <https://www.etymologiebank.nl/trefwoord/hoed> 22-09-21 20.34u.
- ⁹ Zie voetnoot 1, p. 15.
- ¹⁰ <http://woerterbuchnetz.de/BMZ/?sigle=BMZ&mode=Vernetzung&lemid=BZ00144#XBZ00144> 15 mei 2017 17.05u.
- ¹¹ zie: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Chapelet> 02-09-13.21u en <https://fr.wiktionary.org/wiki/chapel> 09-09-13.44u.
- ¹² zie - <https://www.etymonline.com/word/chaplet> 02-09-21 14.52u.
- [https://en.wikipedia.org/wiki/Chaplet_\(headgear\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Chaplet_(headgear)) 02-09-21 19.55u.
- ¹³ Marcel De Cleene – Marie Claire Lejeune, *Compendium van Rituele Planten in Europa*, Uitgeverij Stichting Mens en Cultuur, Gent 1999, ISBN 90 72931 80 7 NUGI 644 / 824 p. 926 met voetnoot 54, verwijzend naar Abraham Munting, (1626 – 1683) Groninger, botanicus, arts en later Professor aan de Universiteit van Groningen.
- ¹⁴ <https://mainzerbeobachter.com/2020/03/18/corona/> 26-11-2021 15.23u
- ¹⁵ - Dr. Fred. Muller en Dr. E.H. Renkens, *Wolter 's Handwoordenboek Latijn -Nederlands 12^e druk* bewerkt door Dr. Leeman, 1967, ISBN 90-6648-606-6 geb. NUGI 503. De lemma 's corona, sero – serui - sertum, serta – sertae.
- Van Dale, etymologisch woordenboek, door Dr. P.A.F. van Veen i.s.m. drs. Nicoline van der Sijs, Van Dale Lexicografie,

- Utrecht/Antwerpen, 1990, ISBN 90-6648-302 4 geb. De lemma's kroon en kruin.
- 16** zie voetnoot 1 p. 101.
- 17** ibidem.
- 18** zie voetnoot 7.
- 19** Van Dale, etymologisch woordenboek, door Dr. P.A.F. van Veen i.s.m. drs. Nicoline van der Sijs, Van Dale Lexicografie, Utrecht/Antwerpen, 1990, ISBN 90-6648-302 4 geb. Lemma: guirlande.
- 20** - Dr. Fred. Muller en Dr. E.H. Renkens, Wolter 's Handwoordenboek Latijn -Nederlands 12^e druk bewerkt door Dr. Leeman, 1967, ISBN 90-6648-606-6 geb. NUGI 503. Quinquagena: leder of telkens vijftig.
- Zie voetnoot 6: Vermelding in 1216: "Quinquagena" als 1/3 deel (50 verzen) van het Mariapsalter, p. 26.
- 21** Zie voetnoot 7.
- 22** - zie voor krans en kroon : Marcel De Cleene – Marie Claire Lejeune, Compendium van Rituele Planten in Europa, Uitgeverij Stichting Mens en Cultuur, Gent 1999, ISBN 90 72931 80 7 NUGI 644 / 824, p. 39-40.
- zie voor lint : <https://www.ensie.nl/oosthoek1916/taenia> 22-11-21 10.41u.
- 23** https://archive.org/stream/degodsdienstderg00oord/degodsdienstderg00oord_djvu.txt 20-11-2021 20.22u p. 189-190, als voorbeeld van het respecteren van de krans als beschermingsmiddel.
- zie voor het niet respecteren van de bescherming: Homeros, Ilias en Odyssea, tekstgetrouwe weergave door Frans van Oldenburg Ermke, Kempische Boekhandel, Retie (België) p. 7.: Koning Agamemnon beledigt Chryses, een priester van Apollo, door o.a. tegen hem te zeggen: ".....staf en krans van uw god zullen u niet beschermen...." Hij roept daarmee de toorn van Apollo over zijn manschappen af door het negen dagen pijlen op hen te laten regenen.
- 24** Marcel De Cleene – Marie Claire Lejeune, Compendium van Rituele Planten in Europa, Uitgeverij Stichting Mens en Cultuur, Gent 1999, ISBN 90 72931 80 7 NUGI 644 / 824, p. 39-40.
- 25** ibidem.
- 26** zie voetnoot 24, p. 54-57.
- 27** <http://beltane.webcastle.nl/geschiedenis-meiboom.php> 23-11-2021 17.22u.
- 28** zie voetnoot 1, p. 82.
- 29** - zie voor tonsuur: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Tonsuur> 19-12-2021 15.59u.
- zie voor aureool: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Aureool> 20-12-2021 19.22u.
- 30** - zie voetnoot 4, p. 57.
- [https://fr.wikipedia.org/wiki/Herbier_\(chapelier\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Herbier_(chapelier)) 21-10-2021 17.11u.
- 31** - zie voetnoot 24 p. 39.
- 32** <https://nl.wikipedia.org/wiki/Diadeem> 27-10-2021 19.12u.
- 33** - zie voetnoot 24 p. 39.
- 34** - De Heilige Schrift, vertaling uit de grondtekst met aantekeningen etc. MCMLXV Uitgeverij het Spectrum Utrecht – Antwerpen.: in dit hoofdstuk als vertaling gebruikt, tenzij anders is aangegeven.
- De betekenis van Stephanos in <https://www.studiebijbel.nl/wp-content/uploads/SBM-2008-JG2-02-LOWRES.pdf> 0-11-2021 20.22u.
- Teksten in het Oude Testament van de Bijbel over kronen/kransen o.a.: Judith 3:10 (verwelkomen van Holoferne met o.a. kransen) Makkabeëën 4:57 (tempel versiert met gouden kransen), Wijsheid 4:2 (lauwerkrans die de kinderloze draagt in eeuwigheid).
- 35** [https://nl.wikipedia.org/wiki/Kroon_\(hoofddekseel\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Kroon_(hoofddekseel)) 27-10-2021 18.58u.
- 36** - Zie voetnoot 34. Jakobus 1:12 (kroon des levens; de KBS Bijbel vertaald dit als: "zegekrans" De Bijbel uit de grondtekst vertaald, Willibrord Vertaling, Katholieke Bijbelstichting Boxtel 1982, 7^e druk ISBN 90 6173 197 6 schooluitgave; om maar even aan te geven hoe moeilijk het is om kroon en krans uit elkaar te houden), 1 Korintiërs 9:25 (vergelijking worstelaar met tijdelijke krans en christen met eeuwige krans) en 1 Petrus 5:4 (de christen die standvastig blijft en als martelaar sterft, ontvangt een krans die niet verwelkt).
- 37** zie voetnoot 34: Johannes 18:33-38.
- 38** zie Bijlage IV.
- 39** Maria Warner, De enige onder de vrouwen, De maagd Maria: mythe en cultus, ISBN 90-254-6802-0, Uitgeverij Contact Amsterdam, 1990, p.134 – 149.
- 40** - Zie hoofdstuk 7.4.2.
- J.A. de Kok O.F.M., Acht eeuwen Minderbroeders in Nederland, een oriëntatie, Verloren, Hilversum, 2007, ISBN 978-90-8704-017-8 p. 55.
- 41** [https://fr.wikipedia.org/wiki/Herbier_\(chapelier\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Herbier_(chapelier)) 29-11-2021 19.03u.
- 42** <https://nl.wikipedia.org/wiki/Rozen> 19-12-2021 21.11u.
- 43** - zie voetnoot 24, p. 931.
- <http://www.ecologischadviesbureauaemes.nl/435.pdf> 16-12-21 p. 7-10.
- 44** zie ook bijlage VIII.

- ⁴⁵ zie voetnoot 24, p.928.
- ⁴⁶ - <https://bryggenblog.wordpress.com/2017/03/30/hoe-de-hoofse-liefde-het-noorden-veroverde/> 25-10-21 19.55 u.
- https://www.dbnl.org/tekst/_tie002201601_01/_tie002201601_01_0020.php 27-10-21 16.15u
- <http://www.tapijtvanassenede.be/verhaal.html> 27-10-21 15.36u : “Het ene beeld leek op Floris en het andere op zijn geliefde. Blancefloer had een roos van goud in de hand, die ze Floris voor het gezicht hield en precies zo deed Floris met een lelie.”
- ⁴⁷ https://nl.wikipedia.org/wiki/Roman_de_la_rose 27-10-21 17.45u.
- ⁴⁸ zie voetnoot 1, p. 88.
- ⁴⁹ ibidem p. 1. In haar boek gebruikt Anne Winston-Allen de titel”: “Our lady Mary’s Rose Garden”.
- ⁵⁰ zie voetnoot 1, p. 101-103.
- ⁵¹ Moosburger Graduale, München, Universitätsbibliothek, 2° Cod. Ms. 156, Faksimile, Mit einer Einleitung und Registern von David Hiley, Verlegt bei Hans Schneider, Tutzing – 1996 ISBN 3 7952 0845 9 Fol. 232v.
- ⁵² zie voetnoot 1, p. 88.
- ⁵³ - zie voetnoot 1, p. 101.
- zie hier boven 6.3.1.
- ⁵⁴ zie voetnoot 6, p. 23-24, op basis van Pseudo-Damasceus (675-749).
- ⁵⁵ - zie Bijlage IV 3.1a.
- zie voetnoot 6, p.24.
- ⁵⁶ zie voetnoot 1, p. 82.
- ⁵⁷ Hall’s Iconografisch handboek, James Hall, vertaald door Theo Veenhof e.a., Primavera Pers, Leiden, 1992 ISBN 978-90-74310-05-2. P. 225 Lemma: Maria nr. 15.
- ⁵⁸ zie voetnoot 1, p. 103.
- ⁵⁹ zie Afb.: V. 6.3: Het Feest van de Rozenkrans van Albrecht Dürer 1471-1528 Ca. 1506.
- ⁶⁰ - zie voetnoot 19, p. 58.
- zie voetnoot 6, p. 24.
- ⁶¹ - zie Afb.: V. 6.5: Verluchting uit de Codex Manesse 1320.
- zie ook: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Riddertoernooi> 27-12-2021 17.17u
- ⁶² - zie Afb.: V. 6.6: Maria als Moeder van Barmhartigheid.
- zie ook Afb.: B VI 3.
- ⁶³ - zie voetnoot 1, p. 100-103. Schrijfster vertaald de naam van de legende als: “Ave ’s seen as Roses”.
- zie ook voetnoot 4, p. 58. Hier wordt in de legende gesproken over “ein rosenkrenzal”; **zie afb: V**
- ⁶⁴ zie voetnoot 1, p. 164 voetnoot 12.
- ⁶⁵ http://www.archive.org/stream/middel nederland00vooygoog/middel nederland00vooygoog_djvu.txt p. 99
27-07-2019 16.44u.
- ⁶⁶ - http://www.liberius.net/livres/Etude_sur_les_origines_du_Rosaire_000000281.pdf 04-11-21 16.14u p.201 voetnoot 1: “Vers 1300, un juriste de Bologne publie un ouvrage de droit en lui donnant pour titre : Rosarium”
- zie noot 6, p.24.
- ⁶⁷ zie voetnoot 4, p. 57-58.
- ⁶⁸ zie voetnoot 34, Hooglied 4: 12-13.
- ⁶⁹ - zie voetnoot 4, blz. 57.
- zie ook bijlage 8.
- ⁷⁰ zie voetnoot 1 en 50 p. 101-103.
- ⁷¹ voetnoot 1, hoofdstuk 2.
- ⁷² voetnoot 1, p. 82.
- ⁷³ zie noot 8 Meersseman p. 24: een Mariapsalter van 50 gebeden gebruikt men als synoniem voor sertum, corona of capelletum. De oorsprong van deze namen gaat terug op een gebruik onder jongelui om het hoofdhaar van hun geliefde met een bloemenkrans, respectievelijk rozenkrans te versieren. Daarom wijst Alanus de Rupe de naam rozenkrans af.
- ⁷⁴ - zie voetnoot 1 p. 24.
- zie voetnoot 1 p. 105: De adviseur van Jacob Sprenger, de Dominicaan Michael Francisci draagt in zijn dispuut “Quodlibet” een drietal namen aan voor de Broederschappen zoals “fraternitas de Rosario”, “de serto” en “de beatae Mariae virginis psalterio”. “Quodlibet de veritate fraternitatis rosarii seu psalterii beatae Mariae virginis” (een Academisch dispuut over het ware karakter van de broederschap van de rozenkrans of Psalter van de Heilige Maagd Maria). Uiteindelijk is de naam Fraternitas Rosarii leidend geworden.
- ⁷⁵ zie voetnoot 1: p. 100.
- ⁷⁶ - ibidem p.80 .
- Kaat Depestele heeft de gedrukte versies voor de Nederlandse situatie in kaart gebracht in de

periode van 1470 - 1580.

https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/457/775/RUG01-001457775_2011_0001_AC.pdf 28-08-2021 19.45u p. 100.

⁷⁷ - zie voetnoot 1, p 122.

- zie voetnoot 76, Kaat Despestele p 22.

⁷⁸ <http://www.liturgialatina.org/raccolta/mary.htm> 15-03-21 20.12u.

⁷⁹ - <http://www.heiligen.net/heiligen/10/07/10-07-1571-maria.php> 22-03-21 20.01u en:

- De heiligen, Stijn van der Linden, 1999 Uitgeverij Contact Amsterdam-Antwerpen ISBN 90 254 1141 X.

⁸⁰ <http://www.liturgialatina.org/raccolta/mary.htm> 15-03-21 20.12u.

⁸¹ <https://isgeschiedenis.nl/nieuws/mariaverschijning-in-lourdes> 24-01-22 20.26u.

⁸² https://nl.wikipedia.org/wiki/Onze-Lieve-Vrouw_van_F%C3%A1tima 24-01-22 20.23u.

⁸³ voetnoot 1, p. 72.

⁸⁴ C.G. Jung, Aniela Jaffe, Co-auteur Pety de Vries – Ek: Dromen, Herinneringen, Gedachten, 2e druk 1978, ISBN 9789060693063.

⁸⁵ <https://en.wikipedia.org/wiki/Japamala#CITEREFApte1965> 08-11-2019 13.56u.

Afbeeldingen bij Hoofdstuk 6.

Afb.: V. 6.1: De maand mei uit „les Très Riches Heures“, het Getijdenboek, van de Duc de Berry c. 1412 - 1416.

Uiteindelijke voltooiing van het boek c. 1486. Uit:

https://en.wikipedia.org/wiki/Tr%C3%A8s_Riches_Heures_du_Duc_de_Berry 07-01-2022 15.48u

zie ook: https://no-regime.com/ru-denl/wiki/Stundenbuch_des_Herzogs_von_Berry 07-01-2022 16.08u

en: <https://fashionhistory.fitnyc.edu/1410-1419/> 22-02-2022 16.45u.

en: <https://gebroedersvanlymborch.nl/beeldbank/april/> 06-11-23 6.10 u.

<https://gebroedersvanlymborch.nl/beeldbank/mei/> 06-11-2023 15.50 u.

Afb.: V. 6.2: Giotto : Death of St. Francis, Church of Santa Croce, Florence in: Saint Francis of Assisi, Text by Xavier Schnieper, Photographs by Dennis Stock, Printed in Italy by Amilcare Pizzi s.p.a. 1981. Foto Achterzijde omslag en op pagina 109.

Zie voor tonsuur: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Tonsuur> 20-12-2021 19.11 u.

en voor aureool: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Aureool> 20-12-2021 19.22u.

Afb.: V. 6.3: Het Feest van de Rozenkrans van Albrecht Dürer 1471-1528 Ca. 1506. Collection of the National Gallery, Prague. Nr. O 1552. Via: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Rosaire> 04-11-2021 15.21u. zie ook AWA p. 70-71.

Afb.: V. 6.4: Madonna met de wilde rozen. Jan van Scorel, circa 1530. Collectie Centraal Museum Utrecht, nr. 12432 a.

Via <https://www.centraalmuseum.nl> zoeken via collectie. 16-12-21 20.20 u

Zie voor wilde rozen: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Rozen> 19-12-2021 21.11u

Afb.: V. 6.5: Verluchting uit de Codex Manesse 1320. Couronne de fleurs remise par une Dame à un chevalier qui s'apprête à entamer un Tournoi (Enluminure du Codex Manesse, 1320).

https://fr.wikipedia.org/wiki/Couronne_de_fleurs 29-11-2021 19.13u.

Afb.: V. 6.6: Maria als Moeder van Barmhartigheid. Musée du Louvre, Paris, 15e eeuw in:

Author: Oakes, Catherine Margaret Title: An iconographic study of the Virgin as intercessor, mediator and purveyor of mercy In western understanding from the twelfth to the fifteenth century. December 1997. p. 216 fig. 38 via: <https://research-information.bris.ac.uk/ws/portalfiles/portal/34487028/262835.pdf>

Afb.: V. 6.7: Tekst is letterlijk over genomen uit „500 Jahre Rosenkranz“ p. 58 en 59. (zie voetnoot 4). Datering van de tekst is onbekend.

Afb.: V. 6.8: Een Marianum is een beeldhouwwerk bestaande uit twee ruggelings tegen elkaar geplaatste Mariabeelden: Deze komt uit het atelier meester van Elsloo, eind 15^e eeuw, stralenkrans 19^e eeuw. Bijbelse teksten: Boek der Openbaring:12: 1-6 en het Hooglied: 6: 10. Rijksmuseum Catharijneconvent Utrecht, ABM bh 606, bruikleen parochie O.L.V. Koningin van de Vrede, Amsterdam. Foto: Bland Paardekooper.

Zie voor achtergrond info ook:

- [https://nl.wikipedia.org/wiki/Marianum_\(beeld\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Marianum_(beeld)) 01-11-22 19.57u.

- Kaat Depestele.

https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/457/775/RUG01-001457775_2011_0001_AC.pdf 28-08-2021 19.45u p. 98.

7. Welke verklaring is er voor de bidsnoeren die afwijken van de “standaardvorm” van de Rozenkrans?

7.1. Inleiding:

Het bidsnoer Rozenkrans is een hulpmiddel bij hetgeen men wil bidden en mediteren. In een kleurrijk en symbolisch landschap van kleine kralen, vaak afgewisseld met grotere, fungeert het meestal voor de boetvaardige mens als baken naar belangrijke momenten van de Heilsgeschiedenis die door Jezus via zijn geboorte uit Maria worden verwerkelijkt. Het stoelt vooral op het Paraliturgisch systeem van boete. Misschien is het bidsnoer van Lindisfarne uit de 8/9^e eeuw gebaseerd op het Liturgisch systeem. Dit rechtvaardigt de hypothese dat wanneer je weet welke devoties er bestaan (hebben), je er ook het bijbehorende bidsnoer aan kan koppelen en andersom. Want er zijn bidsnoeren die van de bestaande Psalmsystemen lijken af te wijken.

Tijdens opgravingen vindt men vaak onvolledig of verstoord telmateriaal. Afbeeldingen laten exemplaren zien, waarvan de functie niet altijd duidelijk is. Beschrijvingen van bidsnoeren zijn zo summier, dat het moeilijk is om er een samengesteld geheel van te maken. Kennis van Joods-Christelijke-Germaanse getallensymboliek, de plaats en de functie van de markeringskraal en de kleur van de kralen en het gebruikte bindmateriaal kan hierbij wellicht van nut zijn. Aan de hand hiervan probeer ik om een aantal middeleeuwse bidsnoeren te doorgronden, waarvan de functie in de doorgenomen literatuur niet geheel duidelijk wordt.

Maar eerst wordt een tweetal vormen van Maria- en Jezusdevotie behandeld die voor zover bekend geen eigenstandig bidsnoer hebben gekend, maar wel een bijdrage hebben geleverd tot de ontwikkeling van de geheimen/gaudees zoals die later in de moderne Rozenkrans zijn opgenomen.

Aan het eind worden “afwijkende” bidsnoeren beschreven die hun oorsprong vinden aan het einde van de Middeleeuwen of later. Sommigen hiervan zijn nog bij een aantal Kloosterordes, waaronder de Minderbroeders, gangbaar.

7.2. Symboliek in Devotie tot Jezus en Maria.

7.2.1 Symboliek in een tweetal meditatiediensten over Maria.

Naast het Psalterium Beatae Mariae Virginis, dat rond 1130 ontstaat in Cisterciënzer kring en het latere ontstaan van het Angelusgebed, ben ik in de aangereikte literatuur ook andere vormen van devotie tot Maria tegen gekomen. Het betreft twee meditatiediensten: één voor Cisterciënzer monniken en één voor de leken-kluizenaressen (die leven volgens de regel van Ancren Riwle), beide daterend uit de 13e eeuw.

Stephen of Sawley († 1252)
Meditatieoefening met
3 x 5: 15 vreugdevolle scènes

1. Geboorte van Maria
2. Maria's leven
3. Aankondiging
4. Heilige Drieëenheid
5. Bezoek aan Elisabeth

1. Geboorte van Christus
2. Drie Wijzen
3. Opdracht in de tempel
4. Terug vinding kind
5. Wonder van Kana

1. Christus Verlosser
2. Verrijzenis
3. Hemelvaart
4. Pinksteren
5. Ten Hemelopneming

7.2.1.1. Meditatieoefening over 15 vreugden uit het leven van Jezus en Maria.

Afb. V 7.1:
“Meditatieoefening” van de hand van Stephen of Sawley. Het zijn 15 vreugdevolle scènes uit het leven van Jezus en Maria. Ze lijkt daarin veel op de latere 15 geheimen van de Rozenkrans. Er worden geen Ave's gebeden. Na telkens 5 scènes wordt er gemediteerd. Vergelijk Hfdst. 5, afbeeldingen 5.5 en 5.6.

De Cisterciënzer monnik Stephan, Abt van Sawley Abbey († 6 September 1252), heeft een meditatietoefening voor zijn monniken geschreven over 15 vreugden in het leven van Maria in relatie tot haar Zoon. Er zijn 3 groepen van 5 meditaties. Er wordt een pauze gehouden na de eerste en de tweede groep om te overwegen wat er gezegd is. Zijn advies is om zich bij elke vreugde de scènes uit het leven van Jezus en Maria in te beelden en te overwegen. Het doel hiervan is dat men door hun tussenkomst de genade mag ontvangen om hen te

kunnen navolgen. Hoe de dienst afgesloten wordt is niet duidelijk.¹ Deze meditatieoefening lijkt me een duidelijke voorloper van de “Blijde en Glorievolle Geheimen van de Moderne Rozenkrans”. Een bidsnoer lijkt hierbij niet nodig te zijn. Ik heb geen relatie kunnen vinden met de 15 Bedevaartpsalmen.

7.2.1.2. Een meditatiedienst rond de vijf vreugden van Maria.

Een dienst rond de vijf vreugden van Maria is terug te vinden in de Ancrene Riwe. Dit is een kloosterregel voor leken-kluizenaressen in Midden Engeland, geschreven in de vroege 13^e eeuw.

De vijf vreugden van Maria behelzen: 1. de Aankondiging en Menswording, 2. de Geboorte van Christus, 3. Zijn Verrijzenis, 4. Maria ten hemel opneming en 5. de Kroning van de Maagd. Dit rijtje wijkt qua inhoud iets af van de “vijf blijde geheimen” volgens de standaardvorm van de Moderne Rozenkrans.²

De vijf vreugden zijn erg populair in de Middeleeuwen. In kerken staan 5 kandelaars die worden aangestoken vóór het zingen van een Maria-antifoon. In Engeland worden de kandelaars “gauds” (van het Latijnse werkwoord “gaudeo” = “verheugen”) genoemd. Mensen geven per testament geld om de kaarsen te laten branden tijdens het zingen. De meest geliefde Maria-antifoon is het “Salve Regina”.³

In de dienst van de Kluizenaressen staan de vijf vreugden centraal tezamen met 5 Psalmen waarvan de Latijnse beginletter samen het woord **Maria** vormen.⁴ De volgorde van dienst zoals ik die heb kunnen nagaan is: 1) Meditatie: één vreugde van Maria, 2) Gebed op basis van deze vreugde, 3) Psalm voorafgegaan door een gedeelte van het Ave Maria, 4) Vijf Ave Maria’s, 5) Maria antifoon.⁵ De volgorde van 1 t/m 5 wordt herhaald totdat alle vijf de vreugden aan de orde zijn geweest.

Tot slot worden vijftig of honderd Ave Maria’s gebeden, meer of minder indien de tijd dat toestaat.⁶ De dienst lijkt met haar meditaties, antifoon en Psalmen op een Officium de Beatae Mariae Virginis, aangevuld met Ave Maria’s zonder meditatieve onderbreking die gerelateerd zijn aan 1/3 of 2/3 van het aantal Psalmen. Hierbij lijkt het gebruik van een bidsnoer van 50 of 100 kralen/knopen gewenst.

7.2.3. Het bidsnoer en de Christelijke getallensymboliek.

Beide voorbeelden bieden een inzicht in de devotiepraktijk tot Jezus en Maria. Het getal 5 staat erin centraal. Vooral het laatste voorbeeld is daar rijkelijk mee bedeeld: zelfs haar volgorde bestaat uit 5

1:	<i>God.</i>	10:	<i>de 10 geboden; ook wel een getal van de volheid.</i>
3:	<i>de Heilige Drie-eenheid.</i>	12:	<i>de 12 Apostelen, de 12 stammen van Israël.</i>
5:	<i>de 5 kruiswonden van Jezus. de 5 vreugden van Maria, niet te verwarren met: de 5 blijde geheimen. de 5 droevige geheimen. de 5 glorievolle geheimen.</i>	15:	<i>de 15 Bedevaartpsalmen 120(119)-134(133). de 15 deugden. de 15 momenten uit het lijden van Jezus.</i>
7:	<i>de 7 vreugden van Maria. de 7 smarten van Maria. De 7 Sacramenten. de 7 werken van barmhartigheid. de 7 boetepsalmen. de 7 gaven van de Heilige Geest. de 7 deugden. de 7 dagen van de schepping; daarmee ook een getal van de volheid. de 7 hoofdzonden.</i>	17:	<i>de 17 profeten uit het Oude Testament.</i>
8:	<i>de 8 zaligheden.</i>	24:	<i>de 24 oudsten uit de Apocalyps.</i>
9:	<i>de 9 jaarlijkse Kerkelijke feesten van Maria. de 9 maanden zwangerschap van Maria.</i>	25:	<i>1/6 van het aantal Psalmen.</i>
		33:	<i>de leeftijd van Jezus: 33 jaar.</i>
		40:	<i>de weken zwangerschap van Maria. het aantal dagen van het verblijf van Jezus in de woestijn.</i>
		50:	<i>1/3 van het aantal Psalmen.</i>
		63:	<i>de leeftijd van Maria: 63 jaar.</i>
		70:	<i>de leeftijd van Maria: 72 of 63 jaar volgens andere bronnen..</i>
		100:	<i>2/3 van het aantal Psalmen.</i>
		150:	<i>het totaal aantal Psalmen.</i>

Afb.: V 7.2:

Een aantal getallen naar Christelijke symboliek dat een rol kan spelen in de vorm van een bidsnoer met verdeling tussen aantallen kleine kralen en grote markeringskralen.

aandachtspunten. Daar kun je voor jezelf een bidsnoer op maken. Om de functie van een bidsnoer te begrijpen is onder meer kennis nodig van de christelijke getallensymboliek en van de functie van markeringskralen, ook wel tekens genoemd, die ingeregen kunnen zijn in het bidsnoer en er later in de tijd ook aan hangen.⁷ Samen kunnen ze een hulpmiddel zijn om het puzzelen richting te geven.

7.2.3. Functie en symboliek van de markeringskraal.

In de Late Middeleeuwen verschijnen er bidsnoeren met markeringskralen op regelmatige afstand. Bidsnoeren mét en zonder markeringskralen bestaan al langere tijd naast elkaar. In onze ogen, die gewend zijn aan de Moderne Rozenkrans, staat de grotere markeringskraal voor een te bidden Pater Noster. Maar het lijkt er op dat dit niet altijd zo geweest is. Er volgen nu een paar voorbeelden.

7.2.3.1. Van kleine naar grotere kraal:

Op haar tombe heeft doña Urraca een smal lintje om haar hals met daaraan een bidsnoer met vijftig gelijke kralen.⁸ De kleine kralen aan beiden zijden veranderen echter gelijkmatig, van boven naar beneden, in steeds grotere kralen. Dit symboliseert misschien op artistieke wijze de geestelijke groei van de Abdis die ze door het gebruik van het bidsnoer door maakt. Onderaan, in het midden, hangt een gelijkarmig kruis. Een Credokruis? Wellicht is het snoer door de Abdis gebruikt om zowel Pater Nosters als Ave Maria's te bidden. Het aantal kralen staat symbool voor 1/3 deel van het aantal Psalmen volgens het Boete systeem.

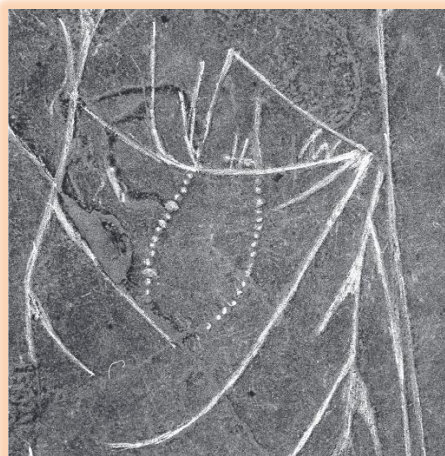

Afb.: V 7.3:

Beeltenis van Abdis Doña Maria Urraca López de Haro met een bidsnoer op haar sarcofaag. In haar linkerhand heeft ze een bidsnoer met 50 kralen die van boven naar beneden, steeds groter worden. Onderaan het snoer hangt een gelijkarmig kruisje. De bron vermeldt dat het aan een smal lintje om haar hals hangt, maar dat is op deze en op andere foto's niet duidelijk te zien. Het bidsnoer kent een gesloten vorm. Ca. 1270.

7.2.3.2. Markeringskraal als eindsignaal in een terugkerende reeks.

Gérard de Villers, ridder van de Orde van de Tempeliers, overleden in 1273, in Nandrin, nabij Luik, is op zijn tombe afgebeeld met een "Paternostersnoer" van 90 kralen waarvan telkens negen kleine kralen worden gevolgd door een tiende die groter is. Deze tiende is bedoeld om te waarschuwen dat dit de laatste van een reeks van 10 is. Wellicht door hem gebruikt om zowel Pater Nosters als Ave Maria's te bidden. Een detailfoto van de grafsteen, laat echter een andere indeling zien dan de hier vermelde bron: zeven kleine kralen (links) die opgesloten zijn tussen twee grote kralen; de totale indeling van het snoer is niet goed te zien en daarmee ook niet of het totaal aantal kralen 90 bedraagt.⁹ Hoe dan ook: uit deze periode stammen eveneens bidsnoeren met grotere kralen die in Ierland zijn gevonden, maar waarvan de functie niet duidelijk is. Die worden in 7.4. beschreven.

Afb.: V 7.4:

Detail van de grafsteen van Gérard de Villers, Villers-le-Temple, België, (KIK-IRPA, Bruxelles Neg. Nr. b44775).

7.2.3.3. Markeringskraal als signaal voor meditatie. Beverly Boyd, maakt in haar artikel "Chaucer's Prioress: Her Green Gauds" (Chaucer leefde AD ca. 1343 -ca. 25 oktober 1400) aannemelijk dat de Green Gauds, grote groene stenen aan het bidsnoer van de Prioress, geen Pater Nosters vertegenwoordigen, omdat er in zijn tijd niet van die bidsnoeren bestaan. Wellicht vergemakkelijken ze als markeringskralen het tellen van de gebeden, of ze verwijzen naar een gebedspraktijk rond de 5 Vreugden van Maria als antifoön, als meditatie, of beide.¹⁰

7.2.3.4. Markeringskraal als Pater Noster.

De eerste twee vermeldingen van de markeringskraal voor een te bidden Pater Noster tussen 5 tientallen zijn te vinden in Engeland. Goudsmid Adam Ledyard geeft in 1381 als gestolen voorwerpen op o.a. 14 Ave snoeren van blauw glas met Paternosterkralen van verguld zilver op voorraad; verder heeft dichter Thomas Hoccleve (c. 1367 – c. 1450) een al bestaande Marialegende op rijm gezet. Maria vraagt daarin om, tijdens het bidden van 50 Ave Maria's, telkens na 10 Ave Maria's een Paternoster te bidden.¹¹ Ook wordt Heinrich Egher van Kalkar (1328–1408) genoemd die als eerste het Psalter van Onze Lieve Vrouw heeft ingedeeld in vijftien tientallen, al dan niet vooraf gegaan door een Paternoster.¹² Maar daar wordt ook anders over gedacht.¹³

In de kustgebieden van Vlaanderen, Brabant en Holland schijnt men rond 1400 gewoon te zijn om 150 Ave Maria's met Paternosters te bidden.¹⁴ Op dit gebruik zou Alanus de Rupe bij de samenstelling van zijn Psalterium Beatae Mariae Virginis en bijbehorend bidsnoer voortgebouwd hebben.

Een mogelijke verklaring, om van een markeringskraal in het Avemariasnoer een Pater Noster te maken, is dat het Avemariasnoer de functie van het Paternostersnoer is gaan overnemen en zij daardoor teveel aandacht krijgt in het heilsplan. Dit proces is dan vanuit de kerkelijke leiding "gestuurd" en beslaat de periode van het laatste kwart van de 14^e eeuw tot in de late 15^e eeuw.¹⁵

7.2.3.5. Een andere benaming voor markeringskraal: teken.

De symboliek wordt in de Late Middeleeuwen rijker en rijker van aard, en vertaald in de maatschappelijke rijkdom van de bezitter. In de 16^e eeuw worden er bij de markeringskralen plattere tussenkralen ingereggen en/of worden er afbeeldingen aangehangen of ingereggen die betrekking hebben op gebeurtenissen uit het leven van Jezus en Maria. In de 17^e eeuw maken ingereggen afbeeldingen van passiewerktuigen, die tijdens de kruisiging van Jezus zijn gebruikt, onderdeel uit van een Rozenkrans van Christus' Lijden. Die werktuigen worden ook wel "de wapenen van Christus" genoemd.¹⁶

In de 16^e eeuwse lijst van bezittingen van de Onze Lievevrouwekerk in Leiden vinden we als bidsnoermarkeringen o.a.: een Paternostersnoer met 6 vergulde wierookvaten, een paternoster met 8 vergulde tekens met een zilveren ruit met paarden daar omheen en een vijftig (Avemariasnoer) van bloedsteen van een vrouwenhoed met 6 vergulde tekens met een verguld kruis dat daar aanhangt.¹⁷

Afb.: V 7.5:

Als Rozenkrans betiteld bidsnoer van bloedkoraal? met markeringskralen en tekens als hanger. Uitsnede uit Getijdenboek Neuchâtel, ca. 1500. Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. Tentoonstelling "Kralen" 2022-2023. Foto: Bland Paardekooper.

7.2.4. De kleur en vorm van de kralen.¹⁸

Naast getallen, markeringskralen en tekens, kunnen ook kleuren een rol spelen om de symboliek van een bidsnoer te helpen duiden. Die is afhankelijk van de tijdperiode en de context waarin ze gebruikt worden. Binnen het Christendom kan wit de kleur van zuiverheid (Christus, maagdelijkheid) zijn; zwart de kleur van de dood, zonde en duivel; rood die van liefde en lijden; geel die van vijandschap, maar ook van de zon en van goud; groen kan de kleur van vruchtbaarheid en hoop zijn; bruin de kleur van de natuur, het kruishout en de nederigheid.

Sommige materialen, zoals bloedkoraal, parels en ivoor hebben resp. van nature hun rode en witte kleur. Andere materialen, zoals glas kunnen, in een bepaalde kleur gemaakt worden.²⁰ Ook de vorm van de kralen kan de functie verraden, zoals bijvoorbeeld kralen in de vorm van doodshoofden.²¹ De kleur van het bindmateriaal kan eveneens een indicatie geven.²² De rijken zullen tegelijkertijd met hun kostbare snoeren pronken (ivoor, goud, zilver), de armen moeten zich met minder (wol, hout, been, pitten) tevreden stellen.

7.2.5. Samenvatting paragraaf 7.2.

Afb.: V 7.6:
Houten bidsnoer met 1 grote kraal, 2 minder grote kralen en 24 kleine kralen. Het is gevonden in 1890 in de Worship Street, in de wijk Finsbury van Londen. Een uitvoering in Lapis Lazuli is te vinden in het Kathedraal Museum in Salzburg. Vergelijkbare exemplaren komen voor in de "Pierre Salmon, Dialogues". Datering: overgang 14^e – 15^e eeuw of eerder. Museum of London, Collectie nr. 5079.

In de 13^e eeuw (1273) vinden we een vermelding van een markeringskraal die als eindsignaal dient van een tential (zie 7.2.3.2.), maar daar is geen overeenstemming over. Uit deze periode stammen wel bidsnoeren met grotere kralen die in Ierland zijn gevonden. Zie de afbeeldingen V 7.9 en V 7.10. In de tweede helft van de 14^e eeuw vinden we markeringskralen die in relatie kunnen staan met het overdenken van de 5 vreugden van Maria. Rond het einde van de 14^e en begin van de 15^e eeuw fungeert de markeringskraal ook als Pater Noster tussen vijf in decimalen te bidden Ave Maria's. In de 16^e eeuw vinden we rijk versierde bidsnoeren met tekens die aan het bidsnoer hangen of die ingereggen kunnen zijn. Het aantal kralen en/of markeringskralen en tekens, hun vorm en kleur kunnen een indicatie geven waartoe het bidsnoer zou kunnen dienen.

7.3. Wat wordt er via deze bidsnoeren gebeden?

7.3.1. Afbeeldingen:

Biedt het bovenstaande voldoende aanknopingspunten om bijvoorbeeld de functie en symboliek van het bidsnoer in afbeelding 7.6 en dat in afbeelding 7.7 te doorgronden?

Het houten bidsnoer in afbeelding 7.6 kent 1 grote kraal, 2 minder grote kralen en 24 kleine kralen. Staan de drie grote kralen in afbeelding 7.6. voor de Heilige Drieëenheid en vormen de 2 x 12 kralen die overblijven 12 of 24 meditatiegedachten onder het bidden van een Pater Noster of een Ave Maria? Of begin je met een Credo, gevolgd door één Pater Noster en vervolgens 25 Ave Maria's, waarvan de 25e groter is om te markeren dat het de laatste is? Of staan de 12 of 24 kralen in relatie tot het Liturgisch Systeem? Een min of meer vergelijkbaar snoer kan ook 28 of 29 kralen bevatten. Tot nu toe heb ik hier geen sluitende verklaring voor kunnen vinden.

Afbeelding 7.7. toont een bidsnoer van koraal en barnsteen. Ik meen 48 koralen te zien en 2 barnstenen die langwerpiger van vorm zijn en een andere kleur hebben. In totaal 50 kralen. De vraag is of dit zo is terug gevonden. Zo ja, hoe is dit dan te interpreteren naar symboliek? Tussen de barnsteenkralen bevinden zich respectievelijk 10 en 38 kralen. Inclusief de twee barnsteenkralen wordt het een groep van 40. Dat bevat enerzijds het getal 10 (van de volheid) en anderzijds het getal voor de zwangerschapsperiode van Maria. De langwerpige kralen kunnen begin- en eindmarkeringen zijn voor de groep van 40.

in afbeelding V 7.8. zien we een bidsnoer met 8 ivoeren kralen, door het Fries Museum eerder aangeduid als Paternosterkralen, waarschijnlijk geregen op een bruin leren koord waarvan de knoop als symbool van binding zich bevindt in het dubbelhoofd: aan de ene kant een vrouwenhoofd, aan de andere kant haar doodshoofd. Leven en dood zijn met elkaar verknoopt. Het materiaal, ivoor, lijkt op bot. Bedoeld als Memento Mori. Middels dit snoer kunnen 10 Pater Nosters of Ave Maria's gebeden worden, door het hoofd dubbel te gebruiken. Onbekend is overigens waar het snoer gevonden is en of het volledig is. Interessant is de datering van rond 1350: de periode van de Middeleeuwen in Archeon. "Hiep-Hoi" riep ik uit. Om dit bidsnoer met eigen ogen te zien, zijn Bland en ik op 21 septem-

Afb.: V 7.7:
Beschreven als een Rozenkrans van koraal en barnsteen. Totaal bestaat het bidsnoer uit 50 tel-eenheden. De 2 barnsteenkralen zijn anders van kleur en langwerpiger van vorm. Datering: begin 16^e eeuw. Erfgoed 's-Hertogenbosch, DBTG 28.1.

ber 2022 afgereisd naar het Fries Museum in Leeuwarden waar het op de tentoonstelling “Vrijheid, Vetes, Vagevuur” te bezichtigen zal zijn. De verklarende tekst vermeldt dat het materiaal van been is en dat de datering de 16^e /17^e eeuw betreft. Kennelijk heeft er nieuw onderzoek plaats gevonden waarmee een droom van een bidsnoer uit 1350 uiteen is gespat. Overigens is er op de tentoonstelling ook een tweehoofdig mannen-/doodshoofd te zien.²³ In de dood zijn we tenslotte allen gelijk.

Afb.: V 7.8:
Acht ivoren kralen met daarbij een dubbelhoofd: aan de ene kant een vrouwen- en aan de andere kant een een doodshoofd. Datering 1345 -1354. Maker onbekend. Vindplaats niet vermeld. Herkomst Fries Genootschap. Fries Museum Leeuwarden. Identificatie J00443A. Nu de nieuwe informatie: Paternosterkralen, 1500 – 1650, gevonden in Friesland, been. Fries Museum Leeuwarden /collectie Koninklijk Fries Genootschap en bruikleen Ottema – Kingma Stichting.

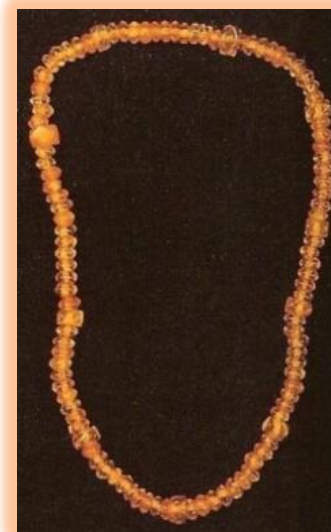
Op afbeelding V 7.10 zien we twee bidsnoeren van amber, waarvan de kleine als niet compleet wordt beschreven, terwijl de grote dat wel schijnt te zijn. Die levert echter met zijn 9 grote kralen en 74 kleine kralen de nodige hoofdbreken op: 9 series van 8 kralen, waarvan er twee series 9 hebben. Of is er toch iets zoek geraakt? En zijn de kleine kralen dan Pater Nosters en de grote Ave Maria's of andersom? De kleur geeft ook geen directe aanwijzing. Misschien maakt Lodewijk de Heilige ook gebruik van zo 'n snoer wanneer hij in meditatie is verzonken en zijn andere gebeden vergeet.²⁵

7.3.2. Voorbeeld van een beschrijving van een devotie die op een ongelijke schikking duidt van een verdwenen bidsnoer.

Een jongere beschrijving van gebeden voor een bidsnoer behelst dat van de Broederschap van de Penitenten en dateert vermoedelijk van eind 15^e begin 16^e eeuw. Het wordt toegeschreven aan St. Bonaventura, Minister-Generaal van de Minderbroeders (ca. 1221 – 1274)²⁶ en daarmee geantedateerd. Hij schijnt meegewerkt te hebben aan de stichting van de Broederschap van Penitenten.²⁷ Via het snoer bidden de leden 25 Pater Nosters, 25 Ave Maria's en 25 Gloria Patri 's, vervolgens 7 Pater Nosters, 7 Ave Maria 's en 7 Requiem Aeternam 's. Hoe dit bidsnoer er in de praktijk heeft uitgezien met kleine kralen/knoppen en markeringskralen/-knoppen blijft gissen. In 1576 zijn er nog aflaten aan verbonden door paus Gregorius XIII.²⁸ Maar Paus Alexander VII schrapte deze in 1664 om elke verwarring met de Dominicaanse Rozenkrans (van Alanus de Rupe) te voorkomen.

7.3.3. Voorbeeld van een bestand bidsnoer met ongelijke schikking in het Oosten.

Een mooi voorbeeld van een symbolische ongelijke schikking vinden we in de Oosterse Kerk in het Oud-Slavische bidsnoer Vervitsja, dat door Russische monniken wordt gebruikt. Ontleden we het dan zien we het volgende: het bestaat uit 103 niet evenredig ingedeelde kralen, die gescheiden zijn door

Afb.: V 7.9:
Bidsnoer van amber gevonden in Ierland. Het betreft de restauratie van een vondst en wijkt mogelijk af van de oorspronkelijke vorm. De gesloten vorm telt 100 kleine en 10 grote kralen van amber. De grote kralen kunnen markeringskralen zijn, hetgeen niet automatisch betekent dat het Pater Nosterkralen zijn. De lengte bedraagt 47,5 cm. Het dateert van ca. 1260 en bevindt zich in het stadsmuseum van Cork.

4 grote kralen. De eerste van de grote kralen wordt gevolgd door 17 kleine kralen (de 17 profeten uit het Oude Testament, inclusief Johannes de Doper), de 2^e grote kraal wordt gevolgd door 33 kleine kralen (de tijd die Jezus op aarde doorbracht), de 3^e grote kraal wordt gevolgd door 40 kleine kralen (de weken draagtijd van Jezus in de baarmoeder van Maria) en de 4^e grote kraal wordt gevolgd door 12 kleine kralen (de 12 Apostelen). Tenslotte een kleine kraal, waarvan de functie voor mij onduidelijk is. Bij de kleine kralen wordt het Jezusgebed (“Heer Jezus, wees mij arme zondaar genadig”) gebeden, bij de grote kralen een gebed tot Maria. De 4 grote kralen staan symbool voor de 4 Evangelisten.²⁹

7.4. “Afwijkende” bidsnoeren die nog gangbaar zijn binnen kloosterordes.

Afb.: V 7.10:

Twee bidsnoeren van amber, eveneens gevonden in Ierland. Het kleine snoer is niet compleet. Aangenomen wordt dat het grote snoer dat wel is. Het kleine snoer telt 16 kralen van gelijke grootte met 5 kralen die afwijkend zijn. Het grote snoer telt 74 kleine en 9 grote kralen. Totale lengte 248 mm. Waterford Museum of Treasures Collection, Ierland. Datering: ca. 1250.

7.4.1. Inleiding:

Een aantal kloosterordes kent vanuit de late Middeleeuwen een eigen bidsnoer. De bidsnoeren wijken af van de Moderne Rozenkrans in aantal (markerings)kralen, schikking en inhoud. Helaas heb ik geen oude afbeeldingen van de snoeren kunnen vinden, maar van een aantal wel hun moderne verschijningsvorm.

7.4.2. De Franciscaanse Kroon van Maria: het Kroontje van Maria.

Het verhaal over het ontstaan van de Franciscaanse Kroon is opgetekend door de Franciscaanse kroniekschrijver Wadding († 1667) op basis van een eerdere bron: “In 1442 is er een novice, James genaamd, die spijt heeft van zijn intrede. Hij heeft namelijk geen bloemen meer om slingers en kransen van te maken waarmee hij gewoon was een beeld van de Maagd te versieren. Maria zou daarna aan hem zijn verschenen en hem hebben geleerd hoe hij een prachtige **kroon** voor haar kan weven: zeven Pater Nosters en zeven maal 10 Ave Maria’s (bij het laatste tiental 2 extra Ave Maria’s) bidden ter ere van de tweeënzeventig jaar die ze op aarde heeft doorgebracht. Gedurende elk tiental dient één van de Zeven Vreugden overdacht te worden”

De vraag is of de laatste twee kralen deel uitmaakten van het bidsnoer, of, zoals in het voorbeeld van de Corona Sanctae Birgittae, samen met een Pater Noster deel uitmaken van een aanhanger, zoals te zien is in Afb. V 7.12. Er wordt geen gewag gemaakt van zeven te bidden “Gloria Patri’s”. Het aantal Vreugden (Geheimen) van Maria varieert in de Late Middeleeuwen getalsmatig. Het meest gangbaar zijn 5 en 7.³⁰

De ontstaansgeschiedenis van de Franciscaanse Kroon heeft enige overeenkomst met de legende “Der Mönch und die Rosenkränze”.³¹ In beide is er sprake van een intrede in een klooster waar-door ze zelf geen bloemenkrans voor Maria meer kunnen maken. Alleen is er in de legende sprake van een **krans**, van **50 Ave Maria’s** en van rovers. Bij de

Franciscaanse versie is sprake van een **kroon** en **72 Ave Maria’s**, terwijl de rovers erin ontbreken.

Niet de Franciscaanse Kroon, maar de uiteindelijke Dominicaner vorm van het bidsnoer wordt door Paus Pius V (1504 – 1572), als door zoveel Pausen met een eigen voorkeur, bevorderd.³²

1. Aankondiging door de Engel Gabriël.
2. Maria bezoekt haar nicht Elisabeth.
3. Geboorte van Jezus.
4. Bezoek van de Drie Wijzen.
5. Het terugvinden van Jezus in de Tempel van Jeruzalem.
6. De Verrijzenis van Christus.
7. De Ten Hemelopneming van Maria.

Afb.: V 7.11:

Links de zeven vreugden van Maria. Rechts een moderne vorm van de Franciscaanse Kroon van Maria, in symbiose met de moderne Rozenkrans door toevoeging van de aanhanger met Kruis en 2 Pater Nosters en 3 Ave Maria’s. Het Kruis is als afbeelding van het Kruis van San Damiano typisch Franciscaans.

De Franciscaanse spiritualiteit heeft overigens zowel bijgedragen aan het hierboven beschreven bidsnoer van de Broeders Penitenten als aan het hierna beschreven bidsnoer met de naam Corona Sanctae Birgittae. De Franciscaan Bernardin de Bustis († 1500) spreekt van een kroon van drieënzestig Ave Maria's, omdat er ook een traditie bestaat dat Maria 63 jaar oud is geworden.

7.4.3. Corona Sanctae Birgittae.

De Corona Sanctae Birgittae bestaat uit 63 Ave Maria's (de levensjaren van Maria op aarde). De datering is eerder 1500 dan 1350 zoals legendarisch beweerd wordt. Het is onbekend hoe de oervorm er uit zag. Nu bevat het zeven Pater Nosters (ter ere van de Zeven vreugden en de Zeven Smarten van Maria) en zes maal een Credo. De Ave Maria's zijn ingedeeld in zes groepen van 10, telkens voorafgegaan door een Credo en een Pater Noster.³³ Drie Ave Maria's bevinden zich aan een aanhanger, voorafgegaan door het zevende Pater Noster. Het Calvariekruis op het afgebeelde snoer vormt de afsluiting van het snoer. Onduidelijk is of dit staat voor een zevende Credo of voor een slotgebed of een combinatie daarvan. Evenmin is duidelijk of een Credokruis het middeleeuwse origineel heeft afgesloten. De afgebeelde aanhanger mist ten opzichte van de Moderne Rozenkrans 1 Pater Noster, die na het Calvariekruis wordt gebeden. Het "Gloria Patri" ontbreekt in de gebedenreeks. Goud (geel) en zilver (wit) verwijzen naar God/Christus; het blauw naar Maria. De moderne Corona Sanctae Birgittae is te vinden op het beeld van de Gekroonde Maagd Maria, dat zich tegenover de Rozenkransbasiliek bevindt in de Mariabedeplaats Lourdes.³⁴

Afb.: V 7.12:

Een moderne vorm van de Corona Sanctae Birgittae, in symbiose met de moderne Rozenkrans, maar iets anders gebeden. Te beginnen linksboven bij de ring, wordt bij elke goudkleurige kraal het Credo gebeden, bij iedere zilverkleurige kraal het Pater Noster en bij iedere blauwe kraal het Ave Maria. Na het zesde tiental wordt pas de aanhanger gebruikt door vanaf de ring 1 Pater Noster te bidden en 3 Ave Maria's. Totaal 63 Ave Maria's, het aantal jaren dat Maria op aarde heeft doorgebracht. Het kruis vormt in dit bidsnoer het slot van het gebed, in tegenstelling tot de moderne Rozenkrans, waar het kruis het begin is.

7.4.4. Het Camaldulener Kroontje, ofwel de Kroon van Onze Heer.³⁵

Afb.: V 7.13:

Een moderne vorm van het Camaldulener Kroontje in symbiose met de moderne Rozenkrans. Het heeft slechts drie tientallen, waarvan de 33 kralen als Pater Nosters fungeren en de vier markeringskralen plus de schakel als Ave Maria's. Deze staan ook symbool voor de 5 kruiswonden van Christus. Aan het eind wordt pas de aanhanger gebeden, te beginnen bij de eerste markeringskraal vanaf de schakel. De rode kleur van de kralen en het wit van de ketting, schakel en het kruis, accentueren respectievelijk de symboliek van het lijden en de zuiverheid van Christus.

Het Camaldulener Kroontje is ontstaan binnen de kloosterorde van de Camaldulener Benedictijnen door toedoen van Michael van Florence in 1516. In dit bidsnoer staat de devotie tot Jezus centraal. Met haar 33 kralen, te bidden als Pater Nosters en verwijzend naar de leeftijd van Jezus, lijkt het verwant aan het 33-knopensnoer van de Oosterse Monniken voor het bidden van het Jezusgebed.³⁶ De 33 Pater Nosters zijn verdeeld over 3 groepen van 10 en een groepje van 3 die zich op de aanhanger bevinden. Elk Pater Noster wordt telkens voorafgegaan door één meditatie uit het leven van Jezus: vanaf de aankondiging door de Engel Gabriël tot en met zijn Hemelvaart. Het bevat 5 markeringskralen (inclusief de metalen schakel zoals in de afbeelding) die fungeren als Ave Maria's. Ze staan tevens symbool voor de 5 Kruiswonden van Christus. Het Ave Maria

wordt telkens voorafgegaan door een meditatie waarin de rol van Maria in relatie tot Jezus wordt gememoreerd. Het Credo wordt aan het einde gebeden, vóór een afsluitend gebed. Het Gloria Patri ontbreekt, maar een gedachtenisgebed voor de overledene(n) kan worden toegevoegd aan het einde van de 3 tientallen alsmede van het drietal aan de aanhanger.

Dit alles betekent in de praktijk dat de gelovige een tekst bij de hand moet hebben om alle meditatie te beschouwen. Bij dagelijks gebruik zal men dit na verloop van tijd uit het hoofd kennen. In 1573 zijn er aflaten aan verbonden door Paus Sixtus V en later in het 3^e kwart van de 19^e eeuw door Paus Pius IX.³⁷

7.4.5. Corona van de Servieten.

De Orde van de Dienaren van Maria kent in de 13^e eeuw 7 stichters. Haar bidsnoer bestaat uit 7 Pater

1. De profetie van Simeon (Lukas 2: 34-35).
2. De vlucht naar Egypte (Mattheüs 2: 13-15).
3. Het zoek raken van het Kindje Jezus in de Tempel van Jeruzalem (Lukas 2: 42-50).
4. Maria's ontmoeting met Jezus op de Via Dolorosa (staat niet in de Bijbel; Maria was evenwel bij de kruisiging aanwezig).
5. De kruisiging van Jezus op de berg Golgotha. (Johannes 19: 25-27).
6. Jezus wordt van het kruis gehaald. (Lukas 23: 52-56).
7. Graflegging van Jezus door Jozef van Arimathea (Lukas 23: 52-56).

Afb.: V 7.14:

Links de zeven smarten van Maria. Rechts een houten beeld van de Moeder van Smarten. Maria's hart wordt doorboord door zeven zwaarden. Gesneden door Felipe del Corralca. 1712. Iglesia de la Vera Cruz en Salamanca.

Nosters en 49 Ave Maria's die verdeeld zijn in 7 groepen van 7. Het wordt ook wel de Rozenkrans van de Zeven Smarten van Maria genoemd, terwijl de Franciscanen de Zeven Vreugden benadrukken. Als Pater Nosters worden 7 medaillons gebruikt die aan de ene kant een afbeelding hebben van Maria met een door 7 zwaarden doorboord hart en aan de andere kant een afbeelding van 1 van de 7 smarten. Vermoedelijk is het in deze vorm ontstaan in de 17^e eeuw.³⁸

7.5. Samenvatting.

Op de vraagstelling: "Welke verklaring is er voor de bidsnoeren die afwijken van de "standaardvorm" van de Rozenkrans?" luidt het antwoord: "de Moderne Rozenkrans heeft zich ontwikkeld te midden van een veelheid aan bidsnoeren" die in de late middeleeuwen gangbaar zijn. De devotie tot Maria is hierin het voertuig geweest dat, bestuurd door het centraal gezag in Rome, de gelovigen als passagiers uitkomst biedt uit hun benauwdheid in moeilijke tijden en dat via voordelen, zoals aflaten, het voertuig van brandstof voorziet. Dit bidsnoer is "standaard" geworden.

Om de functie en de tijdsperiode waarin diverse vormen van bidsnoeren zijn gebruikt te herkennen is het nuttig om iets te weten van godsdienstoefeningen zoals die van het Liturgisch en het Paraliturgisch Boete systeem. Verder van getallen- en kleursymboliek, van het materiaal en de plaats en functie van de markeringskraal in het Middeleeuwse Christendom en daarna. Dan nog blijft het een uitdaging om de godsdienstoefening/devotie te achterhalen, gelet op het aantal in de hoofdstuk beschreven bidsnoeren waarvan ik de functie niet bij elkaar kan puzzelen. Niet elke markeringskraal staat voor een Pater Noster. Het kan ook een Geheim, Gaudee, Ave Maria of anders zijn. Een mooi voorbeeld van ongelijke schikking met markeringskralen en symboliek is het Oosterse/Russische bidsnoer Vervitsja.

De 15^e eeuw is de periode geweest waarin Dominic van Pruisen tussen 1409 en 1415 de Kartuizer Rozenkrans het licht doet zien. Zijn uitleg is voorzien van de legende van "de monnik en de Rozenkrans" (ca. 1280). Delen van deze legende vinden we terug in het verhaal dat het begin van het Franciscaanse Kroontje beschrijft (ca.1442). Rond de tijd dat de Dominicaanse Broederschappen ontstaan (vanaf 1470) aan het eind van de 15^e/begin 16^e eeuw en later, zien we dat binnen diverse kloosterordes eigen bidsnoeren het licht gaan zien. Hun gebruik wordt gereguleerd door de kerkelijke overheid.

De bidsnoeren van de Franciscanen met 72 en Birgittinessen met 63 kralen/knoppen kunnen misschien door hun twee en drie extra kralen mede van invloed zijn geweest op het ontstaan van de aanhanger aan de Moderne Rozenkrans met haar drie Ave Maria 's, 2 Pater Nosters en gelijkarmig Credokruis, later Calvariekruis.

Hoewel de productie van diverse bidsnoeren in de 14^e eeuw toeneemt,³⁹ lijkt het er vooralsnog op dat de explosieve vraag ernaar een goede honderdvijfentwintig jaar na 1350 plaats vindt. Voordelen die er dan zijn als laagdrempeligheid van het lidmaatschap van de Broederschap van de Rozenkrans en het toekennen van aflaten liggen hieraan ten grondslag.

Voetnoten bij Hoofdstuk 7:

- ¹ - <https://udayton.edu/imri/mary/s/stephen-of-sawley-marys-joys.php> 22-22-2020 16.10u.
- zie voor Bedevaartpsalmen: Bijlage I.
- ² Zie Hoofdstuk 5 Afb. 5.6.
- ³ Zie Bijlage IV 3.2.
- ⁴ **Magnificat** (Psalm 146), **Ad Dominum** (Psalm 119 (120)), **Retribue servo tuo** (Psalm 118 (119) 3^e deel Ghimel), **In convertendo** (Psalm 125 (126)), **Ad te levavi** (Psalm 122 (123)).
Zie: <http://www.liturgialatina.org/raccolta/mary.htm> 15-03-21 20.12u.
- ⁵ Niet duidelijk wordt of de 4 Maria Antifonen volgens hun liturgische indeling in het kerkelijk jaar worden gezongen. Wanneer dit inderdaad het geval is, dan wordt binnen die tijdsperiode in de dienst telkens dezelfde antifoon 5x gezongen. Zie ook Bijlage 4: 3.2.:
- **Alma Redemptoris Mater:** *Vanaf zaterdag vespers vóór de 1^e zondag van de Advent (de eerste van de 4 zondagen voor Kerstmis) tot en met de Vespers van het feest van Maria Lichtmis (2 februari.)*
- **Ave Regina Caelorum:** *Vanaf de Completen van het feest van Maria Lichtmis (2 februari) tot en met de Completen van Woensdag in de Goede Week.*
- **Regina Coeli:** *Vanaf de Completen van Pasen tot en met de None van de zaterdag na Pinksteren.*
- **Salve Regina:** *Vanaf de Vespers op de zaterdag vóór Drieveuldigheidsondag tot en met de None van de zaterdag voor de 1^e zondag van de Advent.*
- ⁶ -Chaucer's Prioress: her Green Gauds, Beverly Boyd, in: Modern Language Quartely 1 december 1950 Volume 11, Issue 41950 ISSN 0026-7929 EISSN 1527 – 1943 p. 415 en 416. Te vinden op:
<https://read.dukeupress.edu/modern-language-quarterly/issue/11/4> 07-07-2018 14.58u.
-<https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/34598/393076.pdf> p. 68 26-09-2020 20.15u.
- ⁷ -500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 64-66.
-tekst bij afbeeldingen V 5.2. en V 5.3. in Verkenning Hoofdstuk 5.
- ⁸ Mireille Madou, Een sterke vrouw, wie zal haar vinden? (Spreuken, 31,10) Doña Maria Urraca López de Haro In tijdschrift Madoc 2006.
http://www.dbnl.org/tekst/_mad001200601_01/_mad001200601_01_0001.php 30-11-2016 Zie ook Bijlage V 4.
- ⁹ - http://www.liberius.net/livres/Etude_sur_les_origines_du_Rosaire_000000281.pdf p. 149. En mijn commentaar uit:
- <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/fbbw/article/view/34692> 16-08-22 20.03u. p. 898.
- ¹⁰ - Chaucer's Prioress: her Green Gauds, Beverly Boyd, in: Modern Language Quartely 1 december 1950 Volume 11, Issue 41950 ISSN 0026-7929 EISSN 1527 – 1943 p. 410-416. Te vinden op:
<https://read.dukeupress.edu/modern-language-quarterly/issue/11/4> 07-07-2018 14.58u p. 404-416.
- <https://chaucer.fas.harvard.edu/pages/general-prologue-0> r. 158-159 06-08-22 18.05u.
- Zie ook paragraaf 7.2.1.2.
- ¹¹ - In een "Proces Verbaal" na diefstal bij Adam Ledyard: zie noot 7 (500 Jahre Rosenkranz) p.66, alsmede: A. Gottschall "Prayer Bead Production and use in Medieval England". Rosetta 4: 1-14, p.4.
<http://rosetta.bham.ac.uk/Issue/Gotschall.htm>.
- Gedicht van Thomas Hoccleve:
Chaucer's Prioress: her Green Gauds, Beverly Boyd, in: Modern Language Quartely 1 december 1950 Volume 11, Issue 41950 ISSN 0026-7929 EISSN 1527 – 1943 p. 410 en 411. Te vinden op:
<https://read.dukeupress.edu/modern-language-quarterly/issue/11/4> 07-07-2018 14.58u.
- ¹² o.a. <https://www.ewtn.com/catholicism/library/reflections-on-rosarium-virginis-mariae--1-9139> 21-11-20 17.50u
Authored By: Rev. Riccardo Barile.
- ¹³ - Zie Beverly Boyd p. 406 n. 9 alsmede n. 10 p. 172 n. 8.
- Anne Winston-Allen, Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 15.
- ¹⁴ - 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 62-63 en in
- een: Artikel "Marienpsalter und Rosenkranz" van Karl Joseph Klinkhammer;
Zoekterm: Egger von Kalkar Rosenkranz: zoek verder naar: Marienberger Osterspiel - Oberdeutsche Bibeldrucke p. 47.
- ¹⁵ 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 64-66.

- ¹⁶ Zie noot 15: p. 70.
- ¹⁷ Zie Verkenning hoofdstuk 5: afb V 5.2. en V 5.3.
- ¹⁸ - <https://www.stuvia.com/nl-nl/doc/324636/symboliek-in-de-middeleeuwen> 30-06-22 17.35u zie ook:
<https://nl.wikipedia.org/wiki/Stadskleuren> 30-06-22 17.15u.
https://www.dbnl.org/tekst/que002200301_01_0015 30-06-22 17.10 u.
https://nl.frwiki.wiki/wiki/Symbolisme_des_couleurs 30-06-22 17.32u.
<https://www.newadvent.org/cathen/> 30-06-22 17.48u Use of beads at prayers. (Geen Servieten).
- ¹⁹ In het Unser lieben frauen Psalter van Dinckmut uit Ulm (1483) vinden we dan wel geen kralen, maar juist plaatjes die de droevige geheimen in rood, de blijde geheimen in wit en de glorievolle geheimen in goud verbeelden. Bijlage V nr. 2.
- ²⁰ Zie n. 15 p. 66 De voorraad van een Londense Goudsmit.
- ²¹ 5000 jaar Kralen, Mette Langbroek & Annemarië Willemsen, Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 2022, ISBN: 978-90-71201-48-6 p. 78.
- ²² Gottschall, A; "Prayer Bead Production and use in Medieval England" Rosetta4: 1-14.
http://rosetta.bham.ac.uk?issue_04/Gottschall.htm Journals Issues 2008.
- ²³ - datering 1350: <https://data.collectienederland.nl/page/aggregation/fries-museum/77261> 01-07-22 19.30u.
 Site niet meer toegankelijk, waarschijnlijk door de herinterpretatie van de collectie.
 - Zie n. 21 alsmede: Vrijheid, Vetes, Vagevuur: de middeleeuwen in het Noorden, Samenstelling Diana Spiekhout, Noordboek / HL Books 2022, ISBN 978 90 5615 972 6.
De middeleeuwen in de Friese landen. Diana Spiekhout e.a. De middeleeuwen in de Friese landen.
 - Tentoonstelling Vrijheid, Vetes, Vagevuur": 2022 t/m 7 mei 2023.
- ²⁴ Gottschall, A; "Prayer Bead Production and use in Medieval England" Rosetta4: p.4-5.
- ²⁵ Zie Verkenning Hoofdstuk 5.2.g. Lodewijk IX, de Heilige, is overigens patroonheilige van de derde orde van Sint Franciscus. Zie: <https://vocationfranciscaine.com/2020/08/25/saint-louis-un-roi-franciscain/>
 Doorkiezen op Fioretti no. 34. 25-07-2022 14.51 u.
- ²⁶ De Minderbroeders kennen als eerste onder hun gelijken: een Minister (Dienaar) - Generaal (Algemeen).
- ²⁷ De rol van Sint Bonaventura : <http://www.penitents.fr/Histoire.html> toets dan [L'Archiconfrérie du Gonfalon de Rome](http://www.penitents.fr/Histoire.html)
 en scroll naar Hoofdstuk II 1e alinea. 18-07-22 17.38u.
- ²⁸ - <https://www.annonciade.info/>, scroll naar Archives, selecteer décembre 2012, vindt Session internoviciat, scroll naar beneden en vindt La Couronne Franciscaine, of ga rechtstreeks via
<https://www.annonciade.info/2012/12/session-internoviciat/> en scroll naar La Couronne Franciscaine, 23-08-2021 17.01u.
 - <https://boowiki.info/art/prieres-chretiennes/couronne-franciscain.html> 18-06-22 14.41u.
 - <https://www.newadvent.org/cathen/04540a.htm> 11-07-2022 14.41u. Vindt Rosary Seraphic, The Franciscan Crown.
- ²⁹ - "Monasticism in the Orthodox Churches" by N.F. Robinson, 1964, paper aangereikt door Dr. K. Innemee.
 - voor de verklaring van de symboliek heb ik gebruik gemaakt van: <https://en.wikipedia.org/wiki/Lestovka> 19-07-22 16.44 u, en specifiek voor de 4 grote kralen:
 - <https://www.newadvent.org/cathen/13184b.htm> 08-07-22 14.37u. Lemma: Rosary par. In the Greek Church etc.
- ³⁰ - Zie n. 27. en
 - <https://archive.org/details/theraccoltaorcol00unknuoft/page/n149/mode/2up> 22-07-2022, 15.29u nr. 223 p. 214.
- ³¹ Zie Verkenning Hoofdstuk 6: 6.4.3.1. en 6.4.3.4. c.
- ³² J.A. de Kok ofm. Acht eeuwen minderbroeders in Nederland, Een oriëntatie, Hilversum, Verloren, 2007, ISBN 978-90-8704-017-8, p. 55.
- ³³ - zie n. 7, p. 199.
 - <http://www.helmut-zenz.de/rosenkranz.html> 29-11-2016 15.13u.
 - <https://archive.org/details/theraccoltaorcol00unknuoft/page/n149/mode/2up> 22-07-2022 15.29u. nr. 181, p. 150 e.v.
 - <https://www.newadvent.org/cathen/02361c.htm> 08-07-22 14.37u. Lemma: Beads, Use of Beads at Prayers.
 - Zie ook: <https://www.marypages.com/birgitta-van-zweden/> 20-07-2022 18.01u.
- ³⁴ https://wiki.alquds.edu/?query=Sanctuary_of_Our_Lady_of_Lourdes#Rosary_Basilica 20-07-2022 20.05u.
 Zie ook: Google op: Oliver Todd, *The Lourdes Pilgrim*, Matthew James Publishing, 2003, p. 41.
- ³⁵ https://www.bloggen.be/levend_geloof9/archief.php?ID=3047442 27-07-2022 19.59u.
- ³⁶ Jezusgebed: "Heer Jezus Christus, Zoon van God, wees mij (zondaar), genadig" of variaties daarop. Zie ook Hoofdstuk 1, noot 17.
- ³⁷ zie: - <https://www.virgosacrata.com/crown-chaplet-of-our-lord.html> 23-07-2022 19.48u.
 - <https://www.youtube.com/watch?v=7wXQAguzoEw> 23-07-2022 17.03u.
 - <https://archive.org/details/theraccoltaorcol00unknuoft/page/n149/mode/2up> 22-07-2022 15.29u. nr. 44, p. 35 e.v.
 - <https://www.newadvent.org/cathen/02361c.htm> 14.37u. Lemma: Beads, Use of Beads at Prayers.

- ³⁸ - <http://www.helmut-zenz.de/rosenkranz.html> 29-11-2016 15.13u.
 - [https://wiki.alquds.edu/?query=Seven Dolours of Mary](https://wiki.alquds.edu/?query=Seven_Dolours_of_Mary) 21-07-2022 14.41u.
 - <https://archive.org/details/theraccoltaorcol00unknuoft/page/n149/mode/2up> 22-07-2022 15.29u. nr. 230 p. 217 e.v.
 - <https://www.newadvent.org/cathen/13736a.htm> 08-07-22 14.37u. 14.43 u. Lemma: Servites, Order of Servites.
- ³⁹ Frits van Oostrom, Wereld in Woorden, Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300 – 1400, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2013, ISBN 978 90 351 3940 4 p. 199.

Afbeeldingen bij Hoofdstuk 7.

- Afb.: V 7.1:** Meditatieoefening van Stephen of Sawley.
<https://udayton.edu/imri/mary/s/stephen-of-sawley-marys-joys.php> 22-22-2020 16.10u.
- Afb.: V 7.2:** Overzicht van getallensymboliek in relatie tot het bidsnoer.
- Afb.: V 7.3:** Beeltenis Abdis Doña Maria Urraca López de Haro: <http://algargosarte.blogspot.com/2014/11/el-sepulcro-de-dona-urraca-diaz-de-haro.html>. Zie ook Bijlage V 4 en de afbeelding B. V.2.
- Afb.: V 7.4:** Thomas Spitzers in:
<https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/fbbw/article/view/34692> 16-08-22 20.03u. p. 898.
- Afb.: V 7.5:** Als Rozenkrans betiteld bidsnoer met markeringskralen en tekens. Uitsnede van foto op de tentoonstelling "Kralen" 2022-2023 in het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. Afkomstig uit: Getijdenboek Neuchâtel, ca. 1500. Bibliothèque publique et universitaire de Neuchâtel, AF A28, fol. 15r. Foto : e-codices. Zie ook : 5000 jaar Kralen, Mette Langbroek & Annemarië Willemsen, Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 2022, ISBN: 978-90-71201-48-6 p. 71. Foto van tentoonstellingsfoto: Bland Paardekooper 15 juni 2022.
- Afb.: V 7.6:** Foto van de Website: Museum of London, catalogusnummer 5079. Datering van het snoer: Late Middeleeuwen 14^e/15^e eeuw. In de uitleg van het snoer wordt het terloops een "rozenkrans" genoemd.
<https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/31669.html> 22-02-2022 17.19u.
 zie ook: https://historicerprises.com/index.php?main_page=index&cPath=102_237 18-02-2022 17.10u.
 verder: <https://www.domquartier.at/en/cathedral-museum/> 22-02-2022 16.45u.
 Google op: Pierre Salmon Frontispieces, Dialogues. BNF ms. fr. 23279, fol. 5 (1409) and Geneva ms. 165, fol. 7 (1412).
- Afb.: V 7.7:** Als Rozenkrans betiteld bidsnoer met kralen van koraal en barnsteen. Datering: begin 16^e eeuw. Erfgoed 's-Hertogenbosch, DBTG 28.1. In bruikleen op de tentoonstelling "Kralen" 2022-2023 in het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. Zie ook: 5000 jaar Kralen, Mette Langbroek & Annemarië Willemsen, Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 2022, ISBN: 978-90-71201-48-6 p. 75.
- Afb.: V 7.8:** **Omschreven als:** Acht ivoren paternosterkralen, een dito daarbij behorende vrouwenkop en doodshoofd; Gebedstelsnoer, hiermee telde men Onze Vader-gebedjes. Identificatie: J00443A.
 Herkomst: Fries Genootschap. Digitale collectie Fries Museum.
<https://data.collectienederland.nl/page/aggregation/fries-museum/77261> 01-07-22 19.30u reageert niet meer
Omschrijving op tentoonstelling in 2022: Paternosterkralen 1500 – 1650, gevonden in Friesland, been; Fries Museum, Leeuwarden / collectie Koninklijk Fries Genootschap en bruikleen Ottema-Kingma Stichting.
- Afb.: V 7.9:** Een Paternostersnoer, met ongeveer 100 kleine en 10 grote kralen van amber. Het komt mogelijk niet overeen met de oorspronkelijke vorm. Datering ca. 1260. Stadsmuseum Cork, Ierland. Bron:
http://home.arcor.de/mercator-1290/Index/Kultuur/Paternoster/paternoster_cork.jpg 18-10-20 9.30u. Deze website is niet meer actief. Zie verder: <https://www.corkcity.ie/en/cork-public-museum/visit/upcoming-events/our%20collections%20aspects%20of%20life%20in%20medieval%20cork%20.html>
 Zie ook: Afb. 5.1 in Hoofdstuk V.
- Afb.: V 7.10:** Omschreven als twee Paternostersnoeren die te Waterford in Ierland tijdens opgravingen van 1986 – 1992 zijn gevonden. Zie: noot 22 bij dit hoofdstuk op p. 4.
- Afb.: V 7.11:** Twee afbeeldingen samengevoegd tot één: links de zeven vreugden van Maria. rechts een moderne Franciscaanse Kroon van Maria. Zie:
<https://boowiki.info/art/prieres-chretiennes/couronne-franciscain.html> 18-06-22 14.41u.
- Afb.: V 7.12:** <https://www.marypages.com/birgitta-van-zweden/> 20-07-2022 18.01u.
- Afb.: V 7.13:** <http://holydivine.com/Chaplets/index/Crown%20of%20Our%20Lord> 22-07-2022 15.03u
- Afb.: V 7.14:** Twee afbeeldingen samengevoegd tot één: links de zeven smarten van Maria, zie:
[https://wiki.alquds.edu/?query=Seven Dolours of Mary](https://wiki.alquds.edu/?query=Seven_Dolours_of_Mary) 21-07-2022 14.41u, rechts Maria als Moeder van Smarten. Zie: [https://es.wikipedia.org/wiki/Capilla_de_la_Vera_Cruz_\(Salamanca\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Capilla_de_la_Vera_Cruz_(Salamanca)) 21-07-2022 14.53 u.

8. Hoe zit het met de Paternostermakerij?

8.1. Inleiding:

Het maken van snoeren met schelpen, kralen of ander materiaal is al heel oud. Het komt bij veel volken voor en het materiaal is van grote afstand naar onze streken vervoerd.¹ In de buurt van Konstanz is een ronde platte en versierde schijf van been gevonden uit het Jongpaleolithicum.² Kralen-werkplaat-sen die in Europa zijn opgegraven dateren uit de periode van rond 600.³ De kralenmakers zullen hun vaardigheden om specifiek materiaal te bewerken ongetwijfeld verder hebben ontwikkeld en doorgegeven of herontdekt. De behoefte aan telinstrumenten voor herhaalgebeden maakt het aannemelijk dat men deze vaardigheden in de christelijke wereld in en om kloosters, en kerkelijke centra en bedevaartsplaatsen kan terugvinden. Sommige kloosters produceren zelf, maar het zijn vooral de handwerkslieden die in en rondom deze centra hun nering hebben. Dit wordt door opgravingen bevestigd. Niet alleen de seculiere geestelijken, maar ook regulieren maken gebruik van hun diensten, en in de loop der tijd steeds meer rijke en vrome leken. Dit proces loopt vanaf de rijke Lady Godiva (+1067) tot de gewone man en vrouw als leden van de Broederschappen van de Rozenkrans (vanaf 1470). In dit hoofdstuk ga ik in op vraag en aanbod van bidsnoeren, hun productiecentra, de mate van organisatie van de producenten, de materialen die voor een bidsnoer gebruikt worden en, tenslotte de vorm en de functie er van.

8.2. Vraag en aanbod:

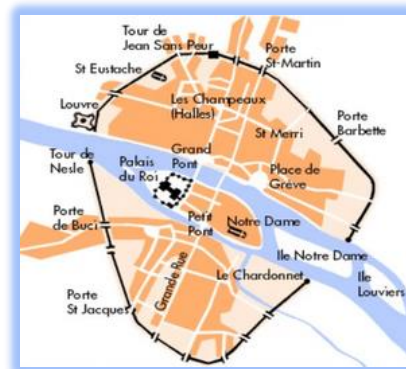
8.2.1 De vraag.

Wanneer we ons, vanaf midden 12e eeuw, beperken tot West-Europa, zal de vraag mede bepaald worden door de bevolkingsdichtheid, het aantal geestelijken en kloosterlingen dat daar onderdeel van uit maakt en de maatschappelijke en politieke situatie. Als ook de mate waarin de stadsadel en een niet onbemiddelde laag van handelslieden en ambachtslui zich aan de voor hen bereikbare devotie van de geestelijkheid gaat spiegelen.

Vanaf de 13^e eeuw spelen binnen dit proces, dat ca. 3 eeuwen beslaat, de Begijnen en Begarden alsmede de Armoede Ordes, een belangrijke rol via hun geestelijke en materiële zorg voor rijk en arm. Zij bevorderen de Mariaverering door het bidden van het Ave Maria en andere dagelijkse gebeden zoals het Credo, het Pater Noster en het Gloria Patri en verspreiden het bidsnoer onder de bevolking. Zij proberen de gelovigen in onzekere tijden handvatten te geven om zelf hun geloof te beleven om uiteindelijk het hemelse geluk te bereiken. Een prikkel daarbij is het tariefsysteem in de biechtpraktijk die het doel dichterbij brengt. Rond 1250 wordt het bidsnoer door geestelijkheid en adel zichtbaar in de stad gedragen.

Onzekere tijden op politiek en religieus gebied zijn voor de gelovigen bijvoorbeeld de Honderdjarige Oorlog (1337 – 1453), het Westers Schisma (1378–1417) met op haar hoogtepunt 3 Pausen en verder met de terugkerende pestepidemieën. Eind 15^e eeuw zijn bidsnoeren onder alle bevolkingslagen bekend. In de 15^e eeuw zien we een groeiend aantal vrome lekenmannen en -vrouwen die zich als tertiariissen (Derde Ordeleden), terugtrekken in stadskloosters om via gebed en boete God te dienen.

Halverwege de 14 eeuw tot in de 15^e eeuw beginnen de eerste kloosterhervormingen. Het Avemariasnoer van de Kartuizer novice Dominic van Pruissen (c. 1415), hij noemt het snoer met 50

Afb.: V 8.1:
Een plattegrond van Middeleeuws Parijs. Tijdens die 13^e eeuw regeert de vrome Koning Lodewijk IX, bijgenaamd de Heilige (*1226- +1270) over Frankrijk. De man die zo in het bidden van Ave Maria 's is verzonken dat hij zijn andere gebeden vergeet. Hij koopt relikwieën in Byzantium (o.a. de doornenkroon van Jezus) en laat daarvoor de Sainte Chapelle bouwen (gereed in 1248). Hij zorgt er voor dat de Nôtre Dame, de aan Maria gewijde kathedraal, in 1260 is afgebouwd. Beide bouwwerken bevinden zich op het Île de France.

kralen/knoppen het “Rozenkrans”, wordt een handzaam bidsnoer als onderdeel van deze hervorming. Deze vrome impuls leidt in het vierde kwart van de 15^e eeuw via de Dominicanen tot het ontstaan van de Broederschappen van de Rozenkrans, waarvan iedereen in de stad, en van buiten de stad, lid kan worden. Daarmee is uiteindelijk dit bidsnoer voor iedereen bereikbaar en wordt de vraag ernaar aangewakkerd, mede gesteund door het Kerkelijk Gezag met het verlenen van aflaten. De Paternostermakers krijgen het steeds drukker.

8.2.2. Het aanbod.

In een centrum van landsbestuur, kerkelijke macht en/of handel is er voldoende vraag om bidsnoeren te maken. Een voorbeeld hiervan is **Parijs**. Daar is een universiteit gesticht in 1150. Rond 1200 wonen er 50.000 mensen. De bevolking groeit in de loop van de 13e eeuw en telt rond 1330 200.000 inwoners.⁴ In 1268 bestaan er in Parijs drie gilden van Paternostermakers die zijn ingedeeld naar hun specialisme in een bepaald materiaal: één voor been/hoorn, één voor koraal/parelmoer en één voor amber en git.⁵ Vanuit hun organisatie lijken ze in zo’n grote stad en de omgeving te kunnen voldoen aan de vraag naar bidsnoeren voor alle rangen en standen onder de geestelijkheid, adel en leken.

Een vergelijkbaar centrum is **Londen**. Daar worden Paternostermakers vermeld rond 1277-1278.⁶ Zij bevinden zich dan ten Noorden van de Sint Pauls Cathedral, in de “Paternoster Row”, die ligt tussen

Amen Corner, London, the end of Paternoster Row, where the monks finished their Pater Noster, on Corpus Christi Day, as they went in procession to St. Paul's Cathedral. They began in Paternoster Row with the Lord's prayer in Latin, which was continued to the end of the street; then said Amen, at the corner or bottom of the Row; then turning down Ave-Maria Lane, commenced chanting the "Hail, Mary!" then crossing Ludgate, they chanted the Credo. Amen Lane no longer exists.

Afb.: V 8.2:

Op Sacramentsdag gaan de monniken in processie naar de St. Paul's Cathedral. Ze vertrekken vanaf Paternoster Row en zetten het Pater Noster in. Ze eindigen met "Amen" wanneer ze de hoek (Amen Corner) omgaan de Ave Maria Lane in, waarna ze het Ave Maria gaan bidden. Als laatste zingen ze het Credo. Screenshot uit: Brewer, E. Cobham Rev., Dictionary of Phrase and Fable (1898). Screenshot.

het oude Minderbroedersklooster en het Dominicanerklooster. Daar zijn ook de “Ave Maria Lane” en de “Amen Corner” te vinden.⁷ Voorwaar een “heilige hoek” zou je kunnen zeggen, waar je naast Paternostersnoeren ook manuscripten (en later ook boeken) over religieuze en andere onderwerpen kan vinden. Tot de stadsbrand in 1666 de wijk in de as heeft gelegd. Over de organisatie van de Paternostermakers in Londen is weinig bekend. Men veronderstelt dat gouden en zilveren Paternostersnoeren door speciale goud- en zilversmeden binnen hun algemene gilde worden gemaakt.⁸

In de welvarende handelsstad **Brugge** wordt aan het einde van 13^e eeuw melding gemaakt van een Paternostermaker (1299) en van een goed georganiseerd gilde vanaf 1302. Hoe is dit te verklaren, aangezien Hanzestad Brugge geen metropool is en geen bisschopszetel kent? De vorming van het gilde valt in de periode van uitbreiding van de stad met

een nieuwe uitleg en een tweede stadsomwalling. Hier vestigen zich Clarissen (1260), Karmelietessen (1265) en Augustijnen (1286), terwijl in de oude stad al Minderbroeders (1221) en Dominicanen (1228) gevestigd zijn. De bevolking is dan gegroeid tot ca. 40.000 mensen.⁹ Sinds 1255 is Brugge ook bedevaartsplaats i.v.m. de aanwezige Heilig Bloed relikwie.¹⁰ Maar nog belangrijker is dat Brugge, samen met de stad Lübeck, van de Duitse Ridderorde het monopolie heeft gekregen om amber uit Pruisen te mogen verwerken en doorverkopen. Het oudste document hierover dateert uit 1302. Er zijn in Brugge in de 14^e en 15^e eeuw tientallen paternostermakers actief, terwijl er in vergelijkbare steden slechts 2 of 3 paternostermakers hun nering hebben.¹¹

De stad **Konstanz** (Duitsland) groeit vanaf begin 15^e eeuw van ca. 6.000 naar 40.000 inwoners vanwege het daar gehouden Concilie van Konstanz (1414-1418: onderwerp o.a. het Westers Schisma).¹² In de stad zijn grote hoeveelheden doorboorde botstroompjes gevonden, daterend vanaf de late

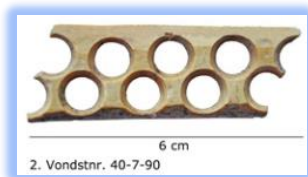

Afb.: V 8.3:

Afgesletten barnstenen kraal. Gezien slijtplekken onderdeel van een ketting geweest. Een onderdeel van een bidsnoer Pater Noster? Opspit uit de opgraving van het Minderbroedersklooster Dordrecht 1982-1985.

13^e eeuw tot de vroege 16^e eeuw. De vondsten daar en elders laten zien dat er steeds meer vraag naar bidsnoeren is en dat de productie van benen kralen in het laatste kwart van de 14^e eeuw daardoor efficiënter en meer gestandaardiseerd is geworden.¹³ Dat kwam in Konstanz goed uit omdat het Concilie veel volk heeft getrokken en de vraag naar Paternosterkralen heeft aangewakkerd. Het niet bruikbare materiaal is daar, evenals in Straatsburg en 's Hertogenbosch, gebruikt als opvulling van laaggelegen gedeelten van de stad.¹⁴

Ook in Nederland zijn sporen van amber- en beenbewerking teruggevonden. Tijdens de opgraving van het Minderbroedersklooster in **Dordrecht** is uit de gezeefde grond van een graf een barnstenen kraal tevoorschijn gekomen. Aan de slijtage op de zijkanten van de steen is te zien dat deze oorspronkelijk met meerdere kralen in een ketting heeft gezeten. Daarmee is het nog geen paternosterkraal maar

Afb.: V 8.4:
Gesneden pijpbeen waaruit schijfjes zijn gestanst voor het maken van bijv. knopen of platte paternosterschijfjes.
Opgaving Minderbroedersklooster Dordrecht 1982-1985.

wel een product dat of in Dordrecht of elders bewerkt kan zijn. De gezeefde grond is mogelijk opspit uit oudere bewoningslagen. Daarnaast zijn er verschillende productieresten van gesneden pijpbeen (vermoedelijk rund) gevonden in ophogingslagen van vóór 1246. De manier van

bewerken doet vermoeden dat er o.a. knopen en paternosterschijfjes (geen ronde, maar platte kralen) uit gestanst zijn. Het zijn mogelijk restanten van een beenbewerker die vóór de kloosterstichting op één van de twee waargenomen woonerven zijn nering had.¹⁵

Andere steden in Nederland, waar veel doorboord botmateriaal is gevonden, zijn: 's Hertogenbosch (uit verschillende tijdsperiodes en locaties, te beginnen 2e helft 14e eeuw tot de 18e eeuw), Vianen (2e helft 14e eeuw tot 1e helft 15e eeuw), Deventer (3^e kwart van de 13^e eeuw en 3^e kwart van de 15^e eeuw) en Zutphen (rond 1500).¹⁶

Een voorbeeld van productie van benen paternosterkralen door kloosterlingen is het Bogardenklooster in **'s Hertogenbosch** gedurende de periode van 1475 – 1650.¹⁷ Een ander voorbeeld is te vinden in **Roermond**. Hier hebben de monniken van het Kartuizerklooster zich met kralenproductie voor rozenkransen bezig gehouden. De diameter van de grote en kleine gaten in het bot verraden hier de productie van kralen respectievelijk voor de Pater Nosters en de Ave Maria 's. Datering van de productie: 15^e – 18^e eeuw.¹⁸

8.3. Paternostermakers, organisatie en handel.

Zoals we gezien hebben zijn de gilden in Parijs specifiek georganiseerd naar het materiaal dat ze bewerken. In Brugge en in Lübeck (eerste vermelding van het gilde aldaar in 1260) betreft het vooral amber.¹⁹ Er is niet veel bekend over de aanwezigheid van paternostermakers in andere Europese steden. Straatnamen verraden hun activiteit zoals de Via dei Coronari in Rome en de Paternoster-Gässchen in Wenen. Het schijnt dat er net zoals in Engeland, nauwelijks organisatie is. A. Gottschall vermoedt dat speciale goud- en zilversmeden, die de zilveren en gouden paternosterkralen in Londen maken, lid zijn van het gilde van de goudsmeden.²⁰ Deze suggestie doortrekkend kunnen paternostermakers in een stad lid zijn van een gilde dat zich met het bewerken van een bepaald materiaal bezig houdt. Gebruiken ze hout en/of been, dan kunnen ze lid zijn van het gilde van de hout- en beenbewerkers.

Paternostermakers van houten en benen kralen die in een kleinere stad hun nering hebben, kunnen naar een naburige stad gaan om tijdens een jaarmarkt en/of bedevaart op de markt hun kralen te draaien. Hout, been en een draaibank zijn makkelijk te vervoeren.²¹

Naast de paternostermaker die er op uittrekt, zijn er ook handelaren die de verkoop van bidsnoeren als nevenverdienste hebben. De zelf handelende paternostermaker Ott Ruland uit Ulm heeft in 1448

in Konstanz een ton staan met ongeveer 3600 Paternosters van eiken kernhout; in 1460 heeft een boekhandelaar in de Hanzestad Deventer 1000 Paternosters uit been en hout in voorraad. ²²

En verder zijn er de kramers die de bidsnoeren en hun toebehoren in dorpen en steden op de markt willen slijten. In de loop der tijd zijn er verschillende plaatselijke handelsbelemmerende en bevorderende maatregelen geweest om vraag en aanbod te reguleren zodat de plaatselijke gilden toch het zout in de pap kunnen verdienen. Want kramers venten niet alleen Paternostersnoeren uit, maar ook naalden, garen, band en vetkaarsen. Zo hebben bijvoorbeeld rond de 15^e/16^e eeuw de gilden van paternostermakers, naaldmakers, bandmakers en kaarsengieters samen bereikt dat deze producten niet meer door kramers in Lübeck verkocht mogen worden. ²³

8.4. Het materiaal dat gebruikt wordt.

Bidsnoeren worden samengesteld van onder meer zaden, noten, been, hoorn, schelp, hout, glas, wol, deeg, klei, verguld zilver, zilver, goud, robijn, esmerald, saffier, diamant, parel, jaspis, bergkristal, ivoor en paarlemoer. Benen, houten en glazen kralen zijn gewoon. Glas en halfedelstenen zijn imitaties van duurdere materialen als koraal en parel.²⁴ We zijn ook zalmruggenwervels en zeelelies tegen gekomen. We weten dit uit opgravingen, uit beschrijvingen en van afbeeldingen. Enkele voorbeelden:

8.4.1. In en rond de in alinea 8.2.2 omschreven “heilige hoek” in Londen is naast het goedkope been en hout ook het duurdere koraal, natuurlijke hars, amber en steen gevonden, daterend uit de periode 1066-1485.²⁵

8.4.2. In de begraafing van waarschijnlijk een abdis van het Benedictinessenklooster St. Mary Magdalene te Rusper in Sussex heeft men in een stevige eikenhouten kist een skelet gevonden met veertien kralen van amber en tien van git, die zeker een bidsnoer hebben gevormd. Het dateert van de late 14^e of 15^e eeuw. ²⁶

8.4.3. Genoemde vermoedelijke Abdis van St. Mary Magdalene bezit een kostbaar snoer dat waarschijnlijk bij haar status past. Er zijn ook monniken en monialen die bewust de armoede voorstaan en materialen gebruiken die in de omgeving voorkomen. Een aantal daarvan zijn al de revue gepasseerd in voorgaande hoofdstukken. Wol wordt door de oosterse monniken en westerse

lekenbroeders gebruikt om een knopensnoer te maken om hun gebeden te tellen. De lekenbroeders van de Dominicanen mogen geen kostbare Paternosters van amber of koraal gebruiken (1261). De Dominicaner priester Marcolinus († 1397) gebruikt voor zijn gebed een knopensnoer op de wijze van de lekenbroeders.²⁷

Deze eenvoud is ook terug te vinden bij Zuster Andries IJserens († 1502) van de Zusters van het Gemene Leven in Deventer. Ze telt met kersenpitten haar Pater Nosters en Ave Maria's.²⁸ Ze was “Meijstersche (Moeder Overste) van Lammenhuys van Dyese te Deventer”

Afb.: V 8.5.:

Ende want sie dan niet wal een paternoster ende ghebruken an te lesen, soe hadde sie een doesken mit kersentienen ende dat dede sie op ende nam dan desmaels een stienken ende ledet in die halbe doese en las dan daar zeer boerichlike ende devoetlic hoer Paternoster ende Ave Maria an, ende was dan vake soe inghekiert ende soe devoet tot Gade recht of sie in een bedehuus gheweest hadde. Uit: Het leven van de eerwaardige moeder Andries Yserens, overste van het Lammenhuis te Deventer, overleden in den jare 1502.

(Zusters van het Gemene Leven S. Cecilia), gesticht in 1388. ²⁹

8.4.4. De meer kostbare bidsnoeren worden vermeld in inventarislijsten behorende bij een testament of bij een “proces-verbaal” van een diefstal. Hiervan de volgende voorbeelden:

Margaretha van Vlaanderen, Hertogin van Bourgondië” (1350-1405) heeft volgens de inventarislijst, horende bij haar nalatenschap, 103 Barnstenen Paternosters tegenover 64 bidsnoeren van koraal en 56 van git in bezit gehad. En verder vijf lange Paternosters van koraal zonder tekens, die als een sjerp om de hals gedragen wordt. ³⁰

Als gevolg van een diefstal is de voorraad van de Londense Goudsmit Adam Ledyard in 1381 bekend: 6 Ave snoeren van git, 38 Ave snoeren van git met grotere kralen van verguld zilver, gaudees genaamd,

en 14 Ave snoeren van blauw glas met Paternosterkralen van verguld zilver. Verder Paternosterkralen van wit en geel amber en koraal. ³¹

Eveneens als gevolg van een diefstal is een inventarislijst van bidsnoeren Pater Nosters en Ave Maria's van de Onze Lieve Vrouwekerk in Leiden overgeleverd (1538-1559) waarin zowel bidsnoeren Ave Maria als Pater Noster genoemd worden met tekens versierd. ³²

Afb.: V 8.6: Afb.: V 8.7:

8.4.5. Onder de oudste afbeeldingen van bidsnoeren op schilderijen bevindt zich een werk van zowel Jan van Eyck als één van Rogier van de Weyden. Op de linker uitsnede V.8.6. zien we op het werk van Jan van Eyck een open bidsnoer met 27 kralen en 2 grotere kralen, die zich voor de twee afsluitende kwasten bevinden. De kralen zijn volgens A. Gottschall van amber-gekleurd glas. Zij telt overigens 31 kralen. De datering is 1434. Op de rechter uitsnede, op het werk van **Afb.: V 8.6: en Afb.: V 8.7:** Rogier van der Weyden, zijn er 16 kralen te zien die misschien van amber zijn en 2 grote witte kralen die zich voor de afsluitende kwasten bevinden en verder een kleinere witte kraal in het midden van het bidsnoer. Waarschijnlijk zijn die van ivoor of been. Het wordt gedateerd rond 1438. ³³

Screenshot van een bidsnoer op het schilderij van Jan van Eyck "Portret van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw" gedateerd 1434 (Afb. V 8.6.) en een screenshot van een bidsnoer op het schilderij "Maria Magdalena leest" van Rogier van der Weyden gedateerd omstreeks 1438. Zie Afb.: V 8.7.

8.5. De Markeringskralen:

In het vorige hoofdstuk is het nodige aan de orde geweest over de markeringskraal, ook wel, Gaudee, of teken genoemd. In het kort nogmaals hun functie en symboliek.

- ze vergemakkelijken het tellen.
- ze zijn zichtbaar op de bidsnoeren op afbeeldingen V 7.9 en 7.10 daterend uit ca. 1250.
- ze zijn schakels tussen verschillende gebeden en/of meditaties.
- ze kunnen daarom op onregelmatige afstand in het bidsnoer voorkomen. ³⁴
- ze gaan vanaf het 3^e kwart van de 14^e eeuw in het bidsnoer met 5 x 10 Ave Maria 's telkens als Pater Noster vooraf aan elke groep van 10 Ave Maria 's. ³⁵
- ze zijn in het snoer geregen; vanaf 1500 worden ze ook aangehangen.
- ze ontwikkelen zich ook tot symbolische tekens zoals kruisen, harten, sterren, St. Jacobsschelpen, eikels, leeuwen, met filigraan bewerkte doosjes gevuld met reukstof, letters van het alfabet, bloemen, olijven, korenaren en een bolvormige hanger van filigraandraad. Gemengde vormen kan men tegenkomen in de schilderkunst zoals het platte vierkant, de ruitvorm, ³⁶ de vorm van een eikel, de ronde vorm, de platte schijf en de ring. ³⁷

Tussen 1480 en 1520 worden aanhangers van buxushout populair. Ze worden gemaakt in Nederland, België en het Rijngebied in Duitsland. Ze hebben de vorm van een walnoot. Na opening vind je een twee- of drieluik als miniatuurhoutsnijwerk met een religieuze scene uit het leven van Christus en/of heiligen. ³⁸

8.6. Rijg- en bindmateriaal:

Veel van het rijg- en bindmateriaal is verloren gegaan. Verondersteld wordt dat ze geregen en gebonden zijn op een lint of koord van wol, zijde, katoen of linnen. Deskundigen geven de voorkeur aan zijde omdat wol en linnen in die periode vooral voor borduurwerk en andere textielwerk wordt gebruikt. Er is een voorbeeld van 8 amberkralen die nog steeds geregen zijn op een streng van een

ronde zijden veter. Dit dateert uit de 14^e eeuw. Een zijden koord komt ook voor in testamenten, manuscripten en zijn op schilderijen zichtbaar. De diverse kleuren belichten tevens de symboliek van het betreffende bidsnoer.³⁹ Er wordt ook leer gebruikt. De Rozenkransen van beenringen (Ave Maria 's) en glas (Pater Noster 's) uit Zuid-Duitsland zijn hiervan een voorbeeld.⁴⁰

8.7. Vormen van het bidsnoer:

Afb.: V 8.8:

Grafmonument van Anna von Wattwiller, Echtgenote van Baljuw en Ridder Rudolf, Provoost van Wattwiller. Ze is overleden op 2 augustus 1344. Haar linkerhand lijkt een bidsnoer van 50 platte benen ringen vast te houden. Er zijn geen grotere markeringsringen aanwezig. Wel lijkt er sprake van een driedeling. Zo te zien hangt het als sierlijk dichtgeknoopt bidsnoer met een lint aan haar gordel. Onderaan hangt een gelijkbenig kruisje.

op Maria legenden en anekdotes uit de 12^e -13^e eeuw.⁴³

Deze gesloten bidsnoeren en de meeste uitzonderingen blijven tot in de 16^e eeuw in gebruik. Ze worden opgevolgd door een bidsnoer dat is ingedeeld in 5 x 1 Pater Noster, telkens gevolgd wordt door 10 Ave Maria 's, dat in het 3^e kwart van de 14^e eeuw verschijnt.⁴⁴

De korte gesloten bidsnoeren van 10 tot 25 worden voornamelijk door mannen gebruikt. Vrouwen dragen vanaf de 2^e helft van de 14^e eeuw lange gesloten snoeren met 150 kralen, die het aantal Psalmen uit de Bijbel symboliseren. Ze worden tot de overgang 15^e -16^e eeuw om hals gedragen. Deze zeer kleine kralen zijn vaak van bloedkoraal. Dat geeft het snoer een fijn en sierlijk uiterlijk. De inventarislijst (1405) van Margaretha van Vlaanderen, Hertogin van Bourgondië, vermeldt een Paternoster van koraal zonder tekens die als een sjerp gedragen wordt.⁴⁵ Vergelijk Afb. V 6.1. van de maand mei van les Très Riches Heures, waarop artistieke wijze zo 'n sjerp geschilderd lijkt te zijn.

Er zijn midden 14e eeuw ook open snoeren voor vrouwen. Ze worden met een broche op de kleding

We kennen gesloten bidsnoeren en open bidsnoeren.⁴¹ Men neemt aan dat de gesloten vorm daarvan de oudste is. De reden hiervan ligt misschien in de beschermende eigenschap die al vanuit de oudheid aan de ronde vorm wordt toegeschreven.⁴²

We hebben vanaf midden 13^e eeuw al diverse soorten gesloten bidsnoeren voorbij zien komen, al dan niet voorzien van markeringskralen op willekeurige plaatsen.

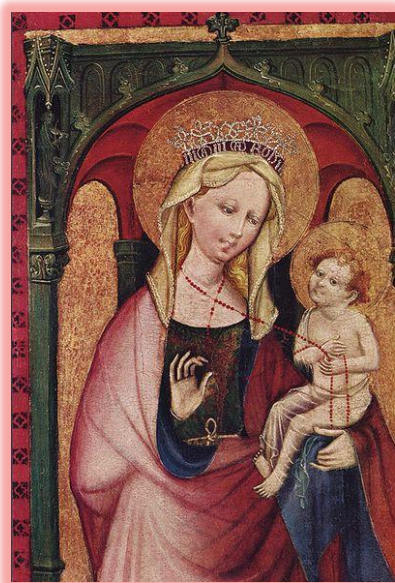
Daaronder zijn ook beschrijvingen van biddende religieuzen en een koning. Dat doet de veronderstelling postvatten, dat de voornaamste stroming van bidsnoeren binnen de 13^e en 14^e eeuw bestaat uit aantallen kralen die kunnen verwijzen naar het Boete systeem van de religieuzen: 50, 100 en 150 en daarvan afgeleide getallen 10 en 25. Dit komt redelijk overeen met de constatering van Anne Winston-Allen die zich baseert

Afb.: V 8.9:

Afbeelding van Sint Hedwiges van Silezië in een verlicht manuscript dat dateert uit 1353. Aan een broche die bevestigd is aan haar kleding onder haar linkerschouder hangt een open bidsnoer dat afgesloten wordt met een kwast. Het loopt door haar linkerhand, die ook een boek lijkt vast te houden. Het snoer bevat naast veel kleine kralen, ook een paar grote kralen. Deze markeringskralen betekenen niet automatisch dat het Pater Noster kralen binnen een bidsnoer Ave Maria betreft. Te zien zijn ook de opdrachtgevers: het echtpaar Hertog Ludwig I van Liegnitz-Brieg en Hertogin Agnes van Glogau. Datering 1353.

vastgemaakt. Een voorbeeld daarvan is te zien op een miniatuur in een Getijdenboek uit 1353 van St. Hedwig von Schlesien (1174-1243) ⁴⁶ Zij draagt een open snoer onder haar linkerschouder (aan haar hartzijde) dat vastgemaakt is aan een broche met een afbeelding daarop. Het snoer wordt afgesloten met een kwast.

Afb.: V 8.10:

Maria met Kind. Samen houden ze een bloedkorale? rozenkrans vast dat zowel in gekruiste vorm van Maria's hals afhangt als via het linker en rechter armpje van het Kind naar haar terug gaat. Het bestaat vermoedelijk uit ca. 150 kralen. Er zijn geen markeringskralen zichtbaar. Symboliek van verbondenheid in vreugde en lijden. Meester van het Fröndenberger Altar, Ca. 1400. Dortmund, Museum am Ostwall.

kwast, of ander religieus teken. De kralen kunnen van boven naar beneden in grootte toenemen. Er worden één of twee Pater Noster kralen toegevoegd, zodanig dat er een tiental Ave kralen ontstaat. De Franciscan Dietrich Kölde stelde in 1498 voor deze zogenaamde "Zehner" zo te bidden dat men de ring telkens na één Pater Noster en een tiental Ave's, aan een volgende vinger van een hand schuift: dat maakt totaal 5 Pater Nosters en 50 Ave Maria's. Halverwege de 17e eeuw begint dit model minder gebruikt te worden. Maar tot aan het eind van de 18 eeuw blijft dit een bidsnoer voor Monniken. ⁵⁰

In Zuid Duitsland verschijnt in de 15^e eeuw een type Avemariasnoer van 5 decimalen, gemaakt van witte beenringen (Ave Maria's), en van 5 Pater Noster kralen van glas die gebonden zijn op een gesloten leren riem. Ze worden ook wel gebedskrans genoemd. Afbeelding V 8.11 is hier een voorbeeld van en afbeelding V 6.3. van Albrecht Dürer lijkt hieraan familiair. ⁵¹

Een gelijkend snoer is gestolen van Yolande de Bar, dame van Cassel (in Noordwest Frankrijk) in 1362. Het bestaat uit 50 parels zo groot als erwten en 6 saffieren als teken en een in goud gevatte camee als hanger en ook een gouden broche met 6 parels en 3 bleekrode 3 robijnen waarvan de Paternoster afhangt.

Chaucer (ca. 1343 - mogelijk 25 oktober 1400) beschrijft dat de priorin, Madam Egelantine, een bidsnoer draagt dat bestaat uit kleine koralen (vandaar ons Nederlandse woord "kralen") met groene markeringskralen (gaudees) dat bevestigd is met een gouden broche. ⁴⁷ Dit model en haar varianten is dus bekend in Duitsland, de Nederlanden en Engeland.

Maar ook gesloten middellange snoeren van 25 tot 50 kralen zijn vanaf het einde van de 14^e eeuw tot kort na 1500 bij alle standen en beide geslachten het meest gebruikelijk. Vrouwen dragen die meestal aan de gordel. ⁴⁸ Een voorbeeld is te zien op Afb.: V 8.8.

Meer algemeen is de open vorm waarvan in het eerste kwart van de 15^e eeuw beide uiteinden met kwasten worden bezet. Van verschillend aantal kralen en later met een wisselende onderverdeling is dit type terug te vinden in de gehele 15e eeuw en de volgende decennia. Nederland was hiervan het middelpunt. ⁴⁹ Voorbeelden zijn te zien op afbeeldingen V 8.6. en V 8.7

In 1500 verschijnt een tienkralig open bidsnoer Ave Maria dat afwijkt van zijn voorgangers: het typische mannen-snoer heeft als bovenkant een ring en als onderkant een kruis,

Afb.: V 8.11:

Rozenkrans. Gebonden op een leren ring met als Ave Maria's 5 maal 10 benen ringen en als Pater Nosters 5 rode, wellicht kralen van glas tussen de tientallen. Een 6^e Pater Noster kraal is te zien bij de sluiting. Die 6^e kraal ontbreekt op vergelijkbare afbeeldingen van rozenkransen in het boek "500 Jahre Rosenkranz" met als datering 15^e - 16^e eeuw. Disc Rosary – Museum of Mining and Gothic Art in Leogang (Salzburg State). Datering: 16e eeuw.

Broederschappen van de Rozenkrans laten hun leden vrij in de wijze waarop ze de voorgeschreven aantallen Ave Maria's (150) en Pater Nosters (15) per week opzeggen. Dit sluit aan bij de gedachte van de Moderne Devotie om op persoonlijke en concrete manier de heilsgeschiedenis van Christus, en de rol van Maria daar in, na te volgen en te beleven. Latijnse en Middelnederlandse "bidboeken van Rozenkrans", die bestemd zijn voor privé devotie voor alfabeten en analfabeten (platenboeken), zijn hier ook voorbeelden van. De vorm en inhoud van deze boeken over de periode van 1470 - 1540 zijn onderzocht door Kaat Depestele.

Afb.: V 8.12:

Marianum: Maria in de Rozenkrans, Bekleed met de zon; de maan aan haar voeten (Openbaring 12: 1 – 6). Inspirerend hulpmiddel om de rozenkrans te bidden: 5 Pater Nosters en 5 x 10 Ave Maria's. Datering: 1533. Zie ook: Afb.: V. 6.8.

Hoewel het geen echte bidsnoeren zijn, bevestigen de afbeeldingen en aanwijzingen in de boeken het beeld dat hierboven en in Hoofdstuk 7 is geschetst: er bestaan in die periode diverse soorten bidsnoeren die naar vorm en inhoud naast elkaar bestaan. Daar hoort, vanaf ca. 1375, ook het snoer van een tiental Ave Maria's voorafgegaan door een Pater Noster bij.⁵² De analfabeten en natuurlijk alle gelovigen kunnen ook gebruik maken van afbeeldingen in de kerk op een altaar retabel of via een Marianum, om de benodigde gebeden op te zeggen en heilsmomenten te overdenken.

De vorm van de Rozenkrans is in 1568 door de toenmalige Paus officieel is vastgelegd (de methode van Alanus de Rupe met 150 Ave Maria's, 15 Pater Noster's en 15 Geheimen). Naderhand zijn een aantal daarvan afwijkende vormen verdwenen, terwijl een aantal andere tot op de dag van vandaag zijn blijven bestaan. Dit hebben we in het vorige hoofdstuk gezien. Een van de redenen kan zijn dat ze voortkomen uit een aantal kloosterordes en dat de devotie door hen wordt verspreid en gecontroleerd. In hun afwijkende vorm lijken ze toch te harmoniëren met de standaardvorm wat de veronderstelling oproept dat ze elkaar in vorm wederzijds kunnen hebben beïnvloedt, vooral wat de ontwikkeling betreft van de aanhanger met de 3 kleine kralen, 2 grote kralen en het Calvariekruis.⁵³

8.8. Bijkomende functies van het Paternoster-/Avemariasnoer.

Naast het tellen van Pater Nosters en/of Ave Maria's met de bijhorende meditaties kent het bidsnoer nog andere functies. We beginnen met de meest oorspronkelijke functie van de krans: bescherming tegen allerlei invloeden. De sappen en geuren van de plant zijn van invloed op het welzijn van de drager door hem te beschermen tegen kwade invloeden. De aan God gewijde draagt een krans en is dan voor de buitenwacht onaanraakbaar, zoals in Bijlage 6.3.2. is uitgelegd.

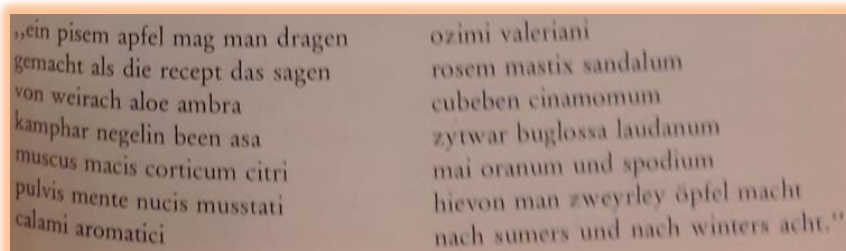
8.8.1. Bescherming.

- Als bijgeloof in het Christendom werkt het bidsnoer als een amulet: het beschermt de drager tegen kwade invloeden van de duivel. Mocht die daar toch doorheen weten te breken dan kun je alsnog op Maria vertrouwen. Voorbeeld hiervan is de rol van Maria in de Beatrijslegende.
- Als medicijn: stenen en hun kleurstelling geven aan een bidsnoer een beschermende functie.

Bijvoorbeeld:

- Koraal:** Bloedkoraal met signaalkleur rood, symbool van liefde en pijn. Het is vooral bestemd voor kinderen, omdat men dacht dat het tegen het kwaad beschermt. Verder werkt het versterkend op het hart, stopt overvloedige menstruatie en bevordert vruchtbaarheid.
- Git:** Wekt menstruatie op. De kleur zwart als tegenovergestelde van de kleur rood?
- Amber:** Vergemakkelijkt de menstruatie.
- Amethyst:** Voorkomt dronkenschap.
- Smaragd:** Bestrijdt epilepsie.

Kristal: Wordt beschouwd als een symbool van zuiverheid, vanwege de kleur wit en de doorschijnendheid.⁵⁴

Afb.: V 8.13:

Aanbevolen medicinale ingrediënten in een bisamappel. Zij heten kennelijk werkzaam te zijn tegen de pest. Verwoord door Meistersinger Hans Folz aus Nürnberg (1450-1515) in seinem Spruch von der Pestilenz in 1482.

Een pomander, ook wel bisamappel genoemd, hangt bewijsbaar vanaf 1482 aan een bidsnoer. Ze bevat geurige kruiden en stoffen die eveneens een medicinale werking hebben. In afbeelding V 8.13 wordt een samenstelling hiervan vermeld als preventief middel tegen de pest.⁵⁵

8.8.2. Onderscheidingsteken.

Het bidsnoer fungeert naast amulet en medicijn, ook als een onderscheidingsteken. Het zegt iets over de status van de drager. Hoe kostbaarder het materiaal en hoe duurder de markeringskralen en allerhande tekens, des te rijker de persoon is, waarbij de echtgenote lijkt te fungeren als extra uithangbord daarvan. Het is moeilijk in te schatten wat prevaleert: de christelijke armoede en devotie of de pronk van rijkdom en macht. Er zijn evenwel rijken die als versterving op eenvoudig materiaal teruggrijpen. De armere mens kan wol, been, hout of namaak-pronk betalen en zal het daarmee doen. De monniken en monialen gebruiken vanuit het armoede ideaal een wollen knopensnoer, steentjes, pitten, of houten of benen kralen; maar er zijn er onder hen ook die zich aan hun stand verplicht voelen om voor duurder materiaal te gaan, zoals de abdis in alinea 8.4.3. hierboven.

Maar te pronk lopen kent in sommige steden ook een prijs. In de stad Hamburg mogen eerbare vrouwen van 1429-1430 geen rozenkransen van koraal dragen, tenzij de man belasting betaalt over zijn eigendom voor 200 Lübische Mark en niet minder. De oneerbare vrouwen, zoals een prostituee of een ongehuwde moeder, mogen geen rozenkrans van koraal dragen. Die kunnen gewoon afgepakt worden.⁵⁶

In de stad Nürnberg pakken ze in de 15^e eeuw de pronkzucht in het dragen van religieuze versieringen bij wet zo aan: getrouwde en ongetrouwde vrouwen mogen geen Paternoster dragen dat meer dan twintig "Rijnse guelders" waard is. Hoe een bidsnoer gedragen moet worden wordt aldaar ook bepaald. Ze mogen hangen aan de arm, om de nek, aan de gordel, maar niet achter over de billen.⁵⁷ Maar er zijn ook voorbeelden van belastingvrijstelling in een bepaalde periode vanwege het religieuze karakter.⁵⁸ Verder is het een goede materiële en spirituele belegging die over de dood heen reikt. Per testament kun je familie en vrienden bidsnoeren schenken in de hoop dat ze tijdens het gebruik aan je denken en voor je bidden om zo je tijd in het vagevuur te bekorten.⁵⁹

8.9. Tot slot: echo's van het woord Paternoster in Rozenkranstijd.

Afb.: V 8.14:

Abrus precatorius (precator betekent bidden). Drie paternosterbonen, die ook wel paternostererwten worden genoemd.

Na de middeleeuwen brengen de grote ontdekkingsreizen naast specerijen, een nieuw natuurlijk middel voor de bidsnoer minnende mens mee: namelijk de Paternosterboon die ook wel Paternostererwt wordt genoemd.⁶⁰

De boeddhisten gebruikten haar al als bidsnoer. Dit is echter niet zonder gevaar, omdat ze Abrine, een zeer gevaarlijke gifstof, bevat. Het uiterlijk van deze bonen/erwten is echter van zo'n verleidelijke

schoonheid dat je al biddend, om de dood voor te mogen blijven, aan het rijgen slaat zonder in je vinger te prikken.

In Vlaanderen kent men de paternosterbollekesboom vanwege de ronde zaden. Deze zaden worden als kralen gebruikt en tot een Paternostersnoer geregen. Vandaar de bijnaam. De boom is beter bekend onder de naam pimpermoot (*Staphylea pinnata*). Het is een forse struik tot kleine boom uit het oostelijk Middellandse Zeegebied en Midden-Europa, die ook wel in België en Nederland wordt aangeplant.⁶¹

Afb.: V 8.15:

Staphylea pinnata. Wordt naast "paternosterbollekesboom" ook "klootzakkenboom" genoemd vanwege de vorm van de "lampionnen" waarin de zaden zitten.

De verwarring tussen een Paternostersnoer, een Rozenkrans, een knoop en een kraal, kwam ik tegen op Televisiezender "Ons", voorheen "Nostalgienet". Het betreft een filmpje over Oost-Brabant van, ik schat, vlak vóór de Tweede Wereldoorlog. Daarin is heel even een vrouw uit Sint Willebrord (overigens gelegen in West-Brabant) te zien die als vorm van huisvlijt "een Paternoster (rozenkrans) aan het knopen is". Zo wordt het verteld in het filmpje. Anders dan de naam doet vermoeden werkt ze niet met wol, maar met ijzerdraad waarmee ze kralen aan elkaar bevestigt met behulp van een tangetje. De benaming van de oorspronkelijke wollen knooptechniek wordt gebruikt voor het maken van een metalen ketting met houten kralen.⁶²

We hebben in het begin van de Hoofdstuk de straatnaam Paternoster Row in Londen voorbij zien komen. Een korte rondgang in Nederland leert dat we hier ook straatnamen kennen waar in vroeger tijden mogelijk paternostermakers hun ambacht uitoefenden: de Paternostersteeg in Amsterdam en verder de Paternosterstraat in Alkmaar, Amersfoort en Zierikzee.⁶³

8.10. Samenvatting

Paternostermakers kan men in de Middeleeuwen vinden in bevolkingsconcentraties waarin veel geestelijken en kloosterlingen (m/v) wonen die een taak vervullen in de aanwezige kerken, kloosters en kerkelijke instituten. Vanwege de grote vraag naar bidsnoeren, organiseren de paternostermakers zich in sommige steden in een eigen gilde zoals in Parijs (1268), Lübeck (1260) en Brugge (1302), terwijl men veronderstelt dat ze in andere steden vanuit hun specifieke materiaal georganiseerd zijn binnen een hieraan verwant gilde. Bijvoorbeeld in de gilden van de goud- en zilversmeden en die van de hout- en beenbewerkers. Dat gaat ook voor de kleinere steden op.

De veronderstelling is dat Begijnen, Begarden en leden van de Armoede Ordes vanaf de 13^e eeuw de Mariaverering onder de stadsbevolking bevorderen door het bidden van het Ave Maria en andere dagelijkse gebeden zoals het Credo en het Pater Noster. Men neemt aan dat het bidsnoer door een aantal mensen in 1250 zichtbaar in de stad gedragen wordt. Vooral door de (stads)adel en later door een niet onbemiddelde laag van rijke handelslieden en ambachtslui die zich aan de voor hen bereikbare devotie van de geestelijkheid gaat spiegelen door middel van getijdenboeken en wellicht ook bidsnoeren. In welke mate een bidsnoer van wol, hout of been verspreid is onder de gewone bevolking, is niet helemaal duidelijk. We zien in een aantal Nederlandse steden vondsten van botmateriaal uit de periode vanaf 1350, wat er op wijst dat er rond die tijd productie en dus vraag is.

Onzekere tijden van midden 14^e tot in de 15^e eeuw, kloosterhervormingen en het ontstaan van religieuze lekgemeenschappen hebben indirect deze vraag naar bidsnoeren aangewakkerd. In Konstanz, waar de bevolking nogal fors is toegenomen door het aldaar gehouden Concilie (1414-1418), is de vraag naar paternosterkralen toegenomen, zoals Thomas A. Spitzers in zijn onderzoek aannemelijk maakt. Hij toont ook aan dat de grotere vraag tussen het laatste kwart van de 14^e eeuw en het eerste kwart van de 15^e er voor heeft gezorgd dat de beenbewerkers efficiënter het botmateriaal zijn gaan gebruiken en bewerken. De vorm gaat over van platte kraal naar voornamelijk ronde kraal. Dit houdt

impliciet in dat er meer goedkope bidsnoeren op de markt komen voor een andere laag onder de bevolking dan geestelijkheid en rijken.

Tegelijkertijd hebben de kloosterhervormingen invloed gehad op de vorm van het bidsnoer zoals het gepromoot is via de Dominicaner Broederschappen van de Rozenkrans vanaf 1470. Dit kreeg de meeste steun van “boven”, ten koste van het Franciscaanse en Birgittijnse Kroontje, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien. In die periode lijkt de verspreiding van de Rozenkrans en haar naam onder de gewone bevolking in gang gezet. Een overgang van volksdevotie naar een Pauselijk goedgekeurde devotie met voordelen: aflaten en extra gebeden vanuit de religieuze organisatie van de Broederschap. Begin 16^e eeuw zijn bidsnoeren onder alle bevolkingslagen bekend.

De gegeven voorbeelden laten zien dat er tussen producent en afnemer rechtstreeks contact bestaat. Maar er is ook tussenhandel via bijvoorbeeld een boekverkoper en marskramers. De handel wordt gereguleerd. De paternostermakers in Brugge en Lübeck bezitten het monopolie om Pruisisch amber te mogen verwerken en verhandelen, terwijl Lübeck in een periode handelsbelemmerende maatregelen kent om verkoop via marskramers tegen te gaan. Sommige steden hebben een keur op basis waarvan men al dan niet een bidsnoer mag dragen. Het zijn meestal leken die Paternostersnoeren maken maar de Bogarden in 's Hertogenbosch en de Kartuziers in Roermond hebben aan het eind van de Middeleeuwen een eigen “productielijn”.

Het materiaal waar de teleenheden van gemaakt zijn kent een grote variatie. Voor de rijken is er o.a.: goud, (verguld) zilver, (half)-edelsteen, ivoor en amber. Voor de armen is er bijvoorbeeld: wol, pit, zaad, hout, been en glas. Het materiaal wordt waarschijnlijk geregen op een zijden draad of op een leren veter. De markeringskralen die we al in de 13^e eeuw tegen komen op schijnbaar willekeurige plaatsen in het bidsnoer, groeien in kleur en vorm uit tot symbolische waarschuwingstekens en/of meditatiemomenten. Ze worden in het snoer ingereggen of, later in de tijd, aangehangen. Er zijn rijke leken en geestelijken die voor een eenvoudig bidsnoer kiezen. Belast of onbelast zijn kostbare snoeren een belegging die tot over de dood reikt: de erfgenaam wordt er financieel beter van en de erfflater hoopt na zijn dood op aflaten voor zijn zielenheil via de gebeden van de erfgenaam.

Een gesloten Paternostersnoer is de oudste vorm, wellicht als archetype van de krans als bescherming tegen kwade invloeden. Er bestaan ook open snoeren. Beide typen kennen hun eigen ontwikkeling, afhankelijk van de geest van de tijd (hervorming, oorlog, kerkschisma) en daarmee van de inhoud van de gebeden en meditaties rond Jezus en Maria. En, niet onbelangrijk, het gebruiksgemak en de status.

Mannen dragen over het algemeen korte snoeren, vrouwen dragen langere exemplaren. Alles naar draagkracht van heel duur naar heel goedkoop. Bijzonder zijn de langere open snoeren van rond 1350, die met een broche op de kleding wordt gedragen. Aan de uiteinden van de korte open snoeren verschijnen kwasten en later aan de ene kant een ring en aan het andere uiteinde een kwast. Ook bidsnoeren van 25 of 50 kralen zijn vanaf het einde van de 14^e eeuw tot kort na 1500 gebruikelijk, zowel bij mannen als bij vrouwen. Vrouwen dragen die meestal aan de gordel.

Pomanders gevuld met kruiden gaan onderdeel uitmaken van het bidsnoer. De eerste vermelding dateert van 1482. Zij dienen als extra bescherming tegen ziekten van buitenaf. Dat geldt ook voor de beschermende en medicinale functie van de (half)edelstenen die in het bidsnoer verwerkt zijn.

De Broederschappen van de Rozenkrans (vanaf c. 1475) laten de leden vrij in de wijze waarop ze de voorgeschreven aantallen Pater Noster 's en Ave Maria 's per week opzeggen. Niet uit gemak, maar om zoveel mogelijk op eigen wijze de heilsgeschiedenis te kunnen beleven en overdenken. De “bidboeken van de Rozenkrans” met tekst en/of plaatjes en afbeeldingen in de kerk, ondersteunen de geletterde en ongeletterde gelovigen hierbij.

Uit de verschillende bidsnoeren is in 1568 de vorm van de Rozenkrans door de Paus officieel vastgelegd volgens de methode van Alanus de Rupe van 150 Ave Maria 's, 15 Pater Noster 's en 15 Geheimen. Het getal 150 vormt de verbinding met het aantal Psalmen. Een aantal hiervan afwijkende vormen van bidsnoeren zijn in de loop der tijd verdwenen, terwijl er nog een paar, onder de hoede van specifieke kloosterorden, zijn blijven voortbestaan. Mijn hypothese is dat deze laatste vormen een rol hebben gespeeld in de totstandkoming van de aanhanger aan de moderne Rozenkrans. Het woord paternoster klinkt nog steeds door in namen van straten en vruchten. Verder in een filmpje uit de 1^e helft van de 20^e eeuw over het maken van een rozenkrans; tenslotte als synoniem voor "rozenkrans".

Voetnoten bij Hoofdstuk 8:

- ¹ *Dubin, Lois Sherr (2009). The History of Beads: From 100,000 B.C. to the Present (Rev. and expanded ed.). New York: Abrams. pp. 79–92. ISBN 978 0 8109 5174 7.*
- ² - Thomas A. Spitzers via: <https://journals.uni-heidelberg.de/index.php/fbbw/article/view/34692> 16-08-22 20.03u.
Klik op pdf.: p. 906.
- Betreffende 8.2.1 De vraag: zie p. 897-898.
- ³ 5000 jaar Kralen, Mette Langbroek & Annemarijke Willemsen, Hart Voor De Zaak (via HRG), Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 2022, ISBN978-90-71201-48-6. p. 53.
- ⁴ - https://www.parijsmijnstad.nl/koning_keizer_president/ 02-11-2019 16.36u.
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Parijs 02-11-2019 17.12u.
- ⁵ - Anne Winston-Allen, Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 112.
- https://fr.wikipedia.org/wiki/Livre_des_m%C3%A9tiers 11-08-22 14.47u.
- het woord "cor" kan zowel vertaald worden als "hoorn", maar ook als "kernhout van de eik". Zie noot 9: 500 Jahre Rosenkranz 1475 Köln 1975 etc. p. 74.
- ⁶ Anne Winston-Allen, Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 112.
- ⁷ <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.94189/page/n49/mode/2up> 11-08-22 16.50u.
- ⁸ - http://www.rosetta.bham.ac.uk/Issue_04/Gottschall.pdf 11-08-22 17.56u p. 1.
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Paternoster_Row 20-04-2017 11.00u.
- <http://www.british-history.ac.uk/old-new-london/vol1/pp274-281> 20-04-2017 11.30.
- ⁹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Brugge 06-09-2019 16.48u.
- ¹⁰ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Heilig_Bloedprocessie_\(Brugge\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Heilig_Bloedprocessie_(Brugge)) 17-08-22 16.37u.
- ¹¹ - zie n. 2: p. 903-904.
- 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 75. "In 1420 telt het Brugse Gilde circa 70 meesters en 300 gezellen en leerlingen".
- ¹² https://nl.wikipedia.org/wiki/Concilie_van_Konstanz 26-09-2019 10.28u.
- ¹³ Zie n. 2: p. 906-910 en 921.
- ¹⁴ Zie n. 2: p. 915– p. 916.
- ¹⁵ https://www.archeologiedordrecht.nl/dds/up/ZmyofrkKibqU_8201_rapport_DO79_definitief_website.pdf 09-10-2019 20.00u p. 121 en 176.
- ¹⁶ <https://journals.uni-heidelberg.de/index.php/fbbw/article/view/34692> p. 926 – p. 929. Overzicht NL.
- ¹⁷ - <https://www.erfgoedshertogenbosch.nl/uploads/media/5c92249a14dc8/museumkwartier-deel-1-hfdst-1-7-gecomprimeerd.pdf> blz 272-278 16-10-2019 21.30u. gewijzigd in: <https://assets.citynavigator.nl/kuma-erfgoedshbosch/uploads/media/5c92249a14dc8/museumkwartier-deel-1-hfdst-1-7-gecomprimeerd.pdf> p. 272-278.
Zie voor de andere vindplaatsen in 's Hertogenbosch:
- <https://archisarchief.cultureelerfgoed.nl/Archis2/Archeorapporten/42/AR35548/A-11.0247%20St%20Jansbolwerk.pdf> blz. 74, 16-10-2019 22.00u.
- <https://archisarchief.cultureelerfgoed.nl/Archis3/Zaakdocumenten/268/2681840/afm/08080701-afm-1507628894445-A-15.0069%20%27s-Hertogenbosch.pdf> p. 41. 16-10-2019 22.20u.
- ¹⁸ <https://archisarchief.cultureelerfgoed.nl/Archis2/Archeorapporten/21/AR24415/DEF-Rapport-AO%20Bethlehemstraat-110930.pdf> 03-10-2019 p. 155 e.v.
- ¹⁹ <https://www.nemores-nubium.com/die-luebeckischen-bernsteindreher/> 20-08-22 14.39u
- ²⁰ - http://www.rosetta.bham.ac.uk/Issue_04/Gottschall.pdf 11-08-22 17.56u p. 3 en 4.
- inzake Rome en Wenen: zie Eithne Wilkins: The Rose Garden Games; the symbolic background to the European prayer beads, London, Victor Gollanez 1969 p. 40.
- ²¹ Thomas A. Spitzers: op basis van productieafval van benen gebedssnoerkralen uit Ravenstein. Zie:

- <https://www.awnregionijmegen.nl/wp-content/uploads/2018/01/awnjv2010.pdf> 04-10-2019 23.10u p. 22-25.
- 22 Zie n. 2: p. 904.
- 23 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 89.
- 24 Zie n. 20: p. 6 en 7.
- 25 Zie n. 20: p. 2.
- 26 Zie n. 20: p. 5: verder is er in de kist gevonden: een klein verguld kruis, een ring met edelstenen en een zilveren broche.
- 27 Steentjes zoals de monnik Paulus de Simpele (ca. 399) in V. 1.2.1 en de kluizenaar St. Godric (1065 – 1170) in V.2.2.1; wervels van de zalm (8^e-9^e eeuw) door de monniken op Lindisfarne op Holy Island in V. 2.1.; wol door oosterse monniken V.1.2.1/2.1./2.2.1. Wol/hout/been door lekenbroeders Dominicanen in 5.2i als verondersteld goedkope materialen te zijn. Zie voor dit laatste: 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 62-63. En noot 16 van Hoofdstuk 5 inzake verwarring over invulling van kraal en knoop. Beiden zijn goedkope materialen.
- 28 https://www.dbnl.org/tekst/_lev016leve01_01/_lev016leve01_01_0001.php 20-08-22 19.24u p 197/198.
- 29 https://www.narrative-sources.be/naso_link_nl.php?link=1735 20-08-22 19.36u.
- 30 Zie n. 23: resp. p 65 en 75.
- 31 Zie n. 23: p.66 en n. 20 p. 4.
- 32 Zie Hoofdstuk V. 5.2 l.
- 33 Zie n. 20 p. 8.
- 34 Zie n. 23 p. 66 en voorts Verkenning Hoofdstuk 7: 7.2.3.
- 35 Zie Verkenning Hoofdstuk 8.4.4. en Hoofdstuk 5.3.2.
- 36 Zie Verkenning Hoofdstuk 5: Afbeeldingstekst 5.2 en 5.3.
- 37 Zie n. 20 p. 6.
- 38 Zie n. 20 p. 8.
- 39 Zie n. 20 p. 5-6,
- 40 Zie n. 23 : Rosenkranz B 49 Abb. 28.
- 41 Zie n. 23 p. 64.
- 42 Zie verkenning Hoofdstuk 6: 6.3.2.
- 43 - Zie Verkenning Hoofdstuk 5: 5.2.
- Zie n. 6, p. 14. Anne Winston – Allen vermeldt noemt evenwel daartussen ook een getal van 60.
- 44 Zie ook n. 23, p. 65.
- 45 Vergelijk deze beschrijving met die van de guirlande op afbeelding V 6.1. van Verkenning Hoofdstuk 6.
- 46 De heiligen, Stijn van der Linden, 1999 Uitgeverij Contact Amsterdam-Antwerpen.
ISBN 90 254 1141 X. Aanbeveling voor datering en achtergrondinfo van heiligen.
- 47 - Zie voor Hedwig von Schlesien:
n. 23 p. 71, voorts <https://bistum-augsburg.de/Heilige-des-Tages/Heilige/HEDWIG-VON-SCHLESIEN> 21-10-22 15.11u.
en https://www.heiligenlexikon.de/BiographienH/Hedwig_von_Schlesien.htm 21-10-22 15.28 u
- Zie voor Yolanda van Bar: n. 23 p. 71.
- Zie voor Chaucer: n. 6 p. 112.
- 48 Zie n. 23, p. 65.
- 49 Zie n. 23, p. 71.
- 50 Zie n. 23, p. 72 en 161.
- 51 Zie n. 23, p. 59 en 60.
- 52 - https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/457/775/RUG01-001457775_2011_0001_AC.pdf 01-11-22 14.01u
Kaat Depestele p. 11, 61-95 en 100.
- zie ook n. 5 p. 25.
- 53 Zie n. 23, p. 69 en 70.
- 54 - Ollerenshaw, I. 2005. Stowe Faire Collegium, ‘The medieval rosary’, <http://www.sca.org.au/stow/rosary.pdf> 06-02-2017 19.20u.
- Zie n. 20, p. 7, gebaseerd op Dubin 1987: 77 en Lightbown 1992: 412.
- Zie The Oxford Handbook of Women & Gender in Medieval Europe, Edited by Judith Bennett and Ruth Karras 2013.
11-11-2019 17.01u p. 201 via Google Books.
- 55 - Zie n. 23, p. 67. 1450-1515.
- Zie n. 6, p 113.
- Zie ook: Rijkdom kun je ruiken, Marthe Nieuwland: <https://scripties.uba.uva.nl/document/674491>, 11-01-23 16.46
Pomander dankt zijn naam aan zijn vorm: “appel” en de geurstof “ambergris” als verbastering van het Franse woord

hiervoor luist: “pomme d’ ambre”. p. 5. Ambergris is een kortstondig sterk geurende grijze stof uit de darmen van de potvis.

Het wordt nog wel eens verward met amber dat gefossiliseerde boomhars is en een gele kleur geeft. Bij wrijving geeft het een dennengeur af. Zie:

[https://en-m-wikipedia-org.translate.google/wiki/Amber? x tr sl=en& x tr tl=nl& x tr hl=nl& x tr pto=sc](https://en-m-wikipedia-org.translate.google/wiki/Amber?x_tr_sl=en&x_tr_tl=nl&x_tr_hl=nl&x_tr_pto=sc) 27-01-23 15.09u.

56 http://www.spaetmittelalter.unihamburg.de/spaetmittelalter/Lehre/Ergebnisse/Hamburg/themen/SozialeUndRechtlicheStellungDerFra_u.html 20-08-22 14.39u.

57 Zie n.6, p 112 – 113.

58 Anne Gottschal: <https://core.ac.uk/download/pdf/33528933.pdf> p. 112 15-07-22 23.24u.

59 Anne Gottschal: <https://core.ac.uk/download/pdf/33528933.pdf> p. 111 15-07-22 23.24u.

60 - <https://nl.wikipedia.org/wiki/Paternosterboontje> 03-11-22 19.48u.

- <http://www.volkoomen.nl/symbolen,%20planten.htm> 22-08-22 22.43u.

61 - <file:///C:/Users/Gebruiker/Downloads/vmd-76156-devriese.pdf> 02-11-22 20.43u

- <https://docplayer.nl/221170714-Ongewoon-levend-erfgoed-uit-het-arme-clarenklooster-in-de-gentse-goudstraat.html> 03-11-22 20.17u.

- <https://nl.wikipedia.org/wiki/Pimpernot> 02-11-22 20.41u.

62 <http://www.kijkbijons.nl/mijn-nostalgiech-nederland--oost-brabant/tvgemist/item?T5oqfrAzlshKaVnSQiAX2Q> (op tijdstip van de filmspoel 8.18u) 20-04-2017 17.40u.

63 Via googelen per stad op straatnaam.

Afbeeldingen bij Hoofdstuk 8.

Afb.: V 8.1: knipsel: <https://fr.slideshare.net/francecours/paris-au-moyen-age-35298024> 11-08-22 12.23u.

Info: - https://www.parijsmijnstad.nl/koning_keizer_president/ 02-11-2019 16.36u.

- https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Parijs 02-11-2019 17.12u).

Afb.: V 8.2: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.94189/page/n49/mode/2up> 11-08-22 16.29 u p. 41.

Knipsel uit: Brewer, E. Cobham Rev., Dictionary of Phrase en Fable (1898).

Afb.: V 8.3: Afbeelding 107, 4: Dordrecht Ondergronds 79, Franciscaners op de Voorstraat, Een archeologische opgraving van het 13e -eeuwse Dordtse Minderbroederklooster, Oudemannenhuis en woonhuizen. M.C. Dorst 2018 Gemeente Dordrecht, Cluster Ruimtelijke Kwaliteit/Vakteam Erfgoed/Archeologie. p. 122. Ook te vinden via: https://www.archeologiedordrecht.nl/dds/up/ZmyofrkKibqU_8201_rapport_DO79_definitief_website.pdf 09-10-2019 20.00u p. 121 en 176.

Afb.: V 8.4: zie Afb. V 8.3.: Afbeelding 163, 2: p. 176.

Afb.: V 8.5: https://www.dbnl.org/tekst/_lev016leve01_01/_lev016leve01_01_0001.php 20-08-22 19.24u p 197/198.

Het leven van de eerwaardige moeder Andries Yserens, overste van het Lammenhuis te Deventer, overleden in den jare 1502.

Afb.: V 8.6: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/53/The_Arnolfini_portrait_%281434%29.jpg 20-10-22. 14.11u. Het schilderij bevindt zich in de National Gallery in Londen, dat het aankocht in 1842.

Afb.: V 8.7: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0d/The_Magdalen_Reading_Rogier.jpg 20-10-22.

14.15u. Het schilderij bevindt zich sinds 1860 in de National Gallery te Londen met als inv. Nr. NG654.

Afb.: V 8.8: - [https://commons.wikimedia.org/wiki/%C3%89glise_St_Jean-Baptiste_\(Wattwiller\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/%C3%89glise_St_Jean-Baptiste_(Wattwiller)) 24-10-22 17.36u.

Anna de Wattwiller, 1344, Église Saint Jean-Baptiste, Wattwiller, Alsace, France.

- Zie ook: <https://effigiesandbrasses.com/905/4551> 16-01-23 16.43u Gräfin von Treuchtlingen

Afb.: V 8.9: <https://bistum-augsburg.de/Heilige-des-Tages/Heilige/HEDWIG-VON-SCHLESIEEN> 21-10-22 15.11u.

Miniatuur uit de Schlackenwerther Codex, de eerste Duitse vertaling van de Legende van St. Hedwig 1353.

Afb.: V 8.10: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Meister_des_Fr%C3%B6ndenberger_Altars_001.jpg 22-10-22 10.49u. Detail van het Fröndenberger Altar. Maria mit Kind, Detail, circa 1400, Museum am Ostwall Dortmund.

Afb.: V 8.11: Disc Rosary uit de 16e eeuw. Disc Rosary - Museum of Mining and Gothic Art in Leogang (Salzburg State).

Afb.: V 8.12: Een Marianum is een beeldhouwwerk bestaande uit twee ruggelings tegen elkaar geplaatste Mariabeelden.

Deze hangt in de Sint Leonarduskerk te Zoutleeuw in Belgisch Limburg. Datering 1533. Maker onbekend.

Bijbelse teksten: Boek der Openbaring:12: 1-6 en het Hooglied: 6: 10. Zie voor achtergrond info ook:

- <https://www.zoutleeuw.be/sint-leonarduskerk> 01-11-22 20.18u.

- [https://nl.wikipedia.org/wiki/Marianum_\(beeld\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Marianum_(beeld)) 01-11-22 19.57u.

- Kaat Depestele.

https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/457/775/RUG01-001457775_2011_0001_AC.pdf 28-08-2021 19.45u p. 98.

Afb.: V 8.13: Knipsel uit: 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975, p. 67.

Afb.: V 8.14: Abrus preclatorius, foto van website: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Paternosterboontje> 03-11-22 19.48u.

Afb.: V 8.15: - Google voor foto op: “Staphylea pinnata” 03-11-22 19.19u.

- <https://nl.wikipedia.org/wiki/Pimpernot> 02-11-22 20.41u.

9. Wat kunnen we met een bidsnoer in Archeon?

9.1. Inleiding:

Er zijn in deze Verkenning met haar Bijlagen heel veel onderwerpen aan de orde geweest die inzicht geven in de ontwikkeling van bidsnoeren in het algemeen en in een bidsnoer voor het jaar 1350 in Gravendam in het bijzonder. Waartoe wordt het gebruikt, door wie? En wat wordt er dan gebeden? Hoe ziet het bidsnoer er uit, wat is haar naam en kunnen we wollen bidsnoeren laten knopen i.p.v. armbandjes maken? Op die vragen zijn veelal geen exacte antwoorden te geven, maar wel indicaties hoe het er in 1350 voor staat. Om een duidelijker beeld te geven is het van belang dat ook de ontwikkelingen van bidsnoeren vóór en na 1350 aandacht hebben gehad.

Afb. V 9.1.

9.1. Waartoe wordt het gebruikt?

Het gebruik van een bidsnoer is een manier om gebeden te tellen.

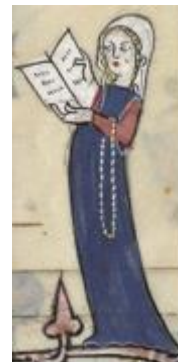
a) Als bidsnoer met als basis de 150 Psalmen.

Via de overleving weten we zeker dat er, sinds de tijd van Sint Bonifacius († 754), een variërend aantal Pater Nosters gebeden wordt door ongeletterde (leken)broeders en -zusters als vervanging van het aantal Psalmen tijdens het Goddelijk Officie volgens het Liturgisch Systeem. En als vervanging van 3x 50 Psalmen volgens Paraliturgisch Boete systeem voor zelf gemaakte overtredingen en voor die van levende en overleden medebroeders/-zusters en weldoeners. Het bidsnoer zorgt dat de aantallen nauwkeurig worden bijgehouden.¹

Omdat er 150 Psalmen zijn vind je vaak de getallen terug van 50, 100 en 150 en meer. Daar bestaan ook afgeleide getallen van als 10, 25, 50, 60, 70 (wellicht verzwaring), 100, 150 en soms veel meer.² Of de getallen 7, 12 en 24 van het Liturgische Systeem voor ongeletterden tot specifieke bidsnoeren hebben geleid blijft onduidelijk.

b) Als bidsnoer op basis van meestal onbekende devoties.

Er bestaan andere vormen van bidsnoeren die geënt kunnen zijn op de in 9.1. genoemde systemen of op andere vormen van (nog onbekende) devotie waarbij het tellen van gebeden belangrijk is. De onregelmatig gerangschikte bidsnoeren met series kleine kralen en enkele grote markeringskralen uit de 12^e eeuw en later duiden hierop. We hebben gezien dat de devotie die daar onder ligt meestal in nevelen is gehuld.³ Binnen een aantal kloosterorden ontstaan ruim na 1350 afwijkende bidsnoeren zoals het Franciscaanse Kroontje in 1442 met 72 kralen/knoppen.⁴ Het 63 kralen/knoppen bidsnoer van de Birgittinessen en het verdwenen bidsnoer van de Penitenten (eind 15^e/begin 16^e eeuw) zijn waarschijnlijk Franciscaans geïnspireerd. Het aantal van 150 Psalmen of gedeelten daarvan lijkt niettemin de hoofdstroom te vormen binnen de bidsnoeren die in velerlei vormen verschijnen. Dominic van Pruisen baseert zijn bidsnoer (daterend tussen 1409 en 1415) op 1/3 hiervan met 50 Ave Maria's vergezeld van met 50 meditatie (clausulae) en noemt het Rozenkrans. Alanus de Rupe promoot in 1470 bidsnoer van 150 Ave Maria's met 15 Pater Nosters en met 150 overwegingen (later teruggebracht tot 15) als Psalterium Beatae Mariae Virginis ofwel het Lieve Vrouwe Souter. Zijn Psalter wordt met enkele wijzigingen door het kerkelijk gezag in Rome goedgekeurd in 1568 en 1726.⁵

Afb. V 9.2.

9.2. Wie gebruikt het? De doorsnee stedelijke bidsnoer gebruiker in 1350:

De aangedragen voorbeelden in deze Verkenning vanaf ca. 1050 (Lady Godiva), hebben voor het grootste gedeelte betrekking op (leken)religieuzen, meestal van rijke komaf en adellijke personen. Dat geldt ook inzake het voorbeeld van een dame die genoemd wordt in het Frauenbuch van Ulrich von Lichtenstein (1255).⁶

Afb. V 9.3.

Hoe zit het dan met de mate van verspreiding van het bidsnoer van midden 13^e tot eind 14^e eeuw onder de doorsnee gelovigen in de steden? De dame van stand in het Frauenbuch markeert de periode dat vanaf 1250 het zichtbaar dragen van een bidsnoer een geliefde gewoonte onder de rijke leken wordt. Mede door toedoen van Begijnen, Begarden en de Armoede Ordes worden de snoeren gebruikt door de “gewone” gelovigen.⁷ Maar hier heb ik tot 1470 geen concreet bewijs van gevonden.

Maar soms lezen we tussen de regels door misschien iets over het Paternostersnoer bij “gewone gelovigen”. Er is een beschrijving van het overlijden van de Benvenuta Bojani (Civiale del Friuli 1255-1292), lid van de 3^e Orde van Sint Dominicus. Wanneer zij als leek in haar stad, gelegen in het Noordoosten van Italië, ligt opgebaard, proberen de rouwenden met ringen, **paternosters** en andere voorwerpen haar aan te raken om haar kracht via de voorwerpen over te brengen. Deze gebeurtenis wordt aangevoerd als bewijs dat het bidsnoer onder alle lagen van het volk in gebruik is. Maar onduidelijk blijft hier de status van de bezitters van de Paternostersnoeren: zijn het allemaal 3^e Ordeleden? Volgens de overlevering is Benvenuta gewoon dagelijks 1700 Ave Maria’s en 700 Pater Nosters te bidden.⁸ Over haar doet ook een wonderlijke legende de ronde.⁹ Ze is later Zalig verklaard.

Ook de fabricage van kralen of knopen als goedkoop materiaal, zoals hout en been, kan een maatstaf zijn van verspreiding onder de doorsnee stedeling. We hebben info over één van de Parijse gilden van Paternostermakers, dat van de hout- en beenbewerkers. Zij brengen Paternostersnoeren van goedkoop materiaal, op de markt. Materiaal dat bedoeld kan zijn voor de naar armoede strevende geestelijke/kloosterling en, misschien, de “gewone gelovige”. Over wol is in de literatuur weinig te vinden.

Interessant in dit onzekere verband is een vondst dicht bij huis en bij Gravendam. Tijdens de opgraving van het Minderbroedersklooster in Dordrecht zijn daar productieresten van mogelijk platte benen ringen in ophogingslagen gevonden die dateren van 1246, vóór de kloosterstichting. Daar is ook een platte ring van barnsteen gevonden. Vermoedelijk is er dan in Dordrecht een hout-beenbewerker actief (geweest) die platte paternosterringen en/of kledingknopen maakt.¹⁰

Restanten van been van omstreeks 1350, die gebruikt zijn voor de paternosterproductie, worden ook gemeld uit Deventer (3^e kwart van de 13^e eeuw en 3^e kwart van de 15^e eeuw), Vianen (2^e helft 14^e eeuw tot 1^e helft 15^e eeuw) en ’s Hertogenbosch (2^e helft 14^e eeuw tot de 18^e eeuw).¹¹

Op basis van het bovenstaande wordt het aannemelijk geacht dat rond 1350 het bidsnoer zichtbaar in de Middelnederlandse stedelijke samenleving aanwezig is, onder geestelijkheid, (semi) religieuzen, (stads)adel en rijken. Hoe het precies met de “gewone” leken zit wordt in de voorbeelden niet duidelijk. Wat is de “devotie” die hen wordt voorgehouden? Wat heeft Jan Bax (V 5.2.j) gebeden? Heeft iedereen een bidsnoer? In het 4^e kwart van de 14^e eeuw, in zeer onzekere tijden, is er dusdanig meer vraag naar benen kralen dat de productie ervan effectiever is geworden, zoals we in paragraaf 9.5.3. kunnen lezen. Een eeuw later, in 1470, is de devotie eindelijk voor iedereen bereikbaar, wanneer verschillende kloosterordes, waaronder de Dominicanen met hun Broederschappen, de devotie van het Psalter B.M.V./ Rozenkrans propageren en iedereen als lid toelaten.

9.4. Wat wordt er rond 1350 door de doorsnee gelovige gebeden?

De Begijnen en Begarden, de leden van de Armoede Ordes en de seculiere geestelijkheid zijn de doorsnee gelovige misschien tot voorbeeld en steun in het aanleren van aantallen gebeden via een bidsnoer. In ieder geval kan men rond 1350 het Pater Noster (Onze Vader), het Ave Maria (Wees gegroet) en het Credo (Apostolische Geloofsbelijdenis), in twee talen, in het Latijn en Middelnederlands,

Afb. V 9.4.

Bert Paardekooper

opzeggen. Waarschijnlijk zijn ook de tekst van het In Nomine Patris (Kruisteken) en van het Gloria Patri (Eer aan de Vader) tweetalig bekend. Ze zijn ook gewoon om op eigen manier de morgen en avond te heiligen met o.a. deze gebeden en meditatie.¹² Ze krijgen daarbij devotionele ondersteuning via het Angelusgebed met drie, vijf of zeven Ave Maria's en/of Pater Nosters vanaf 1239.

9.4.1. Kruisteken, Kruis en Credo

Er wordt een kruisteken gemaakt aan het begin en einde van het gebed. Op een paar afbeeldingen van vóór en omstreeks 1350 is een gelijkarmig kruisje zonder corpus zichtbaar.¹³ Het Calvariekruis (met corpus) verschijnt in de 15^e eeuw op schilderijen van Rogier van der Weyden (of een kopiist van hem). Of het kruis als markeringssymbool staat voor het te bidden Credo, is niet duidelijk. Evenmin is duidelijk of het Calvariekruis rond 1350 aan het bidsnoer hangt. Pas later (vanaf de 16^e eeuw) vinden we het begrip Credokruis (om het Credo te bidden) beschreven: afgebeeld als een groot gelijkarmig kruis, dat tegelijkertijd als handvat voor het bidsnoer zou kunnen dienen. Via het bidsnoer van de Birgittinessen wordt 6x een Credo gebeden via een goudkleurige kraal. Het is onduidelijk of dit ook zo in de oervorm werd gedaan en of de cyclus afgesloten werd met een Credo- of Calvariekruis.¹⁴

Afb. V 9.5:
Detail uit het portret van Philippe de Croy, ca. 1460. Een open bidsnoer van ca. 20 - 25 kralen, afgesloten aan de onderzijde met een kwast. Aan de bovenzijde is een Calvariekruis zichtbaar. Rogier van der Weyden. Ca. 1460. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen.

9.4.2. Pater Noster.

Het Pater Noster (Onze Vader) is het belangrijkste gebed dat Jezus zelf heeft uitgesproken.¹⁵ Het is een herhaalgebed dat geschikt is voor zowel persoon-lijke als gemeenschappelijke devotie.

Het gebed via een bidsnoer is speciaal bedoeld voor ongeschoolde monniken en monialen en wordt daarom ook geschikt voor de doorsnee vrome leek in de stad om op zijn of haar manier de aantallen Paternosters en later Ave Maria's volgens het Liturgisch of Boete systeem te kunnen tellen.

9.4.3. Ave Maria.

Het Ave Maria kent een andere ontwikkeling dan het Pater Noster. Het zijn twee teksten uit het Evangelie van Lucas: de begroeting van de Engel Gabriël wordt samengevoegd met de begroeting van haar nicht Elisabeth. Vóór 1350 worden de namen "Maria" en "Jezus" (of "Jezus Christus") toegevoegd.¹⁶ Vanaf het midden 13^e eeuw zien we in de boetepraktijk van 3 x 50 Pater Nosters, dat het Ave Maria als herhaalde begroeting langzaam het Pater Noster gaat verdringen onder invloed van de toenemende Mariaverering.

9.4.4. Het Gloria Patri (Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige Geest).

In de 13^e eeuw wordt deze zeer oude slotdoxologie, die standaard bij de Psalmen en Bijbelliederen hoort, dikwijls toegevoegd tijdens het bidden van reeksen Pater Nosters en Ave Maria's. Zie onder meer Verkenning Hoofdstuk 5.4. en Afbeelding 5.4.

9.4.5. Markeringskralen.

Markeringskralen in of aan een bidsnoer worden ook wel signa, tekens, gauds, clausulae, geheimen of meditaties genoemd. Hun functie is waarschuwen dat er:

- een ander gebed opgezegd mag worden.
- en/of gemediteerd mag worden over een situatie uit het leven van Jezus en/of Maria.

Het uitbeelden en overdenken van situaties uit het leven van Jezus en Maria verinnerlijken de geloofsbeleving. Franciscus van Assisi en andere Mystici zijn daar, los van het bidsnoer, exponenten van. De vorm van de tekens, de kleur en afbeelding slaan een brug naar een overweging of geheim.¹⁷

Markeringskralen van vóór 1400 zijn niet per definitie Pater Nosters. In haar onderzoek komt Beverly Boyd tot de conclusie dat de markeringskralen aan het bidsnoer van de Priorin in de 2^e helft van de 14^e eeuw waarschijnlijk betrekking hebben op de 5 vreugden (gauds) van Maria en niet op Pater Nosters.¹⁸ Uit de veelheid aan meditaties groeit uiteindelijk het systeem van de 5 Blijde, de 5 Droevige en de 5 Glorievolle Geheimen.¹⁹

De bisamappel (pomander, geurbol) is bekend vanaf de 12^e eeuw. De eerste vermelding aan een bidsnoer dateert uit 1482. In de 17^e eeuw komen ze via een ketting of tuigje over de kleding te hangen. Onduidelijk is wanneer ze precies aan het bidsnoer komen te hangen.²⁰ Er zijn twee glazen (gebrandschilderde ramen) in de Goudse Sint Jan waarop een dame met een pomander is afgebeeld.²¹

9.5. Hoe ziet het bidsnoer er uit?

9.5.1. De vorm van het bidsnoer rond 1350.

a) Gesloten snoer.

Als basis heeft het de vorm van een krans, die zowel op het hoofd, om de nek, de pols en aan de gordel kan worden gedragen. In 1350 bestaan er gesloten snoeren die al dan niet voorzien kunnen zijn van markeringskralen op willekeurige plaatsen in het snoer, die waarschuwen voor gebedsverandering of meditatie. Een lang kralensnoer van 150 kleine (bloedkoralen) kralen komt in deze periode in de mode. Het is een typisch vrouwensnoer dat om de hals wordt gedragen.

b) Open snoer

In 1350 bestaat er één plaatje van een open snoer. Dat bidsnoer is onder de linkerschouder met een broche op de kleding bevestigd en wordt van onder afgesloten met een kwast. Het kent markeringskralen op onregelmatige afstand die niet staan voor Pater Noster 's, maar voor meditaties. Wellicht voor "gauds" als blijde geheimen van Maria. De afbeelding betreft St. Hedwig. Van dit typische vrouwensnoer bestaan twee beschrijvingen. De veronderstelling is dat dit snoer geen grote verspreiding kent vanwege het ongemak en haar kostbaarheid.²² In het begin van de 15^e eeuw zien we andere vormen van een open bidsnoer ontstaan.

Afb. V 9.7:
Meester Roelof Knijpstra met de fiedelboor in actie aan de kralenbank in de "Hout en Been" in Archeon op 28-09-2019 16.52 u.
Foto: Bland Paardekooper.

9.5.2. De ontwikkeling van een nieuw bidsnoer rond 1375-1400.

Tussen de verschillende bidsnoeren die er bestaan, ontwikkelt zich pas na 1350 een nieuw bidsnoer van totaal 50 kralen Ave Maria en 5 kralen Pater Noster (als markeringskralen): te bidden als 1 Pater Noster telkens gevolgd door 10 Ave Maria 's. Het is de voorloper van de moderne rozenkrans. Hoe weet men dit?

Harde bewijzen hiervoor vormen: een inventarislijst van Adam Ledyard 1381 waar aan "één bidsnoer zowel Ave Maria kralen als Paternosterkralen zitten". Verder uit een gedicht van Thomas Hoccleve (c. 1367 – c. 1450) uit deze periode, waarin Maria vraagt om telkens 1 Pater Noster na 10 Ave Maria's te bidden.²³ Uit dit model is uiteindelijk de moderne Rozenkrans voortgekomen.

Op basis van deze gegevens is de indicatie dat het gesloten bidsnoer met 5 x: 1 Pater Noster telkens gevolgd door 10 Ave Maria 's, in 1350 nog niet in Gravendam voorkomt. Evenmin de open vorm hiervan, die aan iedere kant afgesloten wordt door een kwast. Deze dateert uit de 15e eeuw.

Afb. V 9.6:
Dame met Rozenkrans met daaraan een pomander. Glas 59, Sint-Jan te Gouda. Datering: 1556.

9.5.2. Bidsnoer 3 x 5 x 10 Ave Maria 's, elke groep van 10 voorafgegaan door een Paternoster.

Er is één bron die melding maakt van de gewoonte dat men, in de kustgebieden van Vlaanderen, Brabant en Holland, rond 1400 gewoon is om 150 Ave Maria's met Paternosters te bidden. ²⁴

Er is geen indicatie dat dit bidsnoer in Gravendam in 1350 is voorgekomen. Wel bestaat er in 1350 een aaneengesloten bidsnoer van 150 hele kleine kralen van bloedkoraal die om de hals wordt gedragen. Van een wollen, benen of houten variant of van markeringskralen heb ik tot nu toe niets gevonden.

9.5.3. Een nieuwe productiemethode hout/been

De vorm van houten en benen kralen kan tot op zekere hoogte hun ouderdom verraden. Thomas A. Spitzers komt via onderzoek aan de productieresten van paternostermakers in Konstanz tot de conclusie dat daar tot 1400 overwegend platte benen en houten ringen voor bidsnoeren worden gebruikt. ²⁵

Rond de eeuwwisseling (1375/1410) gaat in Konstanz de kleine ronde kraal via massaproductie de platte ringen verdringen. Deze methode verspreidt zich over Duitsland, Nederland, België, Oost-Engeland en andere landen. Dat wil niet zeggen dat alle paternostermakers dit productieproces hebben omarmd. In een aantal Nederlandse steden, waaronder 's Hertogenbosch, gaat men over op de productie van ronde kralen, terwijl in andere steden, zoals Deventer, de productie van de platte ring door gaat. ²⁶

9.5.4. Bidsnoer van wol in 1350.

Het wollen bidsnoer is heden ten dage nog gangbaar bij de monniken in het Oosters Christendom. In het Westers Christendom ligt dat anders. Als archeologische vondst ben ik het niet tegen gekomen en de doorgenomen literatuur gaat er zuinig mee om. Terwijl wol de gewone gelovige een uitstekende mogelijkheid biedt om een goedkoop bidsnoer te maken. Het hoort bij natuur, armoede en soberheid.

Zo mogen de Dominicaner lekenbroeders volgens een voorschrift uit 1270 geen kostbaar snoer hebben. Ze gebruiken in plaats daarvan wol. De laatste voor mij bekende vermelding van een wollen bidsnoer dateert uit 1397 (dus na 1350) en staat in relatie tot dit voorschrift. Over de bejaarde en ziekelijke Dominicaner priester Marcolino di Fori wordt namelijk geschreven dat hij in 1397 in zijn cel voor een beeld van Maria met Kind voortdurend 100 Paternosters en 100 Ave Maria's bidt via een wollen Paternostersnoer van 100 knopen, alsof hij een lekenbroeder is. ²⁷ Hetgeen overigens niet wil zeggen dat het gebruik van wollen bidsnoeren na die datum plotseling is gestopt. Ik heb er alleen geen bronnen van gevonden.

Wil men in Gravendam in plaats van armbandjes een bidsnoer van 50 of honderd knopen laten maken dan is dat nogal veel gevraagd. Misschien kunnen we teruggaan in de geschiedenis van het Oosters Christendom naar een bidsnoer van 33 knopen voor het bidden van het "Jezusgebed". Dat aantal komt overeen met de 33 kralen van de Mohammedaanse "Mishbaha". Een andere mogelijkheid is het knopen van een "ont-stress-snoer" van 33 knopen, zoals bijvoorbeeld in Turkije gebruikt wordt en dat geen religieuze betekenis kent. Of nóg minder knopen. Of samen punniken aan één snoer. Maar over een (bid)snoer knopen, in welke vorm dan ook, zal vanuit Archeon beleid gemaakt dienen te worden.

Afb. V 9.8:
Leupolt N.N. in actie met zijn fiedelboor in ca. 1425.
Bron: Nuernberger Hausbuecher: Amb. 317.2^o Folio 13 recto (Mendel I).

9.6. De naam van het bidsnoer rond 1350.

In Hoofdstuk 7 is een eerste aanzet voor de benaming van het bidsnoer in 1350 in ons land en in de omliggende landen.²⁸ Met name de woorden hoed, krans en kroon zijn synoniem. Ze hebben in enigerlei fase de betekenis gekregen van een bidsnoer of een aantal gebeden tot Maria. Misschien is het mogelijk om de naam en de datering van een aantal Middelnederlandse woorden die betrekking hebben op het Avemariasnoer beter in kaart te brengen wanneer ik gebruik maak van citaten uit het Middelnederlands Woordenboek. Dat is uiteraard relatief omdat de spreektaal eerder is dan de neerslag op schrift en omdat nog niet alle bronnen in het Middelnederlands Woordenboek zijn opgenomen.²⁹

Van een aantal woorden is de betekenis en datering helder. Zoals van “Hoedeki(j)n” bij de Gentse Begijnen in 1242. Zij dienen dan een aantal van 50 Ave Maria’s te bidden.³⁰ Zonder Pater Nosters daartussen. In Duitsland, in de Saksenspiegel komt het woord “Zapel” (o.a. bloemenkrans) voor dat in 1220 ook staat voor een aantal te bidden Ave Maria’s.³¹ We kennen in het Middelnederlands het aan “Zapel” verwante woord “Sappeel” (o.a. bloemenkrans, hoofdtooi). Uit de onderzochte citaten³² blijkt het woord niet eerder met een Avemariasnoer in verband gebracht te kunnen worden dan het jaar 1450 in de legende Mariën Voerspan.³³

Zoeken we verder dan wordt met de woorden “Vijftich” en “Quinquageen” een “Pater Noster” (1401-1450) of “Rozenkrans” (1479) met 50 kralen/knopen bedoeld.³⁴ Het lijkt synoniem voor “Hoedeki(j)n”. Een decimale indeling met 5 Pater Nosters is nog niet gangbaar in 1350. Het woord “rosencrans” is in de betekenis van rozenkrans 5 x 10 Ave Maria’s voorafgegaan door telkens 1 Pater Noster te dateren in 1501.

In de 15^e eeuw heeft het woord “Rozenkrans” een eerste duwtje gekregen door de naam die Dominic van Pruisen eraan geeft (tussen 1409 en 1415). Gevolgd door tegenwind van de kant van Alanus de Rupe (1470) die de naam “Psalterium de Beatae Mariae Virginis” propageert. De naam “Rozenkrans” heeft de wind weer in de zeilen via de stichting van de Broederschappen van de Rozenkrans (4^e kwart 15^e eeuw) door Jacob Sprenger. De internationale stimulans gaat uit van het Latijn: wanneer het woord Rosarium in de 15^e eeuw als extra betekenis “rozenkrans” (bidsnoer) krijgt. En vanuit het universele kerkelijk gezag in Rome door de kerkelijke goedkeuring van dit bidsnoer (1568) en door de instelling van het Feest van de Rozenkrans 1573.³⁶

Indicatie voor 1350 kan zijn dat het woord “hoedekin” voor een bidsnoer of voor een aantal gebeden voor Maria gangbaar is. De term Pater Noster blijft gangbaar voor zowel een Paternostersnoer als voor een Avemariasnoer. Waarschijnlijk zijn ook andere benamingen voor krans gangbaar zoals de woorden “sappeel” en zijn varianten “rosencrans” en “rosenhoet”. De woorden “Vijftich” en “Quinquagene” lijken in 1350 te verwijzen naar een bidsnoer met 50 kralen/knopen. Het universele gebruik van het woord “Rozenkrans” neemt pas toe vanaf de 2^e helft van de 16^e eeuw door de goedkeuring van de Paus in 1568 en het instellen van het Feest van de Rozenkrans in 1573.

9.7. Afbeeldingen van diverse bidsnoeren.

Uit de vele bidsnoeren die er hebben bestaan zijn er een aantal via een afbeelding overgeleverd. Soms ook als foto van een interpretatie van een archeologische vondst. Hier onder zijn voorbeelden te zien van vóór 1350, van ca. 1350 en van de periode daarna. Een aantal daarvan is in het bezit geweest van de rijken onder de geestelijkheid en de adel. Er zijn ook afbeeldingen van bidsnoeren van goedkoper materiaal, zoals hout en been. Daarmee kan een sprongetje gemaakt worden naar een “gewone” gelovige. De vraag blijft wel of de bidsnoeren op de afbeeldingen natuurgetrouw zijn weergegeven. Of dat ze na beschadiging zijn gerestaureerd, of dat er dingen zijn toegevoegd of weggehaald. Of dat de datering in orde is. Om maar iets te noemen.

In het boek "500 Jahre Rosenkranz" worden vormen, ontwikkelingen en dateringen van bidsnoeren geschetst. Samen met andere opgedane kennis waarvan de neerslag in de Verkenning en Bijlagen is te vinden, heb ik de bidsnoeren op de volgende afbeeldingen ingedeeld in 10 typen.³⁷ Ze zijn genummerd met Latijnse cijfers van I t/m X.

Type I: Vanaf ca. 1250 tot ca. 1500: gesloten eenvoudige snoeren die veelzijdig zijn in aantal kralen en in gebruik: voor het bidden van delen van het Psalter en/of voor andere gebeden. Er zijn er met en zonder markeringskralen. De markeringskralen vormen geen evenredige groepen kleine kralen. Rond 1400 komen hier drie verschillende typen uit voort (II, III en IV). Type I gaat in de 15^e eeuw over in type VI dat 5 maal 1 Pater Noster telkens gevolgd door 10 Ave Maria 's telt. Sommige snoeren worden afgesloten met een gelijkarmig kruisje.

Type II: Vanaf ca. 1400 tot het 1^e kwart van de 16^e eeuw: een middellang snoer van 25 tot 50 kralen. Het kent een grote verspreidingsdichtheid en is in bijna heel Europa teruggevonden. Het wordt gebeden in alle rangen en standen, door mannen en vrouwen. Sommige snoeren worden afgesloten met een gelijkarmig kruisje.

Type III: Vanaf ca. 1400: een klein gesloten snoer met 10 – 25 kralen. Dit snoer is vooral een mannensnoer en gaat eind 15^e/begin 16^e eeuw over in Type VIII. Sommige snoeren worden afgesloten met een gelijkarmig kruisje.

Type IV: Vanaf ca. 1350: een lang gesloten snoer met 150 kralen dat alle 150 Psalmen omvat. Dit wordt vooral gebruikt door vrouwen, die het om hun hals dragen. Veelal zijn de kralen van bloedkoraal. Het is in gebruik tot de overgang van de 15^e/16^e eeuw.

Type V: Vanaf ca. 1350: een lang open snoer met markeringskralen zonder evenwichtige indeling van de kleine kralen. Het is met een broche bevestigd onder de linkerschouder en wordt onderaan afgesloten met een kwast. Het is een typisch vrouwensnoer en is misschien vanwege de ongemakkelijke dracht en de kostbaarheid niet wijd verspreid te zijn geweest.

Type VI: Vanaf ca. 1400: een gesloten snoer met 5 maal 1 Pater Noster gevolgd door telkens 10 Ave Maria 's: totaal 5 Pater Nosters en 50 Ave Maria 's. Uit dit model ontwikkelt zich langzaam de moderne Rozenkrans.

Type VII: Vanaf 1^e kwart 15^e eeuw tot de eerste decennia van de 16^e eeuw: een open snoer met aan weerszijden een kwast aanvankelijk zonder onderverdeling via markeringskralen. Later in wisselende onderverdeling waaronder ook de verdeling van 5 maal 1 Pater Noster telkens gevolgd door 10 Ave Maria 's.

Type VIII: Vanaf 15^e/16^e eeuw: lijkt op type VI maar dan met kralen die via een bloembinderstechniek gebonden zijn op een leren band volgens de decimale indeling. Het telt 5/6 Pater Noster en 50 Ave Maria kralen.

Type IX: Vanaf 15^e/16^e eeuw tot midden 18^e eeuw: een open snoer met 10 Ave Maria 's en 1 of 2 Pater Nosters met aan de bovenkant een ring en aan de onderkant een kwast en/of een religieus voorwerp. Een typisch mannensnoer. In het Duits wordt het een "Zehner" genoemd.

Type X: Verschillende andere bidsnoeren waaronder bijvoorbeeld de 5 wondenrozenkrans die in de 17^e eeuw een indeling heeft van 5 maal 1 Pater Noster telkens gevolgd door 5 Ave Maria 's.

Periode vóór 1350

Afbeelding:	V 9.9.	Zie ook V 7.10.
Grote snoer:		Kleine snoer:
Vorm:	Waarschijnlijk gesloten	Idem Beide snoeren Type I
Materiaal:	Amber	Amber
Kralen:	74 kleine en 9 grote platte	16 kleine platte en 5 grote platte
Vindplaats:	Waterford Ierland	Waterford, Ierland
Datering:	1250	1250
Bijzonderh.:	L.: 24,8 cm	Grootste kraal later als hanger geschikt
Waar:	De originele vorm van beide snoeren is onbekend Waterford Museum of Treasure Collection, Ierland.	

Afbeelding:	V 9.10.	Zie ook: V 5.1 en V 7.9.
Vorm:	Gesloten, Type I	
Materiaal:	Amber	
Kralen:	100 kleine platte + 10 grote platte	
Vindplaats:	Ierland	
Datering:	Ca. 1260	
Bijzonderheden:	L.: 47,5 cm. Na de vondst in deze vorm geschikt met markeringskralen op onregelmatige afstand van elkaar. De originele vorm is onbekend.	
Waar:	Stadsmuseum Cork	

Afbeelding:	V 9.11	Zie ook: B.V.2.
Vorm:	Gesloten snoer, Type I	
Materiaal:	Afgebeeld in zandsteen	
Kralen:	50 ronde	
Vindplaats:	Abdij Canas, Spanje.	
Datering:	Ca. 1270-1280	
Bijzonderheden:	- Kralen worden van boven naar beneden steeds ietsje groter	

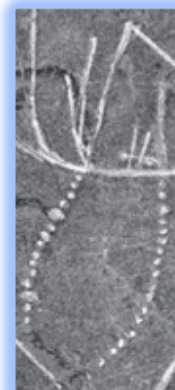

- Snoer hangt met lintje aan de hals
  - Onderaan hangt een gelijkarmig kruisje
  - Onder de groep rouwenden op het monument, bevinden zich minderbroeders.
- Zie daarvoor de voetnoot bij B.V.2.

Afbeelding: V 9.12. zie ook: V 7.4.
Vorm: Gesloten, Type I
Materiaal: Afgebeeld in steen
Kralen: 34 kleine ronde en 3? grote plattere schijven plus ????

Vindplaats: Villers-le-Temple, België
Datering: Ca. 1280.
Bijzonderheden: Te zien zijn 7 kralen opgesloten tussen 2 grote kralen; dit systeem lijkt zich niet te herhalen.

Periode rond 1350:

Afb. V 9.1:

Afb. V 9.2:

Afb. V 9.3:

Afb. V 9.4:

Afb.: V 9.13:

De paragrafen 9.1.1. en 2. van dit hoofdstuk zijn verlucht. De afbeeldingen V 9.1 t/m V 9.3 komen uit een Getijdenboek uit Frankrijk (hieraan is gewerkt tussen 1300 en 1390). Afbeelding V 9.4. komt uit een Engels Getijdenboek van ca. 1340. Het zijn prachtige plaatjes die ons een indruk geven van bidsnoeren uit die periode. Het zijn gesloten snoeren die gebruiksklaar

aan de arm worden gedragen. Onduidelijk is de devotie. De kleurschakeringen zeggen daar misschien iets over rood (passie) en wit (maagdelijkheid). Het blauw over de zee (Maria). Het gebruikte materiaal is moeilijk te definiëren. **Vorm: Gesloten, Type I.**

Afbeelding: V 9.14. Zie ook: V 8.8.
Vorm: Gesloten, Type I
Materiaal: Benen ringen, afgebeeld in steen
Kralen: 50? platte benen ringen
Vindplaats: Grafmonument St. Jan de Doperkerk te Wattwiller, Elzas, Frankrijk

Datering: Ca. 1350.
Bijzonderheden:

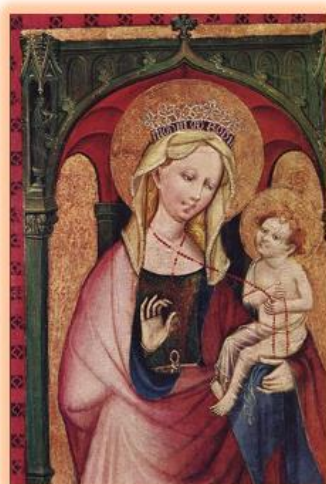
- Hangt via een lintje aan haar gordel haar gordel
- Onderaan hangt een gelijkarmig kruisje
- Rechtsonder een open gedeelte; als markering?
- Detail van de foto geeft verder geen uitsluitel
- Vergelijk grafmonument uit 1349 <https://effigiesandbrasses.com/905/4551> 16-01-23 16.43u Gräfin von Treuchtlingen

Afbeelding:
Vorm:
Materiaal:
Kralen:
Vindplaats:
Datering:
Bijzonderheden:

V 9.15. Zie ook: V 8.9.
 Open snoer, Type V
 Boekverluchting
 ? kleine ronde en ? grote platte
 Schlackenwerther Codex, Silezië
 1353
 - Afsluiting met kwast
 - Geen systeem van tientallen
 - Vastgemaakt via een broche onder de linkerschouder, de hartzijde
 - Dit model is ook bekend in Vlaanderen
 (Yolande de Barr, met 50 parels en 6 saffieren als teken in 1362) en in Engeland (Chaucer's Madame Egelantine ca. 1375) Zie V 8.7.

Afbeelding:
Vorm:
Materiaal:
Kralen:
Vindplaats:
Datering:
Bijzonderheden:

V 9.16. Zie ook V 8.10.
 Gesloten snoer, Type IV
 Bloedkoraal
 Ca. 150 kralen
 Deel van een altaar (Fröndenberger Altar) Museum Dortmund
 Ca. 1350/1400
 - Type bekend van midden 14^e eeuw tot 15^e/16^e eeuw
 - Wordt om de hals gedragen. Margaretha van Vlaanderen († 1405) droeg het als sjerp; vergelijk ook Afb.: V. 6.1.
 - Geen markeringskralen

Periode na 1350

Afbeelding:
Vorm:
Materiaal:
Kralen:
Vindplaats:
Datering:
Bijzonderheden:

V 9.17.
 Gesloten snoer, Type I
 Ronde kralen afgebeeld in steen ca. 70 kleine rode kralen (parels?) en 10? grotere goudkleurige kralen.
 Frankfurter Dom, Duitsland
 1400
 Op het eerste gezicht een evenwichtige indeling in 10 paren van 7 kralen. Bij nader inzien lijkt er een serie van 6 en een serie van 8 kralen te zijn. Een vergissing van de beeldhouwer? Johann von Holzhausen und seiner Frau

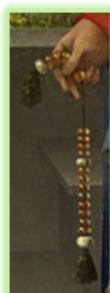
- Afbeelding:** V 9.18. Zie ook: V 7.6.
Vorm: Gesloten snoer, Type II
Materiaal: Hout
Kralen: 27 kralen: 24 kleine, 2 grotere kralen en 1 grote sluitkraal
Vindplaats: Londen
Datering: Overgang 14e – 15e eeuw
Bijzonderheden: - Veel voorkomend in Europa, ook in ander materiaal
 - Onduidelijk bij welke godsdienstoefening dit snoer een hulpmiddel is.

- Afbeelding:** V 9.19.
Vorm: Gesloten snoer, Type II/III?
Materiaal: Ronde kralen afgebeeld in zandsteen
Kralen: 24 zichtbare kralen
Vindplaats: Middenschip (Westzijde) Mariakapel, Würzburg
Datering: 1434 - 1436
Bijzonderheden.: - Epitaaf van ridder Martin von Seinsheim († 1434)
 - Een gelijkarmig kruisje onder aan het bidsnoer als sluiting

- Afbeelding:** V 9.20.
Vorm: Open snoer, Type VII
Materiaal: Bloedkoraal (50) en ivoor (6)
Kralen: 50 plus 6
Vindplaats: <https://www.diu-minnezit.de/indexfrm.php?tid=3> knipsel
Datering: Late 14e eeuw, maar hoogstwaarschijnlijk 15e eeuw
Bijzonderheden: - Kwasten van zijde
 - Kopie zonder duidelijke gegevens van het origineel, waaronder de datering

- Afbeelding:** V 9.21. Zie ook: V 8.7
Vorm: Open snoer, Type VII
Materiaal: Amber?, been?, ivoor?
Kralen: kleine platte kralen, amber? Grote platte witte kralen ivoor of been?
Vindplaats: Schilderij Rogier v.d. Weyden
Datering: 1438
Bijzonderheden: - De uiteinden bestaan uit een witte kraal met kwast
 - Knipsel

- Afbeelding:** V 9.22.
Vorm: Gesloten snoer, Type VI
Materiaal: Geëmailleerd goud
Kralen: 50 ovale en 6 ruitvormige holle schijven plus een grote sluitkraal
Vindplaats: Afkomstig van de Lansdale Family in Yorkshire Victoria & Albert Museum London
Datering: 15e eeuw, toevoeging 3 kralen aan begin in 16e eeuw
Bijzonderheden: Elke schijf heeft een geëmailleerde afbeelding of scène van een Heilige

- Afbeelding:** V 9.23.
Vorm: Gesloten snoer, Type VIII
Materiaal: Benen ringen op leren band
Vindplaats: Schilderij van Bono da Ferrara
Datering: Ca. 1445
Bijzonderheden:
  - Techniek afkomstig van het maken van bloemenkransen
  - Vooral in Zuid-Duisland gangbaar
  - Vergelijk Dürers Rozenkransfeest Afb. V 6. alsmede Afb. V 2.3. en V 8.11.

Periode 16^e eeuw - 18^e eeuw

- Afbeelding:** V 9.24. Zie ook: V 2.4. en V 8.11.
Vorm: Gesloten snoer, Type VIII
Materiaal: Been, glas op leren band
Kralen: 50 benen ringen voor Ave Maria 's 6 rode van glas voor Pater Nosters
Vindplaats: ? Museum te Leogang, Oostenrijk
Datering: 15e-16e eeuw
Bijzonderheden:
  - Techniek afkomstig van het bloemenkransen maken
  - Voorbeeld schikking 5 (6) x 10

- Afbeelding:** V 9.25.
Linker bidsnoer:	Rechter bidsnoer:
Vorm: Open snoer, Type IX	Open snoer, Type IX
Materiaal: Ivoor, metaal	Agaat, metaal
Kralen: 10 kleine en 1 grote	10 witte en 1 zwarte
Vindplaats: Dom Museum Keulen	Dom Museum Keulen
Datering: 17 ^e – 18 ^e eeuw	17 ^e – 18 ^e eeuw
Bijzonderh.: - Aanhanger: doorboord hart - Ring om vast te houden	- Aanhanger: Credokruis met zilveren medaillon - Ring om vast te houden
- Typische mannensnoeren vanaf eind 15 ^e eeuw	

Afbeelding:	V 9.26.
Vorm:	Gesloten snoer, Type X
Materiaal:	Hout.
Kralen:	5 groepen van 5 kleine Ave Maria kralen Daartussen 5 Pater Nosters als rozenbladen
Vindplaats:	Dom Museum Keulen, Tentoonstelling 1975, p. 216, Abb. 30, screenshot
Datering:	Misschien 20 ^e eeuw, lijkend op schilderijen van ca. 1500
Bijzonderheden.:	Ter meditatie: - op rozenbladen zijn telkens afgebeeld één van de kruiswonden van Jezus - op de aanhanger is het doorboorde hart van Jezus in een doornenkroon afgebeeld

Periode Archeon 1994 – heden

Afbeelding:	V 9.27.	Zie ook: V. Inl.: 1.
Vorm:	Open snoer; als gesloten snoer Type II/III	
Materiaal:	Hout	
Kralen:	18 ronde kralen	
Vindplaats:	Hout-beenbewerker, Gravendam, Archeon	
Datering:	ca. 2000	
Bijzonderheden.:	29 knoopjes in rood en lichtbruin koord voor misschien 28 kralen?	

Afbeelding:	V 9.28.	Zie ook: V. Inl.: 2.
Vorm:	Open snoer, lijkt verwant aan Type IX	
Materiaal:	Been (wit) en hout (bruin)	
Kralen:	5 houten en 5 benen ringen	
Vindplaats:	Hout-beenbewerker, Gravendam, Archeon	
Datering:	ca. 2000	
Bijzonderheden:	Geknoopt op een leren veter	

9.8. Samenvatting en Conclusie.

In dit hoofdstuk heb ik getracht om onder meer met beeldmateriaal de ontwikkeling van bidsnoeren in kaart te brengen met de nadruk op het jaar 1350. We zien een grote variëteit aan bidsnoeren. Eenvormigheid in aantallen kralen/knopen en markeringskralen alsmede hun onderlinge schikking is ver te zoeken. Vastigheid bieden de snoeren die zijn terug te voeren op de devotie waar ze bij horen, zoals het Liturgische en/of Boete systeem van leken-/religieuzen en geestelijken. Dan vinden we het getal 150 en afgeleiden daarvan. Zou men een bidsnoer van rond 1350 willen maken dan zijn deze indicaties leidend.

Hoe het in 1350 met het gebruik van een bidsnoer door een doorsnee gelovige zit, blijft een beetje wollig. En wol is moeilijk terug te vinden. Archeologische vondsten lijken te bevestigen dat een bidsnoer vooral in gebruik is bij religieuzen, geestelijken en rijken. Vanuit het catechetisch perspectief weten we dat de gewone gelovigen rond 1350 het Pater Noster (Onze Vader), het Ave Maria (Wees gegroet) en het Credo (Apostolische Geloofsbelijdenis), in twee talen, in het Latijn en Middelnederlands, kunnen opzeggen. Ze bidden een morgen- en een avondgebed vergezeld van meditaties en hebben de gelegenheid om op de tijden van het Angelusgebed drie, vijf of zeven Pater Nosters en/of Ave Maria's te bidden. Het Ave Maria wordt gebeden zonder het gebed: "Heilige Maria, Moeder van God etc." Dit is beschreven in Bijlage IX.

Er bestaan in 1350 gesloten en open bidsnoeren. Hieronder zijn aantoonbaar drie typische vrouwen-snoeren. Allereerst een gesloten bidsnoer van 150 kleine kralen dat om de hals wordt gedragen. Als tweede een open bidsnoer met een onbekende schikking van kleine en grotere kralen dat met een broche onder de linkerschouder is bevestigd. Het derde snoer hang aan de gordel en telt waarschijnlijk 50 platte benen schijven. Er kan een klein gelijkarmig kruisje aan een bidsnoer hangen. Onduidelijk maar wel aannemelijk is dat er dan een Kruisteken wordt gemaakt en vervolgens het Credo wordt gebeden.

De voorloper van de moderne Rozenkrans verschijnt pas rond het 4^e kwart van de 14^e eeuw en bouwt voort op het snoer met 50 kralen/knopen. Het is ingedeeld in 5 decimalen van telkens 10 Ave Maria's, voorafgegaan door 1 Pater Noster. Dit impliceert dat dit type bidsnoer in 1350 niet bekend is. Dat geldt ook voor het hiervan afgeleide open type dat aan weerszijden een kwast heeft en dat in de loop van de 15^e eeuw verschijnt. Waarschijnlijk heeft deze ontwikkeling er toe geleid dat er twee aparte bidsnoeren ontstaan: het Paternostersnoer en het Avemariasnoer (Moderne Rozenkrans).

Markeringskralen rond 1350 dienen tot gebedsverandering en/of tot meditatie. De indicatie is dat de inwoners van Gravendam via het bidsnoer mediteren over belangrijke situaties uit het leven van Jezus en Maria, zoals bijvoorbeeld over haar 5 en of 7 vreugden die rond 1350 gangbaar zijn. Pomanders maken nog geen deel uit van het bidsnoer. Inzake de vorm van de houten en benen kralen kan een indicatie zijn dat er rond 1350 in Gravendam meer platte vormen voorkomen, dan ronde. Hetgeen weer niet wil zeggen dat er geen ronde kralen bestaan.

Wat de naamgeving betreft kan een indicatie voor 1350 zijn dat het woord "hoedekin" voor een Avemariasnoer met 50 kralen/knopen staat. De term Paternoster(snoer) blijft bestaan voor zowel een Paternostersnoer als Avemariasnoer. Waarschijnlijk zijn ook andere benamingen voor krans als bidsnoer gangbaar zoals de woorden "sappeel" en zijn varianten. Verder "rosencrans", "rosenhoet", "vijftich" en "quinquageen". Het universele gebruik van het woord "Rozenkrans" neemt pas toe vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw vanwege de instelling van het Feest van de Rozenkrans in 1573.

Zeven jaar geleden is voor deze Verkenning de beginvraag geweest of men in de "Middeleeuwen van Archeon" op een verantwoorde manier een bidsnoer kan laten knopen door de kinderen. Wil men in Gravendam een bidsnoer van 50 of honderd knopen laten maken dan is dat nogal veel gevraagd. Misschien kunnen we teruggaan in de geschiedenis van het Oosters Christendom naar een bidsnoer

van 33 knopen voor het bidden van het “Jezusgebed”. Dat aantal komt overeen met de 33 kralen van de Mohammedaanse “Mishbaha”. Een andere mogelijkheid is het knopen van een “ont-stress-snoer” van 33 knopen, zoals bijvoorbeeld in Turkije gebruikt wordt en dat geen religieuze betekenis kent. Of nóg minder knopen. Of samen punniken aan één snoer. Maar over een (bid)snoer knopen, in welke vorm dan ook, zal in Archeon beleid gemaakt moeten worden.

Voetnoten bij Hoofdstuk 9:

- ¹ zie Verkenning 2.2.3.2.
- ² - zie de voorbeelden in Verkenning Hoofdstuk 5.2.
- zie ook Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages*, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 14.
- ³ zie Verkenning 7.5.7.
- ⁴ - zie Verkenning 7.4.3 Bidsnoer Birgittinessen met afbeelding V 7.12.
- zie Verkenning 7.4.2. Bidsnoer Franciscanen met afbeelding V 7.11.
- ⁵ zie Verkenning 5.4. laatste paragraaf.
- ⁶ <https://theses.cz/id/u431a5/64763-481351971.pdf> p. 15-16 16-11-2022 18.06u.
*ob aber sich iur einu kleit
und kostlîch wât an sich geleit,
der zobel (pels) ir heftelîn (knopen)
muoz sô ein pâter noster sîn,
an ir buosem (boezem) der hanget.*
- ⁷ Thomas A. Spitzers <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/fbbw/article/view/34692> 16-08-22 20.03u.
op p. 897-898 met voetnoten naar:
- Ritz 1977, p.62 in: G. Ritz: *Der Rosenkrantz*. In: *500 Jahre Rosenkranz 1415 Köln 1975*. Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben, Ausstellungskatalog. Köln 1975, 51-100.;
- T. Mittelstraß: *Zur Archäologie der christlichen Gebetskette*. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 27/28,1999/2000 (2000), 219-262.
- ⁸ - zie: *500 Jahre Rosenkranz*, 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 64.
- zie ook: *De heiligen*, Stijn van der Linden, 1999 Uitgeverij Contact Amsterdam-Antwerpen ISBN 90 254 1141 X.
- een oud, niet alleen christelijk gebruik, om aarde, kleding, gruis van een kerkmuur, water (Lourdes) dat in contact is geweest met een bijzonder mens (Heilige) mee te nemen.
Tijdens het afschden van een overledene zijn er veel mensen die de kist aanraken.
- zie ook de Bijbelteksten Mat. 9.18-22, Mar. 5.21-34 Luk 8.40-48.
- ⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/Benvenuta_Bojani 16-11-22 14.29u. en de legende: “Op 12 jarige leeftijd ging ze als gordel een bidsnoer dragen die tijdens het ouder worden in haar vlees groeide. Na een gebed tot God viel de gordel op de grond”. Dit zal waarschijnlijk geen wollen snoer zijn geweest.
- ¹⁰ - 14e eeuw: Anne Gottschal: <https://core.ac.uk/download/pdf/33528933.pdf> p. 97 15-07-22 23.24u.
- opgravingen:
https://www.archeologiedordrecht.nl/dds/up/ZmyofrkKibqU_8201_rapport_DO79_definitief_website.pdf
09-10-2019 20.00u p. 121 en 176.
- ¹¹ <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/fbbw/article/view/34692> 16-08-22 20.03u. p. 926-928.
- ¹² zie voor de rol Begijnen, Begarden en Armoede Ordes:
- noot 8: *500 Jahre Rosenkranz*, 1475 Köln 1975, p. 54.
en noot 7: Thomas A. Spitzers etc. p. 897.
zie voor tweetaligheid van de gelovige: Verkenning 5.5., Bijlage IX par. 5 en:
- Charles M.A. Caspers, *Bidden in twee talen*, *Queeste Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 2008 p. 3-16 via: https://www.dbnl.org/tekst/que002200801_01/que002200801_01_0002.php#036
- zie voor avond- en morgengebed en meditatie: H.A.J. Wegman, *Riten en mythen*, *Liturgie in de geschiedenis van het Christendom*, 2^e druk, Uitg. Kok Kampen, 1995. ISBN 90 242 6509 6 NUGI 631.
- ¹³ - zie voor kruisteken maken: Hoofdstuk 5 par. 5.4. en Afb.: V 5.4.
- zie dit Hoofdstuk de afbeeldingen 9.9, 9.14 en 9.19.
- ¹⁴ - zie: *500 Jahre Rosenkranz*, 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 70.
- zie Verkenning Hoofdstuk 5: Afbeelding 5.7. Daarop is zowel een Credokruis als een Calvariekruis aan één bidsnoer te zien.
- zie voor het bidsnoer van de Birgittinessen: Verkenning 7.4.3.
- ¹⁵ In de Bijbel te vinden bij: Matheus 6:9-13 (er bestaat een kortere vorm in Lucas 11:2-4).

- 16** Zie Bijlage IV.2
- 17** zie Verkenning 8.5.
- 18** - zie Verkenning 7.2.3.3.
- Chaucher's Prioress: her Green Gauds, Beverly Boyd, in: Modern Language Quartely 1 december 1950 Volume 11, Issue 41950 ISSN 0026-7929 EISSN 1527 – 1943 p. 410-416. Te vinden op: <https://read.dukeupress.edu/modern-language-quarterly/issue/11/4> 07-07-2018 14.58u p. 404-416.
- 19** - Zie schema Verkenning 5 in afbeeldingen V5.5. en V 5.6.
- zie Verkenning 7.2.
- 20** - zie voor 1482: Verkenning 8.8.1 en Afbeelding V 8.13.
- zie voor 17^e eeuw: Nieuwland, Marthe, Rijkdom kun je ruiken. Over de sociale status van pomanders in de zeventiende eeuw, FGw MA – Geschiedenis – 404625, UVA, 2019. <https://scripties.uba.uva.nl/document/674491> 11-01-23 16.46u. p.6, 7, 16 en 17.
- 21** zie Afbeelding 9.6. zie: <https://sintjan.com>cartons> 12-01-2023 15.18u.
- 22** zie: 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 71.
- 23** zie V. 5.3.2.
- 24** zie: 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 39-40 alsmede een: Artikel "Marienpsalter und Rosenkranz" van Karl Joseph Klinkhammer;
Zoekterm: Egher von Kalkar Rosenkranz: zoek verder naar: Marienberger Osterspiel - Oberdeutsche Bibeldrucke p. 47.
- 25** zie n. 4: p. 921-922.
- 26** zie n. 4: p. 910-913.
- 27** zie: Chaucher's Prioress: her Green Gauds, Beverly Boyd, in: Modern Language Quartely 1 december 1950 Volume 11, issue 41950 ISSN 0026-7929 EISSN 1527 – 1943 p. 407 en 408. Te vinden op: <https://read.dukeupress.edu/modern-language-quarterly/issue/11/4> 07-07-2018 14.58u.
Overigens voegt Beverly Boyd het woord "beads" in, i.p.v. "knots". In 500 Jahre (noot 13 op p. 61) wordt het woord "knoop" gebruikt.
zie: 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p. 61.
- 28** Zie Verkenning hoofdstuk 6.2 en 6.4.3. t/m 6.4.5.
- 29** <https://ivdnt.org/woordenboeken/middelnederlandsch-woordenboek/> 20-01-23 20.13u
- 30** Anne Winston-Allen, Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 15 met voetnoot 12 te vinden op p. 164-165.
- 31** Ibidem p. 15.
- 32** Een neerslag van woorden uit de spreektaal in de volle Middeleeuwen is te vinden in het digitale Middel nederlandse Woordenboek. Zoekend naar de tot nu toe eerste vermelding van genoemde woorden in citaten in de betekenis van
- een specifiek bidsnoer met Ave Maria 's,
- en/of Pater Nosters,
- en/of een aantal gebeden tot Maria,
geeft de volgende datering: paternoster (1301), rosenhoet (1446), rosenkrans (1451), Sappeel (en haar vele varianten) in (1491), vijftich (1401 als Pater Noster, 1479 als Rozenkrans), gerlande (geen datering). Vergelijken we dit met de Engelse woorden die aan Sappeel verwant zijn zoals Chapel and Chaplet dan zien we dat deze woorden in de 15^e en 16^e eeuw de betekenis van een Avemariasnoer er bij krijgt.
- zie - <https://www.etymonline.com/word/chaplet> 02-09-21 14.52u.
- zie ook: [https://en.wikipedia.org/wiki/Chaplet_\(headgear\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Chaplet_(headgear)) 02-09-21 19.55u.
Vergelijken we ze met het Franse woord chapelet dan zien we dat het begin 17^e eeuw in de literatuur de betekenis van bidsnoer: <https://www.littre.org/definition/chapelet> 02-02-2023 20.18 u.
Nogmaals: Deze weergave is relatief onder meer omdat veel literatuur uit die tijd is verdwenen, nog niet alle woorden en citaten uit bestaande woordenboeken met hun betekenis in de bron zijn opgenomen en latere omschrijvingen gebruikt zijn om een vroeger bidsnoer aan te duiden.
- 33** - <https://ivdnt.org/woordenboeken/middelnederlandsch-woordenboek/> 20-01-23 20.13u Lemma Sappeel via "woord in citaat".
- Middel nederlandse Handwoordenboek, bewerkt door J. Verdam, onveranderde herdruk van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbing Wubben, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1949.
- het woord Sappeel komt voor in de legende "marien voerspan of Sappeel", c. 1450 een gedicht in Mariapsaltervorm en een bewerking van de "goldende schmiede" van de hand van Konrad von Würzburg c. 1225 – 1287. Zie noot 1, p. 103 en 148.
- het woord Sappeel kent in het Middel nederlandse de volgende schrijfwijzen: chapeel, tsjappel(e), sappeel, sepeel, sopeel, sampeel, sapiel en nog meer variaties.

- ³⁴ - zie: <https://ivdnt.org/woordenboeken/middelnederlandsch-woordenboek/> 20-01-23 20.13u Zoekterm via citaten "vijftich".
- zie Verkenning Hoofdstuk 5.2. Maria Ommegang Leiden.
- ³⁵ - zie Verkenning Hoofdstuk 9.5.2.
- ³⁶ - zie Verkenning Hoofdstuk 6.4.3.e.v.
- ³⁷ - zie: 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975 p.64-65.
- zie: Verkenning Hoofdstuk 8.7.

Afbeeldingen bij Hoofdstuk 9.

- Afb.: V 9.1:** Les Très riches Heures de Metz 1300/1399, p. 251 vrouw in geel gewaad.
- Afb.: V 9.2:** Les Très riches Heures de Metz 1300/1399, p. 377 vrouw in blauw gewaad.
- Afb.: V 9.3:** Les Très riches Heures de Metz 1300/1399, p. 415 vrouw in rood gewaad.
V 9.1 t/m 9.3. zijn afkomstig uit : Les Très riches Heures de Metz 1300/1399,
<https://galeries.limedia.fr/ark:/79345/d4539js72c2l9nk/> 24-11-2022 08.20u.
- Afb.: V 9.4:** Detail from The Luttrell Psalter, British Library Add MS 42130, 1325 - 1340, f 53r.
Detail from The Luttrell Psalter, British Library Add MS 42130 (medieval manuscript,1325-1340), afb.:
St. Christoffel die Jezus draagt. https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_fs001ar
26-01-22 22.03u.
- Afb.: V 9.5:** https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Rogier_van_der_Weyden_-_Portrait_of_Philippe_de_Cro%C3%BF.jpg
25-11-22 19.56u.
- Afb.: V 9.6:** knipsel glas 59 <https://sintjan.com>cartons> 12-01-2023 15.18u.
Geschenk van Dirck C. van Reynegom, rentmeester van de Goudse Haventoll.
- Afb.: V 9.7:** Meester Roelof, hout- en beenbewerker in actie op 28-09-2019. Foto: Bland Paardekooper.
- Afb.: V 9.8:** <https://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-13-r> 27-01-23 16.33u,
Amb. 317.2° Folio 13 recto (Mendel I).
- Afb.: V 9.9:** Omschreven als twee Paternostersnoeren die te Waterford in Ierland tijdens opgravingen van 1986 – 1992 zijn gevonden. Zie: ook: Gottschall, A; "Prayer Bead Production and use in Medieval England" Rosetta4: 1-14.
http://rosetta.bham.ac.uk?issue_04/Gottschall.htm Journals Issues 2008. p.4.
- Afb.: V 9.10:** Een Paternostersnoer, met ongeveer 100 kleine en 10 grote kralen van amber. Het komt mogelijk niet overeen met de oorspronkelijke vorm. Datering ca. 1260. Stadsmuseum Cork, Ierland. Bron:
http://home.arcor.de/mercator-1290/Index/Kultur/Paternoster/paternoster_cork.jpg 18-10-20 9.30u. Deze website is niet meer actief. Zie verder: <https://www.corkcity.ie/en/cork-public-museum/visit/upcoming-events/our%20collections%20aspects%20of%20life%20in%20medieval%20cork%20.html>.
- Afb.: V 9.11:** Foto in Thomas Spitzers Academisch Proefschrift:
<https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/fbbw/article/view/34692> 16-08-22 20.03u. p. 898.
- Afb.: V 9.12:** Beeltenis Abdís Doña María Urraca López de Haro:
<http://algargosarte.blogspot.com/2014/11/el-sepulcro-de-dona-urraca-diaz-de-haro.html>.
- Afb.: V 9.13:** Groepering van afbeeldingen V 9.1 t/m V 9.4. Zie aldaar.
- Afb.: V 9.14:** - [https://commons.wikimedia.org/wiki/%C3%89glise_Saint_Jean-Baptiste_\(Wattwiller\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/%C3%89glise_Saint_Jean-Baptiste_(Wattwiller)) 24-10-22 17.36u.
Anna de Wattwiller, 1344, Église Saint Jean-Baptiste, Wattwiller, Alsace, France.
- zie ook <https://effigiesandbrasses.com/905/4551> 16-01-23 16.43u Gräfin von Treuchtlingen.
- Afb.: V 9.15** <https://bistum-augsburg.de/Heilige-des-Tages/Heilige/HEDWIG-VON-SCHLESSEN> 21-10-22 15.11u.
Miniatuur uit de Schlackenwerther Codex, de eerste Duitse vertaling van de Legende van St. Hedwig 1353.
- Afb.: V 9.16:** https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Meister_des_Fr%C3%B6ndenberger_Altars_001.jpg
22-10-22 10.49u. Detail van het Fröndenberger Altar. Maria mit Kind, Detail, circa 1400, Museum am Ostwall Dortmund.
- Afb.: V 9.17:** https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frankfurt_Am_Main-St_Bartholomaeus-Grabmal_des_Johann_von_Holzhausen_und_seiner_Frau_Gudula-20080208.jpg 03-02-23 19.42u.
- Afb.: V 9.18:** Foto van de Website: Museum of London, catalogusnummer 5079. Datering van het snoer: Late Middeleeuwen 14^e/15^e eeuw. In de uitleg van het snoer wordt het terloops een "rozenkrans" genoemd.
<https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/31669.html> 22-02-2022 17.19u.
zie ook: https://historicenterprises.com/index.php?main_page=index&cPath=102_237 18-02-2022 17.10u.
verder: <https://www.domquartier.at/en/cathedral-museum/> 22-02-2022 16.45u.
Google op: Pierre Salmon Frontispieces , Dialogues. BNF ms. fr. 23279, fol. 5 (1409) and Geneva ms. 165, fol. 7 (1412).
- Afb.: V 9.19:** https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Marienkapelle_Epitaph_Martin_v_Seinsheim.JPG 13-01-23 10.00u.
Epitaph des Martin von Seinsheim († 1434), an der Westseite des Mittelschiffes, das älteste Grabdenkmal in der Marienkapelle Würzburg.
- Afb.: V 9.20:** <https://www.diu-minnezit.de/indexfrm.php?tid=3> 03-02-23 19.55 u knipsel via Galerie > Schmuck und Accessoires.
- Afb.: V 9.21:** https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0d/The_Magdalen_Reading_Rogier.jpg 30-12-22

9.36u. knipsel van een bidsnoer op het schilderij "Maria Magdalena leest" van Rogier van der Weyden gedateerd omstreeks 1438. Zie Afb.: V 8.7.

Afb.: V 9.22: <https://collections.vam.ac.uk/item/O17851/the-langdale-rosary-rosary-unknown/> 24-11-22 16.35u
Rosary ca.1500 (*made*), ca. 1600 (*adjusted*): zoekterm: The Langdale Rosary.

Afb.: V 9.23: Sint Hieronymus in een landschap, Geschilderd door Bono da Ferrara.

<https://www.nationalgallery.org.uk/artists/bono-da-ferrara> 02-01-23 17.02u

https://en.wikipedia.org/wiki/Bono_da_Ferrara#/media/File:Bono_da_Ferrara_-_Saint_Jerome.jpg 02-01-23 17.07u (knipsel voor detail).

Afb.: V 9.24: Gothic Rosary uit de 16e eeuw. Disc Rosary - Museum of Mining and Gothic Art in Leogang (Salzburg State).

Afb.: V 9.25: zie: 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975, Afb. 25 tekst p. 165 inzake B. 15 en B 13 Knipsel.

Afb.: V 9.26: zie: 500 Jahre Rosenkranz , 1475 Köln 1975; Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben; (Deutsch) Broschiert – 1. Januar 1975, p. 216, Abb. 30, Knipsel.

Afb.: V 9.27: Open bidsnoer, 18 kralen: Gift aan het Minderbroedersklooster in Archeon door de hout- en beenbewerker van Gravendam. Foto: Bland Paardekooper.

Afb.: V 9.28: Open bidsnoer, 10 kralen: Gift aan het Minderbroedersklooster in Archeon door de hout- en beenbewerker van Gravendam. Foto: Bland Paardekooper.

10. Samenvatting en conclusie.

Verschillende religies, zoals Boeddhisme, Hindoeïsme, Islam en Christendom, kennen snoeren met knopen of kralen om een vast aantal gebeden of overwegingen op te zeggen. Door herhaling kan degene die bidt op een meditatief niveau geraken. Een onderlinge relatie in afkomst en aantallen knopen/kralen tussen de verschillende religies is niet duidelijk aanwijsbaar, hoewel het Islamitische snoer Misbaha met haar 33 kralen veel gelijkenis vertoont met het snoer voor het Christelijke Jezusgebed. Het laatste is misschien ouder. In Hoofdstuk 1 en Bijlage III is hier meer over te lezen.

Een monnik, genaamd Paulus de Simpele, is de eerst vermelde christen die gebruikt maakt van een tel-instrument. Hij verzamelt in zijn kleed 300 steentjes voor zijn 300 gebeden en gooit er na één gebed telkens één weg. Welke gebeden dat zijn, weten we niet. Hij is één van de monniken en -monialen die zich in de woestijn hebben teruggetrokken en de godganselijke dag aan het bidden zijn, conform de raad van de Apostel Paulus. Onder hen komt het dagelijks bidden van 150 Psalmen, het opzeggen van (groepen) Psalmen met antifonen, het bidden van de Geloofsbelijdenis en/of teksten uit de Bijbel veel voor.

Wanneer de woestijnmonniken en -monialen zich gaan organiseren in een kloostervorm, ontstaan er kloosterregels met vaste gezamenlijke gebedsmomenten per dag, zoals in de kloosterstichtingen van Pachomius. Psalmen vormen daar een belangrijk onderdeel van. Het zijn voorvormen van de acht gebedstijden die Benedictus van Nursia (480 - 547) in zijn regel heeft voorgeschreven. Dan kom je op $8 \times 7 = 56$ gebedsmomenten per week, waarin alle 150 Psalmen, soms opgedeeld over meerdere Getijden, één keer aan bod zijn geweest. Het is o.a. bekend onder de namen Goddelijk Officie, Koorgebed, Getijden of Canonieke Uren. Deze vorm van Psalmbidden wordt wel het Liturgisch Systeem genoemd.

Daarnaast onderscheidt men een Paraliturgisch systeem. Daaronder vallen verschillende manieren van Psalmbidden zoals het Boete systeem. Dat behelst het meestal privé bidden van 3×50 Psalmen per nacht en/of hetzelfde aantal verdeeld over de 3 vastendagen per week. Dat zou eveneens haar wortels hebben onder de woestijnmonniken en -monialen. Dan is er het gebruik van rond het jaar 800, om tweemaal 50 Psalmen te bidden voor de zielenrust ("redemptio") van overleden medebroeders. Ook het opzeggen van $3 \times 5 = 15$ Bedevaartpsalmen valt onder het Paraliturgisch systeem.

De ongeletterde monniken in het Westen mogen Pater Nosters in plaats van Psalmen bidden. "Patere i.p.v. Psallere" lezen we bij Sint Bonifacius (675 – †754 Dokkum). Aan het bidden van Pater Nosters, in plaats van Psalmen, ontleent het Paternostersnoer haar naam. Binnen het Liturgisch Systeem zien we dat ieder Getijde, per kloosterorde, een vast aantal te bidden Pater Nosters heeft. Dit aantal wijkt af van het Boete systeem met haar $2 \times$ of 3×50 Pater Nosters i.p.v. de Psalmen. Vooral deze aantallen Pater Nosters uit het Boete systeem lijken te vragen om een telsysteem. Hierin zien we de basis van het systeem van 3×50 in de Moderne Rozenkrans terug. Of er uit de aantallen 7, 12 en 24 van het Liturgische Systeem bidsnoeren zijn voortgekomen is in deze verkenning niet duidelijk geworden, maar 12 en 24 "scoren hoog". Of de 3×5 Bedevaartpsalmen in relatie staan tot de 3×5 Geheimen, heb ik niet kunnen aantonen. Meer informatie hierover is te vinden in Hoofdstuk 2 en 7 en Bijlage II en VII.

Bonifacius is als Angel-Saksische monnik "een erfgenaam" van het kloosterleven uit de woestijn dat o.a. via Cassianus en St. Patrick († 17 maart 461) wortel heeft geschoten in Ierland en in Schotland. Het is ook bekend onder de naam Keltisch Christendom. Naast de kloostervorm, zijn o.a. ook de oorbiecht en het 2 of 3×50 keer Psalmbidden met deze beweging vanuit de woestijn meegereisd. En waarschijnlijk ook telinstrumenten om het exacte aantal gebeden bij te houden. Over de aard van de gebeden en over het materiaal en de vorm van de telinstrumenten uit de periode van 270 – ca. 500, doen heel veel theorieën de ronde. Ook een wollen bidsnoer wordt daarin aannemelijk geacht. In oude kloosterregels heb ik hieromtrent niets kunnen vinden. Maar dat zegt niet zo veel.

De genoemde Oorbiecht vindt men beschreven bij Basilius (ca. 330– 379) en houdt in dat kloosterlingen hun zonden zo vaak zij willen privé kunnen opbiechten bij de abt. Naast een te vervullen boete worden adviezen gegeven om de zonde te vermijden en daardoor een beter christenmens te worden. De boete kan o.a. bestaan uit aantallen te bidden Psalmen of andere gebeden. Bij dat laatste is een bidsnoer handig om te kunnen tellen. De Oorbiecht verdringt in 1215 tijdens het 4^e Lateraans Concilie de tot dan toe gangbare Canonieke en Openbare Biecht, die je maar eenmaal in je leven kan ondergaan. Wortels van deze manier van biechten zijn terug te vinden in de Tweede Brief van de Apostel Paulus aan de Korintiërs (2 Kor. 2: 5-10). Meer informatie hierover is vind je in Hoofdstuk 1 en 2 en de Bijlagen I en VII.

“De traditie zegt” zegt dat wollen bidsnoeren met 50 tot 100 knopen bij de woestijnmonniken en -monialen zijn ontstaan. Ze worden nog steeds gebruikt in de Oosterse Kerk door priesters, monniken en monialen. Het hoort bij hun investituur. De snoeren worden niet opzichtig gedragen. Leken in de Oosterse Kerk maken geen gebruik van bidsnoeren. In de Oosterse traditie is ook het Jezusgebed met 33 knopen overgeleverd, via deze verkenning bewijsbaar vanaf eeuw 8^e - 9^e eeuw. Het lijkt in die tijd niet naar het Westen gekomen te zijn. In Bijlage III en Hoofdstuk 7.4.4. is dit beschreven.

We moeten het in het Westen in de vroege periode doen met vondsten van snoeren waarvan de interpretatie onzeker is (versiering, afweermiddel en/of bidsnoer), maar waarvan de kloostercontext in de richting van een bidsnoer wijst: de vondst van een snoer in het graf van de Abdis Sint Gertrudis († 659 n.C.) en de vondst van een snoer van 12 zalmruggenwervels (8/9^e eeuw) in een graf op het Engelse Holy Island. Tenslotte is er een beschrijving van een bidsnoer van edelstenen behorende bij Lady Godiva (†1067), die als gravin een klooster sticht. Er zit dus een flink gat in de Westerse bidsnoertraditie dat met diverse beweringen wordt opgevuld, maar waarvan de bewijslast (nog) niet altijd sluitend is.

Het 33 knopensnoer van het Jezusgebed wijst er op dat, naast de teleenheden die gelieerd zijn aan het aantal Psalmen, ook andere teleenheden gebruikt kunnen zijn. Dit heeft mijns inziens te maken met de relatie die er bestaat tussen de structuur van een devotie en haar symboliek enerzijds en het benodigde bidsnoer anderzijds. Pas einde 15^e en begin 16^e eeuw zien we een explosie van vormen van Maria-devotie ontstaan die via bidsnoeren en/of bidboekjes en/of afbeeldingen in de kerk gehouden kunnen worden. In hoofdstuk 7 wordt hier aandacht aan besteed.

Vanaf het midden van de 11^e eeuw vinden we al aanwijzingen van Petrus Damianus (1007 - 1072) tot bevordering van het opzeggen van het Ave Maria onder de seculiere en reguliere geestelijkheid. Later vinden we een aansporing van Bisschop Odo van Sully van Parijs (1166 - 1208) tot het bidden van het Onze Vader, de Geloofsbelijdenis en het Ave Maria.

We zien dat het Paternostersnoer vanaf ca. 1100 ook gebruikt gaat worden voor het bidden van Ave Maria 's. Dit heeft onder meer te maken met de toenemende Mariaverering die vanuit het Oosten naar het Westen komt onder invloed van het icoonverbod (iconoclasme) en door de samenvoeging van de twee Mariabegroetingen uit het 1^e Hoofdstuk van het Evangelie van Lucas. Dit alles leidt tot het ontstaan van specifieke gebedsdiensten rond Maria en tot het componeren van Maria-antifonen. De fysieke contacten van vele Westerse Christenen met de Heilige Plaatsen in het Oosten tijdens en na de Kruistochten versterken de Mariadevotie.

Rond 1130 ontstaan in Cisterciënzerkring Jezus- en Mariapsalters die te midden van het machinaal opzeggen van aantallen gebeden voor verdieping zorgen door Psalmen langzaam te veranderen in gedichten, prozateksten en/of aanroepingen inzake momenten uit leven van Jezus en Maria. Het is een vermenging van het Liturgisch en het Paraliturgisch Systeem van meestal 3 x 50 groepen. Uit de meditatiemomenten komen de 15 Geheimen voort. Een relatie tussen de 15 Geheimen en 15 Bedevaartpsalmen heb ik niet gevonden. Niettemin gaat het “machinaal” bidden gewoon door, gelet

op voorbeelden in Hoofdstuk 5 waaronder die van de Gentse Begijnen die driemaal daags 50 Ave Maria's bidden. Meer hierover is te vinden in Hoofdstuk 4, 5 en 6 en de Bijlagen IV en VIII.

Sint Franciscus (1181-1226) heeft een grote verering tot Maria zoals in Bijlage V is beschreven, maar ik heb niets over een bidsnoer gebruikende Franciscus gevonden. Dat wil niet zeggen dat hij er geen heeft gehad. Van zijn hand is een prachtige Mariabegroeting afkomstig, die hij waarschijnlijk regelmatig gebeden en overwogen heeft. We lezen in Bijlage III over zijn bezoek aan Sultan Al Kamil tijdens de belegering van Damiate. Franciscus heeft daar respect gekregen voor de Islam. Dat brengt hem tot het schrijven van 33 lofprijzingen van God (vergelijk het bidsnoer Misbaha in de Islam) en tot het verzoek aan de gemeenten in Italië om op te roepen tot de gebedstijden, zoals te lezen is in Bijlage V. Volgelingen na hem staan waarschijnlijk aan de basis van het luiden van het Angelusgebed, dat mee resoneert op 3 gebedstijden uit het Goddelijk Officie met aantallen gebeden en meditaties die ook in het Avemariasnoer gaan voorkomen. Meer hierover komt in Bijlage V par. 6 en IX aan de orde.

De overgangperiode van een Paternostersnoer naar een Avemariasnoer lijkt te duren tot de 16^e eeuw. In het testament van John Baret (1392/1400? - † 1467) (zie Bijlage X) worden bidsnoeren omschreven als "Paternoster" of "Ave". In een inventarislijst van de Onze Lieve Vrouwekerk te Leiden (1538 – 1559, waarvan de opgesomde kostbaarheden terug kunnen gaan tot ca. 1434), worden twee onderscheiden snoeren beschreven als: een zilveren Paternostersnoer en een zilveren Vijftig (Rozenkrans) van een vrouwenhoed. De beschrijving hiervan is te vinden in Hoofdstuk 5. Wat precies het onderscheid maakt tussen de twee snoeren in deze twee voorbeelden heb ik niet kunnen vinden.

Het woord Rozenkrans voor bidsnoer gaat terug op een legende uit de 2^e helft van de 13^e eeuw, die beschreven is in Hoofdstuk 6. Uit de mond van een monnik komt, bij elk Ave Maria dat hij bidt, een rode roos tevoorschijn die geplukt wordt door een jonge vrouw (Maria) die er een rozenkrans van maakt om haar hoofd te versieren. De Kartuizer monnik Dominic van Pruisen (1384-1460) vermeldt deze legende in zijn boek dat 50 Ave Maria 's met 50 meditaties bevat. Hij geeft er de naam Rozenkrans aan. Het is tussen 1409 en 1415 gereed gekomen en later verspreid onder Benedictijnen tijdens hun kloosterherformingen. Misschien is dit de weg waarlangs het in handen kwam van de Alanus de Rupe.

Voor deze Dominicaner Observant (1428 – 1475) is de naam "Rozenkrans" een doorn in het oog vanwege de erotische connotatie die het woord roos kan hebben vanuit de hoofse cultuur. Hij grijpt in 1470 met de naam "Psalterium Beatae Mariae Virginis" terug op het eerder ontstane Mariapsalter. Hij maakt op basis daarvan een indeling van 3 x 50 Ave Maria 's. Dat lijkt verwant aan het Paraliturgetische Boete systeem. Hij voegt 3 x 50 meditaties toe die later worden teruggebracht tot 3 x 5 stuks.

Van Alanus de Rupe komt ook de legende dat Maria en het Kindje Jezus vanuit de hemel een rozenkrans overhandigen aan Sint Dominicus de Guzman, de Stichter van de Orde van de Dominicanen (1170 - 1221). Er bestaan in de Middeleeuwse kunst schilderijen over dit gebeuren, zoals de Afbeelding B VI.1. Het verhaal is in 1880 door Thomas Esser in twijfel getrokken. Zijn visie, dat het verhaal van Alanus niet klopt, wordt later breed wetenschappelijk gedragen. Maar ze leeft nog steeds voort, zowel in actuele geschiedschrijving over de Rozenkrans en als een vast gegeven in de hoofden van veel gelovigen.

Michael Francisci en Jacob Sprenger, ordegenoten van Alanus de Rupe stichten de Keulse Broederschap van de Rozenkrans in het jaar 1475, het jaar dat Alanus in Zwolle overlijdt. Zij promoten, in tegenstelling tot Alanus, de symboliek van de roos voor Maria, die al in de vroege Christenheid voor haar gebruikt is. De toenemende verering voor Maria loopt parallel met de cultuur van de hoofse liefde. De profane liefdesbetekenis van de roos daarin, wakkert de religieuze symboliek van de roos aan. In Hoofdstuk 6.4.2 zijn hierover voorbeelden te vinden. De symboliek van de roos, zoals te vinden in het Oude Testament en in voorchristelijke religies, lijkt op paradoxale wijze verenigd te zijn in de symboliek van Maria, als Maagd en Moeder. Deze en andere paradoxen en overeenkomsten die samenkomen in Maria zijn beschreven in Bijlage VIII en in Hoofdstuk 6.

Als vreedzaam wapen is het bidden van de Rozenkrans effectief geweest tijdens het beleg van Neuss (bij Keulen) door Karel de Stoute. De winst hiervan is geweest de oprichting van de Keulse Broederschap van de Rozenkrans, het lidmaatschap van de twee eerdere kemphanen Karel de Stoute en Keizer Frederik III, en het toekennen van een aflaat door de Paus. Zijn opvolgers hebben het vreedzame wapen met succes ingezet tijdens de zeeslag van Lepanto en de veldslag bij Peterwardein. Een tweetal Pausen, leden van de Dominicaner Orde, Pius V (Paus van 1566 – 1572) en Benedictus XIII (Paus van 1724-1730), hebben een beslissende rol gespeeld om de vorm van Alanus de Rupe goed te keuren en te propageren, ondersteund door toegekende aflaten. Waarschijnlijk hebben door dit “charmeoffensief” de bidsnoeren van bijvoorbeeld de Birgittinessen en de Franciscanen (welke orde ook Broederschappen kent) met hun eigen teleenheden minder kans gekregen om zich flink te verspreiden.

De genoemde successen hebben meegewerkt aan de naamsbekendheid van het bidsnoer onder de naam Rozenkrans. Maar wanneer het Latijnse woord Rosarium, naast andere betekenissen, die van Rozenkrans erbij krijgt en de Paus Pius V in 1571 het Feest van de Rozenkrans heeft ingesteld, wordt het woord Rozenkrans langzamerhand de algemene naam voor het Avemariasnoer. De benaming Paternostersnoer blijft daarnaast tot op de huidige dag bestaan.

In dit verband is in Bijlage VI beschreven wat de bijdrage kan zijn geweest van verschillende kloosterordes op de ontwikkeling van de Moderne Rozenkrans qua vorm (de voortgang van het Boete systeem van 3 x 50), qua inhoudelijke ontwikkeling (meditaties rond Jezus en Maria), qua verspreiding (als middel ter hervorming van kloosters naar de oorsprong van hun Regel), qua stabiliteit en continuïteit (Broederschappen van de Rozenkrans) en tenslotte qua bevestiging van een “aanhanger” (kruis, gevolgd door 1 grote kraal, drie kleine kralen en 1 grote kraal. In Hoofdstuk 7 lezen we over een mogelijke synthese tussen het Avemariasnoer en het 72 kralen tellende bidsnoer van de Minderbroeders en het 63 kralen tellende bidsnoer van de Birgittinessen, tot een aanhanger

We zien rond de overgang van de 15^e naar de 16^e eeuw dat de Rozenkrans bereikbaar is voor beide geslachten van alle rangen en standen, dankzij de Broederschappen. Aan de vraag kan worden voldaan door de betere productiemethode van houten en benen bidsnoeren, die zich al even voor het Concilie van Konstanz (1414 – 1418) heeft ontwikkeld. Er is veel vraag naar bidsnoeren als gevolg van vele geestelijken en religieuzen die daar met hun gevolg neerstrijken. Dit is o.a. beschreven in Hoofdstuk 8. De nieuwe productiemethode komt tijdens het ontstaan van de Broederschappen (v.a. 1470) dus goed van pas.

En passant ben ik nagegaan in welke mate het bidsnoer in de periode vanaf de 11^e – 15^e eeuw onder de leken verspreid is en dan met name in 1350. Geschiedenis gaat over belangrijke mensen zoals kerkelijke en wereldlijke machthebbers, zoals Lady Godiva (†1067), en niet over de doorsnee stadsbewoner en plattelander. Deze Verkenning bevestigt dat beeld vanuit opgravingen, afbeeldingen en beschrijvingen. De meeste artefacten van bidsnoeren uit die periode worden gevonden in steden rond kloosters en kerkelijke centra. Meestal is het kostbaar materiaal. Relatief weinig productieafval is van het goedkopere been en hout. Van een wollen snoer vinden we nog een beschrijving uit 1397 zoals in Hoofdstuk 9.5.4 te lezen is. De beschrijvingen in Hoofdstuk 5 van personen met een bidsnoer betreffen geestelijken, (semi)religieuzen en voorts koninklijke en/of adellijke personen. De leek en pelgrim Jan Bax is daarin een uitzondering, maar onduidelijk is of hij een bidsnoer gebruikt.

Het beeld dat in de Verkenning naar voren komt is dat het bidsnoer van de 11^e tot 16^e eeuw is overgegaan van de monniken en geestelijkheid, naar de adel, naar de (semi)religieuzen in de stad, naar de rijke stadslui en tenslotte naar alleman en allevrouw, de laatsten vooral door de oprichting van Broederschappen vanaf 1470. Beschrijvingen en/of afbeeldingen uit deze periode laten steeds meer schakeringen zien van grote/kleine kralen/knopen, van aanhangers in diverse vormen tot geurballen aan bidsnoeren. In Hoofdstuk 9 is een overzicht te vinden waarin ik de veelvormigheid en datering van

een aantal gevonden en afgebeelde bidsnoeren in kaart heb gebracht om de situatie van Gravendam in 1350 nader te belichten.

Door politiek van de kerk is de vorm van 3 x 50 Ave Maria's met 15 Pater Nosters (van Alanus de Rupe) en 3 x 5 Geheimen (van de Broederschap van Venetië), vergezeld van een aanhanger met kruis (Credo) 1 Pater Noster en 3 Ave Maria 's) uiteindelijk de allerbelangrijkste goedgekeurde leken devotie tot Maria geworden. Het kan op elk moment als privé of groepsgebed opgezegd worden. Vanaf de Middeleeuwen zien we dat het Avemariasnoer of Rozenkrans een typisch vrouwending is. Maria is voor hen een Godbarend spiegelbeeld. De Maagd Maria fungeert ook als een compensatie voor het mannenbolwerk van de Rooms-Katholieke Kerk. Eén van mijn opvattingen luidt: "vrouwen dragen de Kerk, mannen spelen de baas".

Rijke vrouwen en mannen gebruiken hun snoer of snoeren niet alleen om te bidden, maar ook als versiering en pronkmiddel. Verder als geldbelegging in het heden en als investering in het hiernamaals: het nalaten aan de erven in de hoop dat zij het bidsnoer gebruiken om door hun bidden de ziel van de overleden erflater eerder uit het vagevuur te krijgen. Bijlage X geeft hiervan een voorbeeld. Het verkrijgen van aflaten is in de Middeleeuwen een sterke prikkel om aards en hemels gewin samen te laten gaan. Zowel Kerkelijke als Openbare projecten worden uit de opbrengst gefinancierd. Ze worden ook gebruikt als lokkertje/prikkel om de Rozenkrans te bidden. In Bijlage VII wordt nader ingegaan op de historie van "zonde: de biecht-, boete- en aflaatpraktijk". Verder zien we in Bijlage VI dat Maria tijdens de zielenweging de weegschaal laat doorslaan ten gunste van iemand die de Rozenkrans bidt.

Materialen voor bidsnoeren komen uit de directe omgeving zoals steentjes, wol, zalmruggenwervels, been, hout en pitten, of van verder weg, (half)edelstenen en amber. In tegenstelling tot de kloosterlingen in het Oosten, wordt het bidsnoer in het Westen zichtbaar gedragen door sommige kloosterlingen. Tot in de moderne tijd zijn Karmelietessen en Kapucijnen hier voorbeelden van.

In Bijlage IX heb ik enige aandacht voor de volkstaal en de pastorale zorg voor de gelovigen. Op het 4^e Lateraans Concilie (1215) wordt catechese in de Volkstaal in gang gezet voor de gelovigen. Ze krijgen in de Volkstaal uitleg over Het Onze Vader, de Geloofsbelijdenis, het Wees Gegroet en over geloofsonderwerpen zoals bijvoorbeeld de Zeven Sacramenten, de zeven gaven van de H. Geest, de zeven werken van Barmhartigheid, wanneer er tenminste een goed onderlegde priester in hun midden is. Er wordt op het Concilie ook aandacht besteed aan een betere catechetische opleiding voor priesters.

Aanvankelijk bidden gelovigen tijdens de kerkdienst en thuis de dagelijkse gebeden in het Latijn. Het is een taak van de ouders en peetouders om dit de kinderen aan te leren. In de loop van de 14e eeuw zien we dat er in de thuissituatie steeds meer in de Volkstaal gebeden gaat worden. Tweemaal daags: 's morgens en 's avonds. Later driemaal per dag (of meer) ondersteund door de Angelusklok die driemaal per dag wordt geluid. Men kan dan één of meer Ave Maria 's of Pater Nosters bidden.

Richten we ons specifiek op het jaar 1350 en de stad Gravendam inzake de vorm van het bidsnoer dan is in Hoofdstuk 9 de indicatie vermeld dat een gesloten bidsnoer met 5 x 1 Pater Noster telkens gevolgd door 10 Ave Maria 's, in 1350 nog niet voorkomt. Evenmin de open vorm hiervan, die aan iedere kant afgesloten wordt door een kwast. Deze dateert uit de 15e eeuw. Er is één bron die melding maakt van de gewoonte dat men, in de kustgebieden van Vlaanderen, Brabant en Holland, rond 1400 gewoon is om 150 Ave Maria's met Paternosters te bidden. Er is geen indicatie dat dit bidsnoer in Gravendam in 1350 is voorgekomen. Wel bestaat er in 1350 misschien een voorloper hiervan: een aaneengesloten bidsnoer van 150 hele kleine kralen van bloedkoraal die om de hals wordt gedragen. Verder is er een afbeelding van een open bidsnoer met "willekeurig" geordende kleine en grote kralen. Op een Duits grafmonument is een snoer van ca. 50 benen schijven te zien. Er worden eerder platte benen en houten kralen gebruikt dan ronde. Op plaatjes uit Getijdenboeken zien we impressies van bidsnoeren die moeilijk te interpreteren zijn. Zie hiervoor Hoofdstuk IX en haar samenvatting.

Een indicatie voor de naam van een Avemariasnoer in Gravendam rond 1350 kunnen de woorden hoedekin, paternoster, sappeel, krans(je), rozenkrans en vijftich zijn ; Latijnse benamingen voor bidsnoeren rond 1350 zijn: corona en sertum en quinquagena (quinquageen of vijftig). In de 15^e eeuw krijgt "Rosarium" in het Latijn, de universele taal van de Rooms-katholieke Kerk, ook als betekenis "Rozenkrans". Doordat in de 16^e eeuw het Feest van de Rozenkrans op de kerkelijke kalender is geplaatst, heeft dit bijgedragen tot het algemene gebruik van het woord "Rozenkrans". Het heeft echter niet het woord Paternoster(snoer) weten te verdringen.

Tenslotte: naar aanleiding van een vraag van collega Miranda van Driel, coördinator Middeleeuwen in Archeon, ben ik middels deze Verkenning op zoek gegaan naar het doel, inhoud, vorm, en materiaal van een bidsnoer rond 1350 in het algemeen en een wollen bidsnoer in het bijzonder. De uitkomst zou misschien als alternatief gebruikt kunnen worden voor de activiteit van het armbandjes maken.

De gegeven voorbeelden van 1350 spreken evenwel van zowel een lang rond snoer met 150 kralen, als van open snoeren die een systeem kennen van groepen kleine kralen, met daartussen grote kralen, maar niet via een decimaal stelsel. Deze vormen zijn natuurlijk in wol te verwerklijken, maar het kost veel materiaal en tijd. "Zijde"lings zijn in deze verkenning onderwerpen aan bod gekomen die wellicht van nut zijn voor de middeleeuwse collega's om te gebruiken in hun verhalen, om zich verder in te verdiepen en/of om deze verkenning aan te vullen.

Lange tijd is het rozenkransgebed een onderdeel geweest in mijn leven. Als gezamenlijk gebed in de oktobermaand thuis, in de kerk of in de kapel tijdens mijn, afgebroken, opleiding tot missionaris, met de uitgereikte rozenkrans (zie afbeelding V Inl. 3) als telinstrument om ook privé te bidden tijdens een meditatieve wandeling of geknield in de kloosterkamer. De wereld om je heen draait gedempt door via geluiden van weg- en lucht- en treinverkeer, van kinderstemmen. Het is even stilstaan op je levenspad in een bewegende wereld om samen of alleen, in verbondenheid met anderen, troost en bemoediging te vinden voor jezelf en voor anderen bij Maria de Moeder van Jezus.

Nog steeds bid ik voor het slapen gaan Onze Vaders en Wees Gegroeten als moment van bezinning over de wederwaardigheden op deze wereld onder het motto: "jezelf klein maken schept ruimte"

Gravendam, MCCCL,
Marcus Paeusdach.
Broeder Bert.

Alphen aan den Rijn, 7 oktober 2023,
Feest van de Rozenkrans,
Bert Paardekooper.

Bijlage I: De 150 Psalmen en de 150 Ave Maria's van de Moderne Rozenkrans.

1. Inleiding:

In diverse overzichten van de geschiedenis van de Rozenkrans wordt vermeld dat er een relatie bestaat tussen de 150 Psalmen en de 150 Ave Maria's van Moderne Rozenkrans.¹ Hoe is dat proces dan ongeveer verlopen? In deze bijlage probeer ik daar in grote lijnen een antwoord op te vinden.

2. De 150 Psalmen:

Het (zingend) bidden van Psalmen vinden we vanaf de 4^e eeuw beschreven bij de woestijnmonniken en -monialen. Sommigen kunnen Psalmen en gedeelten van de Bijbel uit het hoofd opzeggen. Het is belangrijk onderdeel van het bij voortduring bidden.

In het reisverslag (381-384) van Egeria wordt een relatie gelegd tussen een heilige plaats, waar zij met haar gezelschap is aangekomen, en een Psalm die daarop van toepassing kan zijn. De Psalm wordt onder leiding van de plaatselijke geestelijkheid zorgvuldig gekozen en vervolgens gebeden. Zowel bij Palladius (over Pachomius 292-348) als bij Egeria zijn de eerste aanzetten te vinden voor het Goddelijk Officie.²

De Kerkvaders (2e – 8e eeuw) leggen een relatie tussen teksten en gebeurtenissen in de Psalmen die op zinnebeeldige manier betrekking hebben op Christus, Apostelen, Maria of belangrijke heiligen. Die worden op hun betreffende (feest)dag gebruikt. Eén Psalm kan zowel betrekking hebben op Christus, op Maria, als op een Apostel. Aantekeningen hiervan worden tot ca. 1300 boven de betreffende Psalm in het 150 Psalmen bevattende Psalterium (Psalter- of Psalmenboek), vermeld.³

Later, wanneer het in privé gebed vanuit innerlijke devotie meer gaat om de kwaliteit, dan om de kwantiteit, worden in enkele gevallen bepaalde Psalmen/Psalmverzen weggelaten. Dat wordt een Psalterium Breviarium (een verkort Psalterium) genoemd. Er is er één bekend van Beda (735) die door Alkwin († 805) is verspreid. Een tweede wordt toegeschreven aan H. Prudentius van Troyes († 861) en ook Eginhard († 840) laat uitdrukkelijk aangetekend een aantal Psalmen weg.⁴

Enigszins verwante aspecten meen ik te zien in de ontwikkeling van het Jezus- en Mariapsalter (vanaf 1130) en in het Officie van de Mysteries van de Heer van Franciscus van Assisi (1181-1226). Dat laatste bestaat uit 15 Psalmen, waarvan er 13 vanuit verschillende Psalmteksten zijn samengesteld.⁵

De 15 Psalmen genummerd 119 -134 horen bij elkaar. Zij staan in relatie met de bedevaart naar Jeruzalem waar men 15 treden moet beklimmen om op de voorhof van de Tempel te komen. Het apocriefe verhaal gaat dat Maria als Godgewijde tempeldienares deze treden is opgegaan onder het zingen van de 15 Psalmen. Ingedeeld in 3 groepen van 5 met telkens een gebed daartussen, zijn ze lange tijd door monniken en geestelijkheid gemeenschappelijk of privé gebeden.

De 150 Psalmen maken via een weekcyclus deel uit van het Goddelijk Officie, dat onder Benedictus van Nursia definitief vorm krijgt.

De 150 Psalmen worden ook gemeenschappelijk of privé gebeden als een vorm van boetedoening in aantallen van 1, 2, of 3 x 50. Deze manier is door de Angelsaksische monniken op het vasteland geïntroduceerd en is waarschijnlijk afkomstig van de woestijnmonniken en -monialen.⁶

In plaats van de Psalmen, mogen ongeletterde lekenbroeders en –zusters Pater Nosters bidden,

zowel voor het Goddelijk Officie als voor het aantal Psalmen als boetedoening. Voor het laatste al dan niet met verzwarening.⁷

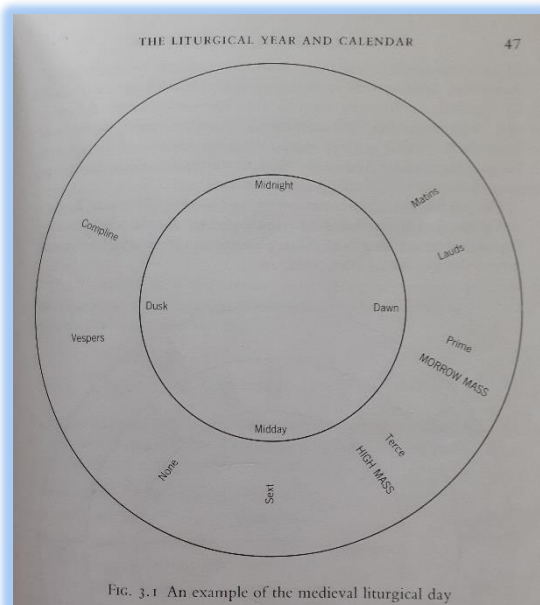
Rond 1130 ontstaat hiernaast het Psalterium Beatae Mariae Virginis, het Mariapsalter, waarin de teksten van Psalmen en Antifonen nadrukkelijk naar Maria's rol in de heilsgeschiedenis verwijzen.⁸

Meersseman onderscheidt in het Psalmbidden drie "Disziplinen":⁹ Ik vertaal dit met "systemen"

1. Het Liturgisch systeem via het Goddelijk Officie: 150 Psalmen per week of een aantal vervangende Pater Nosters voor de ongeletterden (zie Afb. B I.2.). Het wordt gemeenschappelijk gebeden.
2. Het Paraliturgisch systeem:
  - een verkort Psalterium.
  - 15 Bedevaartpsalmen al dan niet in groepen van 3 x 5 Psalmen;
  - 150 Psalmen verdeeld in 3 groepen van 50 Psalmen of vervangende Pater Nosters per nacht/week als boetedoening. Ze worden meestal individueel, maar soms ook gemeenschappelijk gebeden.
  - 100 Psalmen verdeeld in 2 groepen van 50 Psalmen als zielenheil voor overleden medebroeders en weldoeners.
 (De laatste twee vormen schaar ik in deze Verkenning onder het begrip: "Boete systeem".)
3. Het Mariapsalter dat rond 1130 uit het Liturgisch en het Paraliturgisch systeem ontstaat. Het bestaat uit op Psalmen bewerkte verzen/aanroepingen die meestal individueel worden gebeden.

3.1. Het Liturgisch systeem van het Goddelijk Officie

De eerste Christenen bidden op tijden volgens de Joodse traditie: een morgen-, middag- en avondgebed. Privé werd er gebeden op het 3e, 6e en 9e uur, voor het slapen gaan en in de nacht.¹⁰ De woestijnvaders en -moeders bidden dag en nacht onder andere 150 Psalmen of meer. Wanneer de individuele woestijnmonniken en -monialen onder Pachomius (292-348) georganiseerd gaan leven rond centrale gebouwen, in koinobia vereist dat logistiek inzake gezamenlijk bidden, eten en werken. Hij stelt vaste gebedsmomenten per dag in: 12 gebeden in de avond, 12 om middernacht en 3 op het negende uur (3 uur p.m. het stervensmoment van Jezus). Voor het aan tafel gaan wordt er voor ieder gebed een Psalm gezongen.

Afb. B I.1:¹⁴

Voorbeeld van een liturgische dag in een klooster in de Middeleeuwen.

In haar reisverslag van 381-384, verhaalt Egeria van de getijdendiensten in de Basiliek van Jerusalem op werkdagen en zondagen. Daarin worden door de clerici, diakens en monniken onder meer Psalmen (twee groepen die verzen bij toerbeurt zingen), Antifonen en Hymnen gezongen (de manier van zingen die ook de Minderbroeders in het klooster van Archeon doen). Op werkdagen: in donker de Vigilie, vervolgens de Laudens, de Sext, de None en het Lichtofficie tot het donker wordt. Op Zondagen: in donker de Vigilie, bij dageraad het Ochtend-officie en vóór donker het Lichtofficie.¹¹

Benedictus van Nursia (AD 480 - 547) heeft het vele bidden aangepast aan de menselijke maat. Hij heeft 8 gebedsmomenten per dag en nacht vastgelegd in zijn regel. Daarin zijn de 150 Psalmen of gedeelten daarvan verdeeld over de 8 gebedsmomenten per dag gedurende 7 dagen. Een weekcyclus dus. Heden ten dage gebeurt dit in een maandcyclus.

Het geheel aan gebeden wordt Het Goddelijk Officie, Het Heilig Officie, Het Koorgebed, De Getijden, of De (Canonieke) Uren genoemd.¹² Zij bepaalden lange tijd het ritme van een etmaal in de samenleving. In de Middeleeuwen bestaan er 4 systemen als begin van de dag: zonsopgang, middernacht, of middag, terwijl de Kerk op zonsopgang (vespertijd) de volgende Liturgische dag laat beginnen. Daarom vierden we nog steeds Sinterklaasavond op 5 December terwijl zijn feest volgens de Heiligenkalender op 6 december valt.

Starten we het Goddelijk Officie met de Vespers, dan volgen de Completen (de dag is compleet), de Metten (in de vroege morgen) en de Laudens (ochtendschemering). Vanaf zonsopgang volgen de Priemen (1^e uur), Terts (3^e uur), Sext (6^e uur), None (9^e uur) die gezamenlijk ook wel de Kleine Uren worden genoemd.

Men kende een indeling van 12 uur dag en 12 uur nacht.¹³ Ieder klooster bepaalt zijn eigen ritme. Dit heeft o.a. te maken met de plaatselijke tijd waarop de zon opkomt en ondergaat.

De indeling van Benedictus is leidend geworden in de Westerse Kerk bij de reguliere (zij die een kloosterregel volgen) en seculiere (zij die geen kloosterregel volgen) geestelijkheid. De seculieren bidden dit vanuit hun brevier.

Eind 4^e eeuw bestaan er stadsmoenniken en -monialen rond belangrijke kerken. Zij bidden samen met de kerkelijke gemeente het Goddelijk Officie.¹⁵ Wellicht kunnen de latere kanunniken (Koorheren) en Kanunnikessen (Koorzusters), die aan belangrijke kerken verbonden zijn, in het verlengde hiervan gezien worden.¹⁶

Het Goddelijk Officie bevat in een cyclus van een dag en nacht (2 x 12 uur onder meer: Openingsvers met Kruisteken, Psalmen met Antifonen en Eer aan de Vader, Bijbellezing(en), een Loflied, Voorbeden, Kyrie eleison, het Pater Noster, een Gebed en een Zegenbede met Kruisteken. Aan sommige getijden zijn toegevoegd het Credo, een Canticum (een lied uit het Oude of Nieuwe Testament, het Te Deum en de Schuldbelijdenis (Confiteor).

Aan de Vespers en/of Completen wordt in de 11e/12e eeuw één van de vier Maria antifonen, die elk een variant op de Mariabegroeting bevatten, met een gebed toegevoegd, afhankelijk van de tijd in het kerkelijk jaar.¹⁷ Een antifoan (letterlijke betekenis vanuit het Grieks: tegengeluid) geeft de kern van de inhoud en de muzikale grondtoon van de bijbehorende Psalm of het Canticum aan.

Afb. B I.2:¹⁸

Het Goddelijk Officie voor lekenbroeders en -zusters van een aantal kloosterordes in de 12^e en 13^e eeuw: het aantal Psalmen per Getijde, uitgaande van de Regel van Sint Benedictus en het aantal Pater Nosters per Getijde, die daar vervangend voor zijn. In dit overzicht zijn niet alle uitzonderingen opgenomen.

De ongeletterde lekenbroeders en lekenzusters bidden in plaats van de Psalmen vervangende Pater Nosters. Puzzelend naar een mogelijke relatie van die aantallen met die van de Moderne Rozenkrans heb ik een klein schema gemaakt. Ik kom tot de conclusie dat er in aantallen, en systeem van 150 en afgeleiden

	St. Benedictus A.D. 6e eeuw	Tempe- liers A.D. 1129	Ancren Riwle A.D. 13 ^e eeuw	Minder- broeders A.D. 1223	Karme- lieten A.D. 1247
	Psalmen		Pater Nosters		
Metten	6, 9 of 12 (afh. v. feestd.)	13	28 (40 op zo)	24	25 (50 op zo)
Lauden	5	7	7	5	7
Priemen	3 (9 op zo)	7	7	7	7
Sext	3	7	7	7	7
Terts	3	7	7	7	7
Nonen	3	7	7	7	7
Vespers	5	9	15	12	15
Completen	3	7	7	7	7
Totaal	31 (42) (43) (46)	64	85 (107)	76	82 (107)

daarvan, geen overeenkomst is, zoals in Afb. B I.2. te zien is. Hetgeen niet wil zeggen dat voor aantallen uit dit schema, vooral die uit de Metten, bidsnoeren zijn ontstaan.

Overigens laten de Minderbroeders in Gravendam de bezoekers van Archeon de Middeleeuwse volgorde van de Vespers en de Completen horen in het Latijn zoals die vóór het Concilie van Trente (1545-1563 met drie onderbrekingen) gebruikelijk is.¹⁹ Een vertaling voor de bezoekers is beschikbaar.

3.2. Het Boete systeem van bijvoorbeeld 1, 2 of 3 maal 50 Psalmen.

3.2.1. Boete doen via driemaal 50 Psalmen.

De gewoonte om 's nachts driemaal 50 Psalmen te bidden schijnt door de Ierse Vaders (o.a. Sint Patrick), geïntroduceerd te zijn, naar het voorbeeld van de woestijnmonniken en monialen. Het is waarschijnlijk een individueel nachtgebed ter boetedoening. Het wordt oorspronkelijk niet gemeenschappelijk gebeden. Het wordt afgewisseld met staan, zitten en opstaan en kan ook vergezeld gaan met ter aarde werping en kastijding met een roede al naar gelang de voorschriften ter plaatse. Eén van de doelen is om zielen voor de hel te behoeden. Het hoort bij het Boete systeem en staat qua doel en telling van de Psalmen los van het Goddelijk Officie.²⁰

Het Boete systeem dat door de Angelsaksische monniken naar het vasteland is gebracht, is met dit nachtgebed waarschijnlijk verwant. Het betreft 150 Psalmen die verdeeld zijn over drie wekelijkse vastendagen: zaterdag of maandag, woensdag, en vrijdag.²¹ Dus op elk van die dagen 50 Psalmen. Telkens dezelfde Psalm bidden is toegestaan, maar dan wordt het aantal keren verhoogd. Ongeschoolde lekenbroeders en -zusters mogen bijvoorbeeld als vervanging 50 + 20 (20 als verzwaring) Pater Nosters met kniebuigingen bidden. St. Bonifacius (675 – † Dokkum 754) noemt dit “patere” i.p.v. “psallere” (Pater Nosters i.p.v. Psalmen bidden).²²

In de Verkenning zien we op diverse plaatsen voorbeelden die verwijzen naar het opzeggen van aantallen Pater Nosters en, vanaf eind 11^e eeuw ook Ave Maria's, door diverse gelovigen (m/v) uit de geestelijke, religieuze en adelstand, terwijl ze met hun lichaam eerbiedig nederigheid betrachten en boete doen. Zoals knielen en weer opstaan en voorover op de grond gaan liggen en weer overeind komen. Zie als voorbeeld van deze bidhouding afbeelding V 1.3 met Graaf Dirk II van Holland en Gravin Hildegard. De relatie tussen de indeling van 3 x 50 Psalmen en die van 3 x 50 Ave Maria's van de Moderne Rozenkrans lijkt me vrij helder.

3.2.2. Boete doen via twee maal 50 Psalmen , twee Missen, of twee Passieverhalen: voor het heil van de ziel(en) van levende(en) en overledene(n).

Rond 800 bestaat er een overeenkomst tussen de kloosters van Sankt Gallen en Reichenau dat alle priestermonniken voor elke overleden medebroeder een Mis moeten opdragen en 50 Psalmen moeten opzeggen. Een oorkonde genaamd *Codex Diplomaticus ævi Saxonici* schrijft voor dat iedere monnik twee vijftigs (2x 50 Psalmen) moet zingen voor de zielen van weldoeners, terwijl iedere priester twee Missen moet opdragen en iedere deken twee Passieverhalen moet lezen.²³ Vervangende Pater Nosters voor de Psalmen voor de ongeschoolde monniken worden hier niet vermeld. Hier zien we een indeling van 2 x 50 Psalmen. In Hoofdstuk 5 zien we voorbeelden van het opzeggen van 100 Pater Nosters of Ave Maria's.

3.3. Het Mariapsalter

Het Mariapsalter ontstaat rond 1130 uit het Liturgisch en het Paraliturgisch systeem in de kringen van de Cisterciënzers (m/v) als uiting van diep religieuze Mariadevotie. De Latijnse benaming is: Psalterium Beatae Mariae Virginis. Er ontstaan in die tijd meerdere Psalters, o.a. ook een Jezuspsalter.²⁴ Beiden komen voort uit het Goddelijk Officie met haar 150 Psalmen die elk hun eigen antifoon kennen en uit de indeling van 3 x 50 Psalmen van het Boete systeem. Het proces van het Mariapsalter verloopt ongeveer als volgt:

De vaste antifoon die bij elk van de 150 Psalmen hoort verandert in versregels waarin een tekst uit de daarbij horende Psalm op zinnebeeldige manier naar Maria verwijst. Deze versregels veranderen in Mariahymnes die 4 of meer dichtregels kennen via een vaste, of later, via een vrije versvorm of tekst. Ze beginnen met Ave, later ook met O Virgo (O Maagd), Gaude Virgo (Verheug u Maagd) of O Rosa. (O Roos). Deze laatste wordt toegeschreven aan Engelbert Abt van Admonts (c. 1250-1330).

De verzen volgen in sommige Psalters de weekstructuur van het Liturgische Goddelijk Officie en vervullen dan soms een functie als memorie voor de overledenen. In een andere variant wordt van elke Psalm slechts een aantal belangrijke verzen gebeden. Of er wordt tussen de verzen door een Ave Maria gebeden als vervanger voor de Psalm. De meeste teksten zijn anoniem overgeleverd en worden later toegedicht aan bijv. Hiëronymus, Bernardus van Clairvaux (ca. 1115 Abt van Cisterciënzer Abdij van Clairvaux), Bonaventura (ca. 1250 Minister-Generaal van de Minderbroeders) e.a.

In een later stadium gaat de inhoud van de meestal 150 verzen/antifonen van het Mariapsalter veranderen: van de aan de Psalmen verwante titels en symbolen naar meer invoelbare gebeurtenissen uit het leven van Jezus en Maria waaronder hun beider lijden.²⁵ Binnen deze ontwikkeling van het Mariapsalters zijn aanzetten te vinden voor de vorming van Maria-litanieën en voor de Geheimen van de Moderne Rozenkrans.²⁶

Voorbeelden van “Geheimen” zijn te vinden in een Psalter met 98 (100) Ave Maria’s van het Cisterciënzerinnenklooster Sankt Thomas an der Kyll (ca. 1300) met even zoveel meditaties. Verder in een Psalter van de Kartuizer novice Dominic van Pruissen met 50 Ave Maria’s vergezeld van 50 meditaties (ca. 1409-1415) die hij Rozenkrans noemt. Tenslotte ook in een Psalter van 150 Ave Maria’s van de Dominicaan Alanus de Rupe met aanvankelijk 150 meditaties; hij geeft er rond 1470 de naam aan “Psalterium Beatae Mariae Virginis” aan.²⁷ Hij vindt namelijk de naam Rozenkrans, die al aan het rondzingen is, teveel verband houden met de wereldse liefde, waarin een jongen zijn toekomstige meisje tooit met een bloemenkrans.

Het Mariapsalter is een boek dat teksten in dichtvorm of proza bevat over Maria dat vooral gebruikt voor persoonlijk gebed en meditatie. Er is geen bidsnoer bij nodig. Het “Psalterium Beatae Mariae Virginis” van Alanus de Rupe bestaat uit 150 te bidden Ave Maria’s, vergezeld van telkens een andere meditatie. Daartoe lijkt zowel een bidsnoer nodig te zijn als geheugensteuntjes voor de vele meditaties. Uiteindelijk zijn de meditaties, zoals verwoord in de Statuten van de Broederschap van de Rozenkrans in Venetië, leidend geworden.

4. Conclusie.

Binnen de Christelijke gebeden, vervullen de 150 Psalmen, of gedeelten daarvan, een belangrijke rol als bron van de heilsgeschiedenis en als gebeden voor gemeenschappelijke of individuele devotie. Hieruit ontwikkelt zich met name zowel het Goddelijk Officie als Liturgisch systeem als het Paraliturgisch systeem met daaronder het Boete systeem en het Mariapsalter.

Het Liturgisch systeem kent een cyclus van 150 Psalmen per week, gemeenschappelijk gebeden/gezongen. Het Boete systeem kent een cyclus van 3 x 50 Psalmen per nacht en/of per dag maar dan verdeeld over 3 vastendagen per week. Dat wordt individueel gebeden. Dit gebeurt naast het systeem van het Goddelijk Officie.

In beide systemen kunnen Psalmen vervangen worden door Pater Nosters, vanaf eind 11^e eeuw ook door Ave Maria’s. Al eerder bestaat er een afgeleide van het Boete systeem, dat via groepen van 50 of 100 Psalmen vrijkoping (redemptio) hoopt te verkrijgen voor overleden medebroeders en begunstigers in vagevuur. Deze aantallen komen ook voor in voorbeelden van Hoofdstuk 5.

Binnen de ontwikkeling van het Mariapsalter vanaf 1130 zien we een overgang van machinaal naar meditatief aantallen Ave Maria 's bidden, meestal in groepen van 3 x 50 verzen. Vanuit het Mariapsalter met de begroetings-formule Ave Maria telkens gevolgd door een slotzin (clausula) waarin concrete momenten uit het leven van Jezus en Maria voorkomen komt de methode van Dominic van Pruisen voort die leidend lijkt te worden. Die behelst 50 Ave Maria 's met telkens één meditatie. Maar Alanus de Rupe grijpt later terug op het aantal van 150 Ave Maria begroetingen analoog aan het op de 150 Psalmen gebaseerde Mariapsalter. Daarmee lijkt een relatie tussen de 150 Psalmen en de 150 Ave Maria's van de in 1569 Kerkelijk goedgekeurde Rozenkrans en hun indeling in 3 groepen van 50 voldoende aangetoond.

De bijbehorende 15 clausulae, geheimen of gauds, zijn verwoord in de Statuten van de Broederschap in Venetië. Ze vinden hun oorsprong in de Jezus en Mariapsalters en andere devoties. Het is verleidelijk om het getal van 3 x 5 meditaties in verband te brengen met de 3 x 5 Bedevaartpsalmen, maar ik heb daar geen bewijs van gevonden. De laatste vormen een reeks gebeden die lange tijd individueel of gemeenschappelijk in kloosters worden opgezegd.

We zien dus dat de Moderne Rozenkrans een mix is van een aantal gebeden uit het Liturgisch systeem zoals het Kruisteken, Credo, Pater Noster en Gloria Patri, samen met driemaal 50 Psalmvervangende gebeden (Ave Maria 's) uit het Boete systeem en het Mariapsalter aangevuld met Geheimen die o.a. uit Jezus- en Mariapsalters en andere devoties komen.

Voetnoten bij Bijlage I:

- ¹ <http://www.philippeverzamelt.be/Bidsnoeren/bsgeschiedenis.html> 24-01-2018 23.38u.
<https://nl.wikipedia.org/wiki/Rozenkrans> 24-01-2018 23.55u.
- ² - In het land van de Bijbel, Reisverslag van Egeria, een dame uit de 4^e eeuw. Latijnse tekst en Nederlandse vertaling, Vincent Hunink; Inleiding Jan Willem Drijvers. Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2011. ISBN 978-90-8704-188-5:
  - Uitkiezen van een Psalm: bijvoorbeeld op p. 49 en 79.
  - Getijden in de Basiliek van Jerusalem p. 115 – 125.
  - De woestijnvaders / Palladius van Helenopolis ; ingel., vert. [uit het Grieks] en toegelicht door Thalien M. de Wit -Tak 1e druk 2006 ISBN 90 5179 377 4 EAN 97890 5179 377 2 Gopher Publishers Utrecht i.s.m Bruna B.V.
    - Regel van Pachomius: p. 151 – 158 Drie gebedsdiensten: avond, middernacht en het 9e uur van de dag
    - Privé Psalmen zingen in de nacht: p. 136 (Antonius) en p. 201 Elpidius).
- ³ G.G. Meersseman O.P. Der Hymnos Akathistos in Abendland II, Univerzitätverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960 p. 10-12 via zoekterm: "Wert ghehaden alle daghe te lesene" en vindt titel bij Googlebooks p. 3 t/m 6.
- ⁴ Idem p. 7.
- ⁵ Zie Bijlage V 3.4.
- ⁶ - The Devine Office in the Latin Middle Ages: Methodology and Source Studies ...geredigeerd door Margot E. Fassler, Rebecca A. Baltzer (Google books p. 102 e.v.) Zoekterm: The Three Fiftys.
  - zie noot 3, p. 11.
- ⁷ zie noot 3, p. 11.
- ⁸ idem p. 12.
- ⁹ idem p. 12.
- ¹⁰ Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten. Gooi en Sticht bv – Hilversum 2^e herziene druk april: 1983 ISBN 9030401028; blz. 69.
- ¹¹ Zie noot 2.
- ¹² "Getijden" vanwege de vastgestelde uren (tijden) en, symbolisch, vanwege de eb en vloed (tij) aan geluid, wanneer de antifonen, bijbehorende Psalmen, bijbelliederen en lofgezangen meestal door de twee groepen kloosterlingen tegenover elkaar in afwisseling worden gezongen.
- ¹³ - De Regel van Sint Benedictus, vertaald door Vincent Hunink, Athenaeum - Polak & van Gennep, Amsterdam 2000, ISBN 90 253 0301 3 / NUGI 301.
  - Prof. Dr. Eg. I. Strubbe en Dr. L. Voet, De Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden, Uitgeversmij. N.V. Standaard-boekhandel, Antwerpen – Amsterdam 1960, p. 10-11.
  - inzake 12 uur dag en 12 uur nacht: https://webspacescience.uu.nl/~gent0113/wettijd/wt_text2c.htm 25-12-23 22.54u

- ¹⁴ Afb. B I.1: uit: John Harper, *The forms and orders of western liturgy from the tenth tot the eighteenth century*, Clarendon Press Oxford, 1991 ISBN 0-19-816279-0, p. 47.
- ¹⁵ In het land van de Bijbel, Reisverslag van Egeria, een dame uit de 4^e eeuw. Latijnse tekst en Nederlandse vertaling, Vincent Hunink; Inleiding Jan Willem Drijvers. Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2011. ISBN 978-90-8704-188-5: o.a. blz. 115 e.v.: "Het getijdengebed op werkdagen".
- ¹⁶ Kanunniken gebruiken de Kloosterregel van Augustinus Die maakt een wat vrijere interpretatie mogelijk dan de Regel van Benedictus.
- ¹⁷ - Zie noot 14, p. 131-133.
- Zie Bijlage IV 3.2.
- ¹⁸ - De Regel van Sint Benedictus, vertaald door Vincent Hunink, Athenaeum - Polak & van Genneep, Amsterdam 2000, ISBN 90 253 0301 3 / NUGI 301 Blz. 36 t.m. 39.
- John Harper, *The forms and orders of western liturgy from the tenth tot the eighteenth century*, Clarendon Press Oxford, 1991 ISBN 0-19-816279-0 Blz. 73 – 108.
- www.templiers.org/regle1-eng.php 27-03-2017 09.27 u
- zoekterm: "Chaucer's Prioress: Her Green Gauds, by Beverly Boyd": Ancren Riwe blz. 407.
- G. Freeman e.a. *Franciscus van Assisi, De geschriften*, vertaald en ingeleid door G.P. Freeman e.a., Gottmer/Becht B.V., Haarlem 2004, ISBN 90 257 3903 2/ NUR 700. Blz. 79 en 80 Regel AD 1223.
- <http://www.karmel.nl/karmelitessen/regel.html> 27 april 2017 10.01u
- ¹⁹ Zie nt.¹⁴, p. 73-108.
- ²⁰ *The Devine Office in the Latin Middle Ages: Methodology and Source Studies ...* geredigeerd door Margot E. Fassler, Rebecca A. Baltzer (Google books p. 102 e.v.) Zoekterm: The Irish Office of the Three Fifties.
- ²¹ - In de eerste eeuwen van het christendom was het gebruikelijk om wekelijks te vasten op woensdag, vrijdag en later op zaterdag. Op woensdag, omdat Christus op die dag is verraden; op vrijdag, omdat Hij op die dag is gekruisigd; op zaterdag omdat Hij die dag in het graf verbleef. Dit gebruik is veranderd van wekelijks naar vier keer (Quator) per jaar. Quaterdagedagen die in relatie staan met de 4 seizoenen in het Kerkelijk Jaar: 1. *Post Cineres* - na de as, de as van Aswoensdag, in de Vastentijd, 2. *Post Ignes* - na het vuur, het vuur van de uitstorting van de H. Geest met Pinksteren, 3. *Post Crucem* - na het kruis, het feest van de Kruisverheffing op 14 september, 4. *Post Lucem* - na het feest van de H. Lucia, 13 december, in de Adventtijd.
<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=680&nws=4811> 05-08-21 17.41u. De Ierse monniken hebben dit gebruik gehandhaafd. Een andere mogelijkheid:
- Willem Johan Lamfers · 2009 · *Monasticism and religious orders, Orthodox Eastern* blz. 134. Zoekterm: vastendagen monniken maandag woensdag en vrijdag: vindt Google Books. 17-03-21 11.15u. "De maandag als vastendag is in gebruik in de Oosterse Kerk. In de Westerse Kerk zijn het de woensdag en de vrijdag. Lijkt op een bevestiging van een oosters gebruik dat naar het westen gekomen is via de Ieren." Maar zeker ben ik daar niet van. Zie Bijlage VII noot 10.
- ²² G.G. Meersseman O.P. *Der Hymnos Akathistos in Abendland II*, Univerzitätverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960 p. 10-12 via zoekterm: "Wert ghehaden alle daghe te lesene" en vindt titel bij Googlebooks.
- ²³ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 10.14u Lemma: Rosary.
- ²⁴ Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages*, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 16. 18 – 30.
- ²⁵ Zie voor de ontwikkeling van het Mariapsalter:
- noot 3: p. 12 – 28.
- noot 24: p. 16, 18 - 30.
- ²⁶ Zie Verkenning Hoofdstuk 5.3.1.
- ²⁷ Zie noot 24 p. 81-82, 105, 108.

Afbeeldingen bij Bijlage I.

Afb. B I.1 : John Harper, *The forms and orders of western liturgy from the tenth tot the eighteenth century*, Clarendon Press Oxford, 1991 ISBN 0-19-816279-0, p.47.

Afb. B I.2. Grafiek van het aantal te zingen Psalmen volgens het Liturgisch Systeem tijdens de vaste gebedsuren van het Goddelijk Officie volgens de Regel van Benedictus met de vervangende Paternosters voor de lekenbroeders en – zusters zoals voorgeschreven volgens de Regel van een aantal andere kloosterordes. Van de hand van de schrijver van deze verkenning.

BIJLAGE II: Gelijke Monniken Gelijke Kappen ¹

Inleiding:

Bij de Benedictijnen en Cisterciënzers zijn er in de 11^e en 12^e eeuw Conversen (zij die zich omdraaien uit de maatschappij/wereld om zich tot God te wenden) die een aantal Paternosters moeten bidden tijdens het Goddelijke Officie en tijdens het Doden-Officie dat voor een overleden medebroeder wordt gehouden. Conversen worden ook wel lekenbroeders genoemd. Hoe zit het eigenlijk met de begrippen convers, lekenbroeder, lekenzuster? Zijn sommige monniken en monialen meer gelijk dan andere?

Kerkelijke terminologie:

Alle monniken en monialen zijn, in kerkelijke termen gesproken, leken. Ze leggen kloostergeloften af. Wanneer één van de lekenmonniken tot diaken, priester of bisschop wordt gewijd, dan treedt hij toe tot de geestelijke stand. Die monnik noem je een clericus. Monialen zijn van deze wijdingen uitgesloten. ² Omdat ze in een klooster volgens een regel leven noemt men hen reguleren.

Een pastoor of een kapelaan die “in de wereld” leeft, hoort bij de seculieren; behalve wanneer ze die functie als regulier uitoefenen.

Proces van gelijkheid.

De eerste monniken en monialen zijn leken en in het algemeen ongeletterd of laaggeschoold wanneer ze de woestijn intrekken. Zij laten zich in hun scholing en vorming leiden door een meer ervaren collega. Soms is er een priester, een clericus, onder hen. Zij leren Psalmen en Bijbelteksten uit het hoofd.

In zijn kloosterregel verwacht Pachomius (291 – 347) dat monniken en monialen alle Psalmen en de vier Evangelies uit het hoofd kennen. ³ Een Ierse gewoonte om de 150 Psalmen in drie groepen van 50 in te delen, heeft wellicht zijn wortels in Egypte. Die worden gedurende de nacht met een korte onderbreking van een Paternoster, een Kyrie eleison, een lezing of, in het Oosten, een responsorie gebeden. ⁴ Al biddend leert men zo ongemerkt de Psalmen uit het hoofd.

In de regel van Benedictus (480 - 547) zijn alle monniken (leken) gelijk. Monniken (leken) kunnen zich verder door studie en aanleg ontwikkelen. Een priester (clericus) onder hen staat zich niet voor op zijn wijding. Mensen die de wereld vaarwel zeggen (conversen) worden opgenomen als volwaardige monnik en krijgen de nodige vorming en scholing. ⁵

Er worden kindmonniken opgenomen van rijke en arme ouders. Zij dragen hun kind op aan God, zoals Hannah dat deed met Samuel in het Oude Testament. ⁶ De kinderen krijgen hun vorming en opleiding in het klooster en draaien zoveel mogelijk mee met de gebedstijden. Opgeleide kindmonniken maken een steeds groter deel uit van de gemeenschap. Het aannemen van kindmonniken wordt aan het einde van de 12^e eeuw door de Paus afgeschaft. ⁷

Proces van ongelijkheid.

De gelijkheid komt hiermee onder druk te staan en vooral wanneer het karakter van de Eucharistie (Heilig Mis) verandert. De Eucharistie is tot dan toe een Gedachtenismaaltijd van het offer, dat Jezus uit liefde voor ons heeft gebracht. Ze wordt met dankzeggingen en lofprijzingen gezamenlijk met de gemeente gevierd op Zondagen en belangrijke Christelijke Feestdagen. Alleen een priester en bisschop mag hierin voorgaan. Niet een diaken.

Rond AD 800 komen votiefmissen op. Daarin staat het Kruisoffer van Jezus centraal dat op onbloedige wijze tegenwoordig wordt gesteld. Deze missen worden privé door een priester opgedragen onder

meer als redemptio (het loskopen) van de boete van de kerkgemeenschap, van groepen of van een (overleden) persoon. Meer missen opdragen betekent dat er meer priesters en altaren nodig zijn.⁸

Op deze wijze ontstaat er in een klooster een goed opgeleide bovenlaag van geletterde priestermonniken die gewijde taken verricht en van ongeletterde monniken (die altijd al lekenmonnik waren). Ongeletterd betekent: de Latijnse taal niet machtig zijn in woord en schrift.

Het praktische werk in en om het klooster moet gedaan blijven worden om de monden te voeden: werk in het huishouden, op het land, in de werkplaatsen, etc. Deze ongeletterde niet-priestermonniken gaat men conversen of lekenmonniken noemen. Zij scheppen de voorwaarden op basis waarvan de geletterde monniken en priestermonniken hun gewijde taken kunnen uitvoeren.

Onder de kloosterordes staan de Cisterciënzers bekend om hun grote aantallen conversen. Die overstijgen vaak in aantal die van het aantal geletterde monniken en priestermonniken. De laatsten verzorgen ook het Goddelijk Officie. De conversen wonen delen van het Officie bij in een afgescheiden gedeelte van de kerk en bidden het vastgestelde aantal Pater Nosters van het Liturgisch Systeem.

Wanneer ze op een uithof werkzaam zijn, dan verrichten ze daar hun aangeleerde gebeden als Paternoster, Credo en enige Boete Psalmen⁹, later waarschijnlijk aangevuld met een Ave Maria. In het klooster leven ze apart van de priestermonniken. Kom je als convers bij een klooster aankloppen, dan wordt er op het moment van intrede bepaald of je priestermonnik wordt of convers blijft. Eenmaal benoemd tot convers, kun je geen priestermonnik meer worden.¹⁰

Proces van ongelijkheid bij de Minderbroeders.

Deze tweedeling wordt onder meer overgenomen door de Tempeliers, de Armoede Ordes en ook de latere Kloosterordes. Daarbij is het interessant te vermelden dat de Orde van de Mindere Broeders in den beginne een lekenorde is van gelijke broeders. Daar tussen is slechts een enkele priester. Franciscus van Assisi heeft tijdens zijn leven de diakenwijding ontvangen en is daardoor een clericus geworden.

Rond 1240 verandert de situatie bij de Minderbroeders. Het aantal priesters onder de lekenbroeders neemt toe. De lekenbroeders krijgen een meer praktische rol (huishouden, op termijn gaan = bedelen) op basis waarvan de priesterbroeders hun gewijde taak kunnen uitvoeren. De Regel van de Minderbroeders verlangt dat de ongeletterden (lekenbroeders) een aantal Paternosters bidden tijdens het Goddelijk Officie. Geletterde lekenbroeders mogen wel aan het Goddelijk Officie deelnemen.¹¹

Proces van ongelijkheid bij Monialen:

Bij de monialen van de diverse ordes is een onderverdeling in Koorzusters (van adel of van goede komaf en geletterd) en werk-/lekenzusters (conversen: van boeren- of ambachtsgezinnen afkomstig en meestal laag- of ongeletterd).^{12 13}

Proces van ongelijkheid bij de leden van de Derde Orde:

Sommige kloosterordes kennen een onderverdeling in 3 ordes. Die voor de mannen wordt de 1^e orde genoemd, die voor de vrouwen de 2^e orde en die voor de leken de 3^e orde. Het gaat bij de laatste om leken die, individueel, als echtpaar en/of als groep, respectievelijk buiten en/of binnen een klooster willen leven volgens de spiritualiteit van de orde. Het woord "derde" is terug te vinden in de Latijnse woorden Tertiares (vrw.) en Tertiaris (mnl.).¹⁴

We zien eind 12^e en begin 13^e eeuw lekenbewegingen ontstaan die ook in kloostervorm willen leven vanuit de evangelische waarden van gebed, armoede en naastenliefde. Begijnen (vrouwen) en Begarden (mannen) zijn bij ons het meest bekend. Uit gewone leken is onder andere in de 14^e eeuw ook de beweging van de Moderne Devotie van Geert Grote (1340-1384) ontstaan. De plaats van deze

bewegingen is in de kerkelijke maar ook in de wereldlijke en stedelijke structuur niet duidelijk. En er zijn voorbeelden van ketterijen. Op last van het centraal gezag in Rome wordt hen in het midden van 14^e eeuw de Derde Regel van Franciscus opgedrongen.¹⁵ In hun streven om volwaardig religieus te worden, organiseren de groepen in onze streken zich rond 1400 onder het Kapittel van Utrecht. Er vindt dan een proces van verkloostering plaats. Zij die naar strengere voorschriften zoeken, stellen zich later onder de hoede van het Kapittel van Sion of het Kapittel van Windesheim, met als regel die van Augustinus die meer aan hun strenge wensen tegemoet komt. Zij halen hun inspiratie vooral uit de vroomheid van strenge kloosterordes als die van de Kartuziers, Cisterciënzers en Cisterciënzinnen.¹⁶ Zij die in een convent (klooster) gaan leven noemt men regulieren. Zij die gewoon gehuwd of ongehuwd “in de wereld” leven, een baan en/of kinderen hebben, noemt men seculieren.¹⁴

Gelijkstelling:

Dat sommige monniken en monialen meer gelijk zijn dan andere, is recht getrokken tijdens het 2^e Vaticaans Concilie (1963). Iedere monnik of moniale is als broeder en zuster voor elkaar. De clericus onder hen staat zich niet voor op zijn wijding, zoals Benedictus van Nursia al eerder heeft geformuleerd. De leden van de reguliere en van de seculiere Derde Orde hebben elkaar altijd met Broeder en Zuster aangesproken. Mannen en vrouwen van de “Orde van Franciscaanse Seculieren”, leven heden nog steeds, meestal onopvallend, onder ons in de moderne tijd.

Bidsnoer:

In Verkenning Hoofdstuk 5 zijn we veel voorbeelden tegengekomen van regulieren en seculieren die 50, 100 of 150 Pater Nosters of Ave Maria’s bidden al dan niet aangevuld met meditatie (geheimen).

Het bidsnoer wordt voor de lekenbewegingen die er voor kiezen in een convent in de stad te gaan wonen een hulp- en bindmiddel om hun geloof te overpeinzen en hun religieuze gevoelens richting te geven.

Voetnoten bij Bijlage II:

- ¹ Het spreekwoord lijkt in de loop van de tijd in haar betekenis een ontwikkeling door te maken:
  - a) Spreekwoorden: (1914) *Gelijke monniken, gelijke kappen, d.w.z. mensen van eene soort hebben dezelfde eigenschappen of rechten; ook bij het verdeelen van iets: mensen met gelijke rechten maken aanspraak op gelijke deelen.* <https://www.encyclo.nl/lokaal/10778&page=10> 10-04-2020 16.38 u.
  - b) Van Dale: *mensen van dezelfde soort hebben dezelfde eigenschappen*: Van Dale, Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, 10^e geheel opnieuw bewerkte en zeer vermeerderde druk, door Dr. C. Kruyskamp, Deel I A-N Martinus Nijhoff / 's Gravenhage, 1976.
  - c) *gelijke monniken gelijke kappen: gelijke mensen verdienen/krijgen een gelijke behandeling.* <https://www.woorden.org/spreekwoord.php?woord=gelijke%20monniken%20gelijke%20kappen> 10-04-2020 16.30u.
- ² <http://www.katholiek.org/hierarchie.php> 16-04-20 17.00 u.
- ³ De *Woestijnvaders* / Palladius van Helenopolis ; ingel., vert. [uit het Grieks] en toegelicht door Thalien M. de Wit-Tak 1^e druk 2006 ISBN 90 5179 377 4 EAN 97890 5179 377 2 Gopher Publishers, Utrecht i.s.m Bruna B.V.
- ⁴ - Chaucer 's Prioress: Her Green Gauds by Beverly Boyd en
- Catholic Encyclopedia New Advent, Lemma Psalterium: <https://www.newadvent.org/cathen/12543b.htm> 19-04-2020 16.45 u.
- The Divine Office in the Latin Middle Ages: Methodology and Source Studies, geredigeerd door Margot E. Fassler, Rebecca A. Zoekterm: “The three fifties Psalms” 19-04-2020 17.05 u.
Een methode onder Ierse Monniken in de 9^e eeuw, maar ook in de 12^e eeuw bekend in de omgeving van Milaan. Voor de drieliding pleit dat de 1^e, 51^e en 101^e Psalm in het Psalterium met een versierde hoofdletter beginnen. De datering gaat evenwel nog verder terug naar Egyptische monniken in de 7^e eeuw. Als nachtgebed bidden ze drie groepen van 50 Psalmen. Zie:
- ⁵ De Regel van Sint Benedictus, vertaald door Vincent Hunink, Athenaeum - Polak & van Genneep, Amsterdam 2000, ISBN 90 253 0301 3 / NUGI 301
- ⁶ 1 Samuel 1: 19-28 in: De Heilige Schrift, vertaling uit de grondtekst met aantekeningen etc. MCMLXV Uitgeverij het Spectrum Utrecht – Antwerpen.
- ⁷ Mayke de Jong, Kind en klooster in de vroege middeleeuwen, Amsterdamse Historische Reeks 8, Historisch Seminarium

- van de Universiteit van Amsterdam, 1986 p. 125, 186-190, p. 4.
- ⁸ - zie noot 7, p. 186 – 190.
- Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten. Gooi en Sticht bv - Hilversum 2^e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028; p. 92 en 144.
- ⁹ - Mayke de Jong (zie noot 7): p. 171-172.
- C.H. Lawrence, Kloosterleven in de Middeleeuwen in West Europa en de Lage Landen, Person Education Benelux, 2004, Amsterdam, ISBN 90 – 430 – 0949 – 0 NUR 684: p. 184-189.
- ¹⁰ Kloosters en Kloosterordes, 2000 jaar christelijke kunst en cultuur, Kristina Krüger, H.F. Ullmann, ISBN 978-3-8480-0091-3) p. 166.
- ¹¹ Franciscus van Assisi, De geschriften, vertaald, ingeleid en toegelicht door G.P. Freeman c.s. Gottmer – Haarlem, 2004 ISBN 90 257 3903 2 / NUR 700.
- ¹² <http://users.skynet.be/fa018819/deelpagina/Kloosterordes/Cisterci%EBnzers.htm> 02-05-2019 22.52u.
- ¹³ Mijn tante is op jonge leeftijd ingetreden in de Karmel te Oirschot en nam de kloosternaam Zr. Maria Josephine van Jezus aan. Mijn opa (arbeider) en oma konden geen bruidsschat inbrengen. Mijn tante werd daarom geen slotzuster, maar buitenzuster. Als lekenzuster vormde zij, samen met de zusters Maria en Helena de verbindings-schakel tussen het slot en de buitenwereld. Zij was daar erg gelukkig in. Wanneer we over ongeletterd spreken: Ze had een subliem handschrift en was, zoals haar twee medezusters, een wijze vrouw.
- ¹⁴ https://nl.wikipedia.org/wiki/Derde_orde 06-10-20 18.16u.
- ¹⁵ In 1289 vaardigt de Paus de bul “Supra Montem” uit die de kerkelijk rechtelijke status verduidelijkt van de penitenten. Het betreft een door de Curie aangepaste vorm van een leefregel die tussen 1221 tot 1228 is ontstaan voor een broederschap van penitenten. De Paus verbindt er de naam van Franciscus aan, waardoor ze qua ondersteuning en leiding gelinkt worden aan de Minderbroeders. Het is nog steeds de vraag of Franciscus inderdaad de regel heeft geschreven. Zie:
Hildo van Engen, De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht, Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie, Hilversum, Verloren, 2006. ISBN 90-6550-920-8 blz.22 t/m 25.
- ¹⁶ Zie het hierboven vermelde werk onder noot. ¹⁵
- ¹⁷ John Harper, The forms and orders of western liturgy from the tenth tot the eighteenth century, Clarendon Press Oxford, 1991 ISBN 0-19-816279-0, p. 312 en 315.

Bijlage III. Wat is de invloed van de Kruistochten op de verspreiding van het bidsnoer in het Westen?

1. Inleiding:

In gesprekken met geïnteresseerden wordt er vaak een direct verband gelegd tussen de Kruistochten (periode 1096 - 1271) en het ontstaan van het bidsnoer in het Westen. In de literatuur ligt het verband veeleer in de uitwisseling van contacten tussen geestelijken en monniken uit Oost en West.¹ die de verspreiding van de reeds bestaande knopen- en kralensnoeren in het westen heeft bevorderd. Wat is daarvan aan? En heeft het Islamitische 33 kralensnoer ook nog een rol gespeeld? Was dit er eerder dan het Oosterse Christelijke 33 knopensnoer met de naam Jezusgebed? Heeft het laatste zich kunnen handhaven tijdens de Islamitische overheersing?

Alvorens hier op in te gaan is het goed om te weten dat er al heel vroeg (ongeveer in de 6^e eeuw) twee van elkaar onderscheiden liturgische families ontstaan: de Oosterse Ritus en de Westerse Ritus met als centrale punten respectievelijk Constantinopel en Rome. Theologische (o.a. inzake de Heilige Geest) en praktische (o.a. primaatschap van de Paus van Rome) geschilpunten zijn uitgemond in het zogenaamde Oosters Schisma in 1054.²

Niettemin heeft de Byzantijnse Keizer een beroep op de Paus gedaan omdat hij zich bedreigd voelde door de Turkse stam van de Seltsjoeken. Dat lijkt gebaseerd op een afspraak die er vanaf Keizer Constantijn tussen de West- en Oost-Romeinse keizer was om elkaar in nood bij te staan. De Paus heeft met zijn oproep tot kruistocht als bijkomend doel gehad het conflict met de Oosterse kerk bij te leggen. Al tijdens de 1^e Kruistocht was de dreiging van de Seltsjoeken geweken en besloot men door de stoten naar het Heilige Land omdat de toegang tot de Heilige Plaatsen door de Moslims bemoeilijkt werden. Jeruzalem was al in 637 door kalief Omar ibn al-Khattab (kalief van 634 tot 644) veroverd.³

Joden en Christenen hebben dan in de door Moslims veroverde gebieden meer of minder armlengte al naar gelang ze bestuurd worden door een liberale of fundamentele Khalief of Sultan. Kijken we naar veroverd Egypte dan blijft het grootste deel van de Egyptische bevolking Christen. Door economische maatregelen (meer belasting betalen dan Moslims), immigratie en bekering is Egypte aan het einde van de 12^e eeuw grotendeels een Moslimland geworden. De Koptische elite is in de loop der tijd grotendeels verdwenen, maar toch is de Koptische Kerk tegen de stroom in blijven bestaan.⁴

Binnen dit kader probeer ik eerst antwoord te vinden op mijn vragen rond de ontwikkeling van het 33 knopen tellende snoer van het Oosterse Christendom en het 33 kralen tellende snoer van de Islam en hun beïnvloeding vice versa aan de hand van de situatie in Egypte. Vervolgens probeer ik antwoord te vinden op de Oosters-Christelijke beïnvloeding van het Westers-Christelijke bidsnoer ten tijde van de Kruistochten.

Dat heeft een voor mij onvermoede wending gekregen in een ontmoeting tussen een Heilige en een verlichte en liberale Sultan ten tijde van de 5^e Kruistocht.

2. De ontwikkeling van het 33 knopensnoer bij de Oosterse Christenen en het 33 kralensnoer bij de Moslims.

De Kruisvaarders zullen bij de Oosterse Christenen aantallen van 33, 50, 100 of meer knopen/kralen aantreffen.⁵ Het 33 knopen/kralen snoer wordt gebruikt om het Jezusgebed te bidden.⁶ Daaraan ontleent het haar naam. De Kruisvaarders zullen ook het 33 knopensnoer (Misbaha of Tashbi genaamd) van de Moslims gezien hebben, een korte variant van het 99 (100) kralensnoer van die naam. Welk snoer was eerder en hoe verhouden zij zich tot elkaar?

2.1. Het Christelijke 33 knopensnoer ook wel het Jezusgebed genaamd. ⁵

Afb. : B III.1: Bidsnoer Jezusgebed.

Dit snoer voor het Jezusgebed van 3 x 11 kralen lijkt veel op de Misbaha van het plaatje B III.2. Het verschil is dat het een hanger heeft van 3 kruisjes en dat tussen de groepen van 11 kralen een kleine markeringskraal aanwezig is. Materiaal en datering onbekend.

Kellia. ⁷ In de 8^e en 9^e eeuw wordt een vroege vorm gebruikt in alle kloosters in Egypte. ⁸

Het karakter van het individuele Jezusgebed is een smeekbede om vergeving. Het snoer symboliseert het aantal jaren dat Jezus op aarde is geweest. Binnen de traditie gaat de oorsprong van het gebed en het snoer terug op de woestijnmonniken en - monialen en dan met name op Antonius Abt (251 - 356) en Abt Pachomius (291 - 347).

Men neemt aan dat Bisschop Diadochos van Photike (Griekenland ca. 400 – ca. 486) aan de wieg zou hebben gestaan van de formule van het Jezusgebed. In de 6^e eeuw wordt het vermeld in een klooster in Palestina en op de berg Sinäi.

Egyptische monniken zijn heel erg gesteld op het Jezusgebed. Woorden ervan, gedateerd 7^e eeuw, zijn achtergebleven op de muur van het Egyptische woestijn-klooster

2.2. Het Islamitische 33 kralensnoer ook wel Mishbaha of Tasbih genaamd.

Dit snoer wordt volgens de overlevering voor het eerst gebeden door Fatima (606 – 632), de jongste dochter van Mohamed. ⁹ Zij maakt daartoe kralen van kleiachtige aarde, die ze vindt op het graf van een martelaar om aldaar te bidden. De Misbaha is wellicht om die reden geen wollen knopensnoer, maar een kralensnoer.

Of het snoer ook uit die periode stamt, is niet bekend. De eerste vermelding van de Misbaha dateert uit de 9^e eeuw. ¹⁰

De 33 kralen van de Mishbaha verwijzen naar 1/3 deel van de 99 + 1 Schone Namen van Allah en het prijzen van God na het gebed door 33 maal *Soebhan Allah* (verheven is God), 33 maal *Al-hamdoelillah* (dank aan God) en 33 *Allahoe Akbar* (God is de grootste) te zeggen. Om het getal 100 te bereiken zeg je de laatste aanroeping nogmaals via een vergrote kraal aan het begin.

Afb. : B III.2: Bidsnoer Misbaha
Misbah: bidsnoer van 33 kralen met hanger. De kralen zijn van "Faturan", een mengsel van diverse gesmolten harsen, waaronder amber. Datering onbekend. Bron: Wikipedia "Misbaha". Zie voetnoot.³

In Arabische landen heet het snoer ook Subhah, in het Perzisch en Hindi-Urdu: Tashbi; In Albanië, Turkije en Bosnië is de naam hiervoor: Tespih. De Misbaha wordt vaak gemaakt uit hout maar er zijn ook snoeren uit olijfpitten, ivoor, parels, glas en plastic. Doel is dhikr: het gedenken van Allah. ¹¹

2.3. Verwantschap van beide 33 knopensnoeren?

Het Oosters-Christelijke 33 knopensnoer lijkt ouder dan de die van de Islam. Beiden kennen ze een legendarische verklaring voor het begin van het gebed en pas later wordt er gerept van een snoer. Beiden worden ze gebruikt voor individueel gebed en meditatie met dit verschil dat het bij de Oosterse-Christenen niet door leken gebruikt wordt en bij de Moslims wel. De Christelijke monniken gebruiken oorspronkelijk wollen snoeren met knopen, de moslims gebruiken draden waaraan kralen geregen zijn. De vraag of het ene snoer uit de ander is voortgekomen, heb ik niet kunnen beantwoorden. Wel lijken ze zo erg op elkaar dat de Misbaha, die overal in Egypte te koop is, nu, na kleine aanpassingen, ook bruikbaar is voor de Koptische Christenen. Het 33 knopensnoer als Jezusgebed is evenwel niet via de

Kruisvaarders naar het Westen gekomen. Een variant vinden we pas in 1516 als Camaldulener Kroontje. Rond 1980 is het in een bijzondere vorm en met aangepaste tekst gepromoot binnen de Anglicaanse Kerk.¹²

Het Islamitisch gebed Misbaha is evenwel op geheel andere wijze voorbeeld geweest voor Christelijke devotie na de 5^e Kruistocht. Hoe dat in elkaar steekt leest je hieronder in paragraaf 4.

3. Situatie van het bidsnoer in het Westen bij aanvang van de Kruistochten.

Op het moment dat de Kruisvaarders in 1096 op verzoek van de Paus naar het Oosten trekken, zijn er bidsnoeren in het Westen bekend.¹³

3.1. Vondsten, beschrijving en aannames.

Directe aanwijzingen voor de aanwezigheid van bidsnoeren zijn de archeologische vondsten op Holy Island uit de 8^e/9^e eeuw en rond de St. Pauls Cathedral in Londen. In Londen wijzen die op de productie van Paternosterkralen vanaf 1066.¹⁴ En verder de beschrijving van het snoer van Lady Godiva († 1067). Deze zijn er al voordat de eerste Kruistocht in 1096 begint.

Indirecte maar sterke aanwijzingen voor de aanwezigheid van bidsnoeren vinden we in aantallen op te zeggen gebeden, waaronder Pater Nosters, als vorm van boete. Die fungeren ook als vervangers van Psalmen tijdens het Goddelijk Officie en na het overlijden van een medebroeder. Midden 11^e eeuw doet Petrus Damianus een oproep aan de geestelijkheid om naast Pater Nosters ook het Ave Maria te bidden. Verder neemt de Mariaverering in deze periode toe. Van de begroetingsantifonen van Maria die in de 11^e eeuw zijn gecomponeerd, zal het Salve Regina een voorkeurslied onder de Kruisvaarders worden.

In Hoofdstuk 2.2.2. wordt gememoreerd dat St. Godric (1065 – 1170) verschillende malen naar Jeruzalem is gepelgrimeerd. Hij blijft als monnik steentjes gebruiken om zijn gebeden te tellen, terwijl Sint Aybertus van Crespin (1060 – 1140) van een bidsnoer gebruik maakt. Beiden leven ze qua datering rond de 1^e Kruistocht in 1096. Sint Godric zal ongetwijfeld via zijn pelgrimage naar Jeruzalem op de hoogte zijn geweest van bidsnoeren die onder kloosterlingen van de Oosterse Kerk in gebruik zijn. Evenals van de Misbaha bij de Moslims. Deze kennis geldt ook voor andere pelgrims. Evenzo voor mensen, waaronder geestelijken en kloosterlingen, die vanwege de Islamitische overheersing naar het Westen gevlucht zijn, en tenslotte ook voor kerkelijke diplomatie tussen Rome en Constantinopel.

Het is dus zeker dat er in 1096, wanneer men ter Kruistocht trekt, bidsnoeren in het westen bekend en in gebruik zijn onder monniken, priesters en een adellijke dame. De Kruistochten zijn op een andere manier van invloed geweest. Meer daarover is te lezen in Verkenning Hoofdstuk 6.4.2.

3.2. Situatie van het bidsnoer tijdens de Kruistochten.

Ten tijde van de 1^e Kruistocht kennen de Westerse kloosterlingen en geestelijkheid de gewoonte om Pater Nosters te bidden via een bidsnoer. De Ave Maria begroeting uitspreken zit in de lift. De Oosterse kloosterlingen zijn bekend met het bidden van het Jezusgebed middels een wollen bidsnoer van 33, 50, 100 of meer knopen. Het is een privé gebed en ze gebruiken het, uit nederigheid, niet opzichtig. De hogere monniken of geestelijken onder hen hebben meer kostbare exemplaren in hun bezit als een vorm van representatie. Het lijkt me niet dat deze manier van gebruik voor de westerse kloosterlingen en geestelijkheid een stimulans is geweest om, terug in Europa, het bidsnoer te verspreiden. Het lijkt er meer op dat de westerlingen hun gewoonten in het Oosten handhaven.

In de vier staatjes die de kruisvaarders stichten, wordt namelijk de liturgie van de kerk volgens de Westerse ritus gevierd. De regel van de Ordes die de Kruistochten ondersteunt, zoals die bijvoorbeeld van de Tempeliers (start: 1119, Pauselijke goedkeuring in 1129), is eveneens op westerse leest geschoeid.¹⁵ Evenals die van de kluisenaars in het Karmelgebergte, in het Noorden van het huidige

Israël. Deze, zo genoemde Karmelieten, meten zich rond 1206 een Kloosterregel aan, die in 1247 Pauselijke goedkeuring krijgt. In 1235 komen ze, op drift voor de Saracenen, naar Europa. En vinden daar een plek als Armoede Orde in de steden.¹⁶ Beide regels volgen de verlangde aantallen te bidden Paternosters inzake lekenmonniken.¹⁷ De Orde van de Tempeliers kent geen vrouwelijke pendant. De Karmelieten kent die vanaf 1452.

Het bidsnoer met de naam Jezusgebed, met 33 kralen/knopen, lijkt in het Westen niet “populair” geworden te zijn onder kloosterlingen (regulieren) en geestelijkheid (seculieren). Veeleer zullen we het enthousiasme voor devotie tot Jezus en Maria, tijdens en na de kruistochten, moeten zoeken in de verovering van Jeruzalem (1099), het fysiek contact met de heilige plaatsen en het overbrengen van relikwieën naar het Westen. De groeiende belangstelling om het Ave Maria te bidden is hiervan een uitvloeisel.

4. Sint Franciscus van Assisi en de Misbaha.¹⁸

Een kruistocht is eigenlijk een op religieuze en economische gronden gevoerde veroveringstocht waaraan adel, geestelijkheid, handelaren en boeren deelnemen op uitnodiging en met toestemming van de Paus. Er is in de kern weinig verschil met de Heilige Oorlog van de Mohammedanen. De beloning volgt in het hiernamaals. Het afschilderen van de vijand in zijn meest afschuwelijke gedaante hoort bij oorlogvoering. Op politiek niveau zijn er verschillende belangen onder de strijdende leiders. Er zijn aan beide zijden leiders die goede ervaringen hebben met Moslims en Christenen. Het is niet allemaal zwart/wit, maar door allerlei intriges leidde een gelegitimeerd vijanddenken indertijd tot het uitroeien van Joden in Duitsland (o.a. Spiers) en Moslims in het Midden-Oosten. Het is niet alleen de donkere kant van religie, maar ook die van ons mens zijn.

Tijdens de 5^e Kruistocht, het beleg van Damiate, vindt er te midden van de verschrikkingen van het geweld in 1219 een unieke ontmoeting plaats tussen twee bijzondere mensen. Dat zijn Broeder Franciscus van Assisi uit het Christelijke kamp en Sultan Malik al Kamil uit het Moslim kamp. Beiden

LOFZANG OP DE ALLERHOOGSTE GOD

Gij zijt de heilige Heer, de enige God,	Gij zijt gerechtigheid en matigheid,
Gij die wonderbare dingen doet.	Gij zijt alles, onze rijkdom tot verzadigens toe.
Gij zijt sterk,	Gij zijt schoonheid,
Gij zijt groot,	Gij zijt zachtmoedigheid, (vgl. Mt. 21, 5)
Gij zijt de Allerhoogste,	Gij zijt beschermer, (Ps. 31, 5)
Gij zijt de Almachtige,	Gij zijt behoeder en verdediger.
Gij, heilige Vader, koning van hemel en aarde.	Gij zijt sterkte, (vgl. Ps. 43, 2)
Gij zijt drievuldig en één, Heer, God van de goden.	Gij zijt toevlucht.
Gij zijt het goede, al het goede, het hoogste goed,	Gij zijt onze hoop,
Heer, levende en ware God.	Gij zijt ons geloof,
Gij zijt liefde, genegenheid, (vgl. I Joh. 4, 16)	Gij zijt liefde,
Gij zijt wijsheid,	Gij zijt heel onze zoetheid,
Gij zijt nederigheid, (vgl. Mt. 11, 29)	Gij zijt ons eeuwig leven,
Gij zijt geduld, (Ps. 71, 5)	grote en bewonderenswaardige Heer,
Gij zijt onbezorgdheid,	almachtige God,
Gij zijt rust,	barmhartige redder.
Gij zijt vreugde en blijdschap,	

Afb. : B III.3:

Lofzang op de Allerhoogste God met 33 verschillende benamingen voor God gedicht door Franciscus van Assisi, geïnspireerd op de Misbaha. Volgorde: Eerst linker rijtje, dan rechter rijtje.

zijn ongeveer van dezelfde leeftijd. Sultan Al-Kamil ontvangt Broeder Franciscus en zijn metgezel Broeder Illuminatus met Oosterse gastvrijheid. Zij brengen een aantal dagen bij hem door. Vijftien verschillende 13^e eeuwse bronnen vermelden deze ontmoeting die qua kleuring sterk uiteenlopen wat betreft de poging van Franciscus om de Sultan te bekeren tot het Christendom en zo vrede te stichten.

Uiteindelijk gaan Franciscus en zijn medebroeder onverrichterzake met een vrijgeleide terug naar het Christelijke kamp.

Tijdens de ontmoeting is Franciscus onder de indruk geraakt van twee gebruiken binnen de Islam:

- Het aanroepen van God met 33 verschillende namen: Franciscus gebruikt later in zijn “Lofzang op de Allerhoogste God”, 33 verschillende benamingen. Dit heeft veel overeenkomst met het gebruik in de Misbaha.
- Het vijf maal daags oproepen tot gebed: eenmaal terug in Italië heeft Franciscus stadsregenten aangeschreven om iedere avond via een stadsomroeper of op andere wijze te inwoners op te roepen lof en dank te brengen aan de Heer. Ook bij de oversten van zijn orde drong hij op een dergelijke maatregel aan.¹⁹ Waarschijnlijk is hieruit het latere Angelusgebed ontstaan.

Voetnoten bij Bijlage III.

- ¹ - <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 09.48u Lemma: Rosary (In the Greek Church, Catholic and schismatic).
- ² Dr. Otto J. de Jong, Geschiedenis der Kerk, Uitgeverij G.F. Callenbach bv, Nijkerk, 1980, ISBN 90 2667 0617 6.
- ³ https://nl.wikipedia.org/wiki/Islamitische_veroveringen 09-07-20 09.30u.
- ⁴ https://en.m.wikipedia.org/wiki/Coptic_Orthodox_Church_of_Alexandria 05-07-20 19.15u.
- ⁵ zie ook Hoofdstuk 1: 1.1. t/m 1.2.2. en de voetnoten 8, 9 en 11
- ⁶ - Het Jezusgebed: combinatie van teksten uit Fil. 2: 11(Jezus Christus is de Heer), Luk. 1:35 (Hij is de zoon van God) en uit Luk.18: 13 (O God, wees mij zondaar genadig) en
  - *Kyrie eleison (Heer ontferm U over mij):naar: Matt. 15:22 (heb medelijden met mij Heer, Zoon van David), Luk. 17:13 (Jezus, Meester, ontferm u onzer) en Marcus 10:46 (Jezus, Zoon van David, ontferm u mijner).*
  - zie ook hoofdstuk 1: 1.1.2.
- ⁷ <https://copticheritage.org/tradition-of-the-jesus-prayer/> 07-07-20 10.14u
- ⁸ Via zoekterm “similarity Jesus Prayer and Misbaha” zoeken op Google naar Between Desert and City: The Coptic Orthodox Church today (Nelly van Doorn – Harder en Karin Vogt: Artikel 2012: The Coptic Practice of the Jesus Prayer. Je krijgt dan inzage in het artikel. 07-07-20 13.41u .
- ⁹ <https://ahlal bait.nl/index.php/verhaal-met-moraal/234-tasbih-van-fatima-al-zahra-a>.
- ¹⁰ Via zoekterm “study of misbaha” via Google inzage in: Encyclopedia of Islam, door Juan Eduardo Campo 07-07-20 14.55u
- ¹¹ Zie: <https://en.wikipedia.org/wiki/Tasbih> 03-02-2017 10.30u en <https://en.wikipedia.org/wiki/Misbaha> 05-07-2017 23.20u.
- ¹² - Camaldulener Kroontje zie: V 7.4.4.
- Anglicaanse Kerk zie: <http://kingofpeace.org/prayerbeads.htm> 10-08-2020 22.08.
- ¹³ Zie ook de hoofdstukken 2, 3 en 4 van de verkenning
- ¹⁴ - Holy Island: - <https://nowarchaeology.com/the-first-prayer-beads-unearthed-in-medieval-britain/> 20-07-2022 17.09u.
- <https://www.archaeology.org/news/10660-220701-lindisfarne-prayer-beads> 20-07-22 17.35u.
- London: http://rosetta.bham.ac.uk/Issue_04/Gottschall.htm 03-02- 2017 22.11u.
- ¹⁵ - <http://www.templiers.org/regle1-eng.php> 27-03-2017 09.27u.
- https://www.ancient.eu/Knights_Templar/ 10-06-20 21.46u.
- ¹⁶ www.karmel.nl 10-06-20 21.48u.
- ¹⁷ Zie afb. V 3.2..
- ¹⁸ Voor deze paragraaf heb ik gebruikt gemaakt van:
  - Jones, Terry / Erreira, Alan, In het spoor van de Kruivaarders, ISBN 6533-410-6 NUGI 641, Utrecht: Teleac III.
  - Paul Moses, Franciscus ontmoet de Sultan, Vredesmissie in oorlogstijd, Nederlandse uitgave: Berne Media, Heeswijk 2019, ISBN 978-90-8972-325-3.
  - franciscanen.nl: tweemaandelijks contactblad van de Minderbroeders in Nederland, jaargang 14, september/oktober 2019, nummer 5. Franciscanen.nl, Van der Does de Willeboissingel 12, 5211 CB 's-Hertogenbosch.
- ¹⁹ Helene Nolthenius, Een man uit het dal van Spoleto, Franciscus onder zijn tijdgenoten, Querido Amsterdam, 1988, ISBN 90 214 7720 3 NGUI 642, p. 140-141.

Afbeeldingen bij Bijlage III.

Afb.: B III.1: Uit Powerpoint Presentatie van Dr. K. Innemee

Afb.: B III.2: Uit Wikipedia over Misbaha.

Afb.: B III.3: Uit: G.P. Freeman e.a., Franciscus van Assisi, De Geschriften, Gottmer – Haarlem, 2004 ISBN 90 257 3903 2 / NUR 700. blz. 182.

Bijlage IV: Mariabegroetingen en hun ontwikkeling. Daar zit ook muziek in!

1. Inleiding:

In deze bijlage komt allereerst het Ave (Wees gegroet) aan de orde dat de basisbegroeting is gaan vormen van de Moderne Rozenkrans. Vervolgens vind je een bloemlezing van Middeleeuwse Maria-antifonen en Marialiederen die het Minderbroederskoor Pax et Bonum op zondagen in het klooster aan de bezoekers van Archeon laat horen.¹ De meesten hiervan herbergen een Mariabegroeting.

2. Het Ave (wees gegroet): ²

De ontwikkeling van het Ave volgt hieronder in grote lijnen:

De groet is samengesteld uit 3 delen:

De eerste 2 delen zijn Evangelieteksten. Er worden namen toegevoegd: Maria, en Jezus (Christus) Het 3^e deel is een gebed aan Maria om als Moeder van God te bidden (bij God) voor ons zondaars.

Het eerste deel, wanneer de engel Gabriël Maria bezoekt, zegt Gabriël:

a) Lucas I, 28: **Ave, gracia plena. Dominus tecum; benedicta tu in mulieribus.**
Wees gegroet, vol van genade. De Heer is met u; gij zijt de gezegende onder de vrouwen.

Het tweede deel, wanneer Maria haar nicht Elisabeth bezoekt, zegt Elisabeth:

b) Lucas I, 42: **Benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus ventris tui.**
Gij zijt de gezegende onder de vrouwen en gezegend is de vrucht van uw schoot.

Ephraïm de Syriër (+ 373 n. chr.) voegt als eerste de twee Lucas-verzen samen en voegt bij de begroeting "Maria" toe. Evenwel als onderdeel van een loflied aan Maria.³ Later, ten tijde van Gregorius de Grote (ca. 540 – 604) zijn de twee teksten aaneengesloten te vinden in het Liber Antifonarius als Offertorium voor de 4^e zondag van de Advent.⁴

Bij meerdere geestelijken van naam zijn ze in de loop der vroege eeuwen in hymnen, liederen en preken, terug te vinden.⁵ Midden 11^e eeuw zijn de 2 teksten aaneengesloten in gebruik.⁶ Petrus Damianus († 1072) beveelt het dagelijks bidden van "het Engelachtige Vers" aan.⁷ Een Maria-Officie van zijn hand wordt door de Paus geaccepteerd en verspreid voor de Rooms Katholieke Kerk.⁸

Het eerste en tweede deel samen:

**a en b) Ave-Maria, gracia plena Dominus tecum + benedicta tu in mulieribus
et benedictus fructus ventris tui.**

*a en b) Wees gegroet Maria, vol van genade + gij zijt de gezegende onder de vrouwen
de Heer is met u en gezegend is de vrucht van uw schoot*

De Naam Jezus (Christus) worden toegevoegd aan eerste en tweede deel samen:

Vanaf 1153 is door Cisterciënzers gevolgd door Benedictijnen en Kartuziers, de naam Jezus toegevoegd:

fructus ventris tui, Jesus.

Jezus, de vrucht van uw schoot

In 1261 onder paus Urbanus IV volgt een afsluiting met: **Jezus Christus. Amen.** (Afb. B IV.1)

Het derde deel: het gebed:

Het derde deel als onderdeel van het Ave Maria is begin 16^e eeuw bekend in Italië. De inhoud van het derde deel (bid voor ons zondaars en bijstand in het stervensuur) zijn in verschillende variaties al eerder in gebruik.⁹ Het gebed wordt in 1508 aan de Ave-Mariabegroeting toegevoegd:¹⁰

God gruet di Maria, vol der ghenaden.. ..
ende ghebenedijt is die brucht dijns bukes,
Ihesus Cristus. Amen.

Afb.: B IV.1.

Gedeelte van een Weesgegroet. Datering ca. 1400.

c) *Sancta Maria, Mater Dei, ora pro nobis peccatoribus, nunc et in hora mortis nostrae. Amen.*

c) Heilige Maria, Moeder van God, bid voor ons zondaars, nu en in het uur van onze dood. Amen.

In 1568 n. Chr. wordt dit gebed onder Paus Pius V als volledige tekst in het herziene brevier opgenomen als:

Ave-Maria, gracia plena Dominus tecum benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus ventris tui Jesus. Sancta Maria, Mater Dei, ora pro nobis peccatoribus, nunc et in hora mortis nostrae. Amen.

De naam "Jezus Christus" is tussentijds weer veranderd naar alleen Jezus.

3. Enkele Middeleeuwse Maria-antifonen en Marialiederen die op zondagen in Archeon ten gehore worden gebracht door de Broeders van Pax et Bonum.

1. Antifonen te zingen in het gehele Kerkelijk Jaar:

Sub tuum praesidium (Tot U nemen we onze toevlucht).

Afb.: B IV.2

Tot U nemen wij onze toevlucht : wees onze bescherming Heilige Moeder van God, wijs onze gebeden niet af als wij in nood zijn, maar verlos ons van alle gevaren, Gij glorierijke en gezegende Maagd.

De tekst van dit lied is oorspronkelijk in

het Grieks overgeleverd en later in het Latijn vertaald. Het is één van de oudste antifonen (250) over Maria en dateert nog van vóór het Concilie van Efese (412),¹¹ waar Maria tot Moeder van God werd uitgeroepen. Aldus is dit een voorbeeld van vroege Mariaverering. Een aantal Maria-antifonen zijn in de 11e ontstaan, waaronder het Ave-Maria.¹²

Sub tuum praesidium

Sub tu- um prae-si-di- um confu-gi-mus, * sancta De- i Ge-ni-trix : nostras de-pre- ca-
ti- o-nes ne de-spi-ci- as in ne- cessi- ta- ti- bus : sed a per- i- cu- lis cunctis li- be-
ra nos sem- per, Virgo glo- ri- o- sa et be- ne- dic- ta.

Ave-Maria

Wees gegroet Maria

Een viertal antifonen wordt gebeden aan het eind van de Completen en/of Vespers zowel van het Goddelijk Officie als van het Kleine Officie van O.L. Vrouw. De Minderbroeders hebben deze devotie overgenomen van de Cisterciënzers. Ze zijn ca. AD 1250 in hun brevier op-

genomen, verdeeld over periodes van het kerkelijk jaar zoals hieronder in cursief wordt aangegeven. Deze manier van bidden is overgenomen voor de gehele Rooms-katholieke Kerk.¹³

2. Antifonen te zingen in een bepaalde periode van het Kerkelijk Jaar:

Alma Redemptoris Mater   **Heilige moeder van de Verlosser**¹⁴

Liturgisch: Vanaf zaterdag vespers vóór de 1^e zondag van de Advent (de eerste van de 4 zondagen voor Kerstmis) tot en met de Vespers van het feest van Maria Lichtmis (2 februari.)

Ave Regina Caelorum   **Gegroet koningin van de hemelen**

Liturgisch: Vanaf de Completen van het feest van Maria Lichtmis (2 februari) tot en met de Completen van Woensdag in de Goede Week.

Regina Coeli   **Koningin van de hemel**

Liturgisch: Vanaf de Completen van Pasen tot en met de None van de zaterdag na Pinksteren.

Salve Regina   **Gegroet koningin**¹⁵

Liturgisch: Van Vespers op de zaterdag vóór Drievuldigheidsondag tot en met de None van de zaterdag voor de 1^e zondag van de Advent.

3. Canticum: Magnificat anima mea
dominum

Lied uit de Bijbel

Mijn ziel prijst de Heer. (5^e eeuw)
Canticum (lied uit de Bijbel) ook wel genoemd de
"Lofzang van Maria" (Lucas, 1:46-55).

4. Hymnen: Ave Maris Stella

Wees gegroet sterre der zee (9^e eeuw)

De hymne "Ave Maris Stella" is waarschijnlijk gemaakt
in Sankt Gallen.¹⁶

Hij hoort bij de eersten die in het Middenlands
zijn vertaald rond AD 1320 als "Gegroet sterre der
Zee".¹⁷

Stabat Mater Dolorosa

"Staat de diepbewogen moeder (1250?)", ontstaan
in het milieu van de Minderbroeders Franciscanen.¹⁸

5. Libre Vermell: (ca. 1325 Montserrat, Spanje) Bedevaartsplaats van de "Zwarte Madonna"¹⁹

O Virgo

O Maagd

Stella splendens

Schitterende ster

Polorum Regina

Koning van de hemelen

Inperayritz

Heerseres

Mariam matrem virginem

Maria moeder maagd

Cuncti simus concanentes

Ave-Maria

Laten wij samen zingen Ave-Maria

Los set gotxs

De zeven vreugden

6. Moosburger Graduale (1357 Moosburg a/d Isar bij München, Duitsland):²⁰

Mater summi domini

Moeder van de allerhoogste Heer

7. Codex El Escorial:

Santa Maria

Heilige Maria (2e helft 13e eeuw)²¹

Voetnoten bij Bijlage IV.

- ¹ Sinds de opening van Archeon zingen enthousiaste medewerkers en vrijwilligers van Archeon op zondagen in het klooster Gregoriaanse liederen, gezangen uit het Moosburger Graduale en uit het Llibre Vermell de Montserrat. Het koor heeft voor de naam “Pax et Bonum” gekozen, de groet van Franciscus van Assisi die hij gebruikte wanneer hij afscheid nam. Het koor heeft inmiddels 1 cd en 1 dubbel-cd uitgebracht.
- ² Hoofdlijn genomen uit: <http://www.helmut-zenz.de/rosenkranz.html> 29-11-2016 15.13 aangevuld met noten 3 t/m 6.
- ³ - voor 373. Uit het lofgebed van Ephraïm de Syriër: “.....Wees gegroet, Vrouwe Maria, vol van genade.....” zie: <https://mittelalter-1330.myblog.de/mittelalter-1330/page/1492135/> 03-02-2020 17.13u. met door klikken naar Geschichte-der- Marienverehrung met andere voorbeelden van vergelijkbare begroetingen van Maria:
  - 5^e eeuw n. Chr. Hymnos Akathistos: “.....Wees gegroet, u oord van God.....”
  - voor 444. Van Cyrillus van Alexandrië: “.....Wees gegroet, Godbarende Maria.....”
  - voor 450. Van Coelius Sedulius het lied “Salve sancte parens” (Wees gegroet, die de Koning baarde).
- ⁴ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 30-11-2016 10.11 u Lemma: Hail Mary.
- ⁵ Bijvoorbeeld: Alanus van Farfa († 769) en Ambrosius Autpertus (730-784) Zie: <http://research-information.bristol.ac.uk>. An iconographic study of the Virgin as intercessor, mediator and purveyor of mercy in western understanding from the twelfth to the fifteenth century. Author: Oakes, Catherine Margaret, pdf. blz 30 en 31 met noten 20 en 21 op p. 52.
- ⁶ zie voetnoot 4.
- ⁷ - Maria Warner, De enige onder de vrouwen, De maagd Maria: mythe en cultus ISBN 90-254-6802-0 Uitgeverij Contact Amsterdam, 1990. Blz. 355-356 en
  - <https://www.encyclopedia.com/philosophy-and-religion/christianity/roman-catholic-and-orthodox-churches-liturg-hymns-and-prayers/hail-mary> met verwijzing naar: De Bono Suffr. 3; PL 145:564 03-10-20 23.15u.
- ⁸ zie voetnoot 4.
- ⁹ zie voetnoot 4.
- ¹⁰ zie voetnoot 2.
- ¹¹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Tot_U_nemen_wij_onze_toevlucht 20-06-2020 18.21u.
- ¹² Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten. Gooi en Sticht bv – Hilversum. 2^e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028 Blz. 164.
- ¹³ John Harper, The forms and orders of western liturgy from the tenth tot the eighteenth century, Clarendon Press Oxford, 1991 ISBN 0-19-816279-0 Blz. 131-132.
- ¹⁴ De antifonen “Salve Regina” en “Alma Redemptoris Mater” over Maria als Koningin en Moeder van de Verlosser zijn waarschijnlijk door Hermann der Lahme (1013-1054) gecomponeerd. https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_von_Reichenau 24-01-2017 17.15u.
- ¹⁵ Het Salve Regina was van deze 4 antifonen het meest populair. <https://doi.org/10.1215/00267929-11-4-404> Als PDF te bezoeken. 22-06-2020 14.50u.
- ¹⁶ J. van Biezen en J.W. Schulte Nordholt 1967, Hymnen, Desclée & Co, Tournay (Belgium) blz. 120 en 288.
- ¹⁷ Frits van Oostrom, Wereld in Woorden, Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur 1300-1400. 2013, Uitg. Bert Bakker, Amsterdam. ISBN 978 90 351 3940 4 blz. 301.
- ¹⁸ Zie noot 16: blz. blz. 214 en 311-313.
- ¹⁹ Ma. Carmen Gómez I Muntané, El Llibre Vermell de Montserrat, Cants i Danses, Imprès a : Romanyá Valls, verdaguer, 1, Capellades (Barcelona) Amelia Romero, edotora. ISSN: 84-8255-041-1 p. 37-50. Op de melodie van deze liedjes kan gedanst worden.
- ²⁰ Moosburger Graduale, München, Universitätsbibliothek, 2^oCod. Ms. 156, Faksimile, Mit einer Einleitung und Registern von David Hiley, Verlegt bei Hans Schneider, Tutzing – 1996 ISBN 3 7952 0845 9 Fol. 238v Het graduale bevat veel Gregoriaanse Marialieder, maar ook Marialiedjes speciaal voor de kinderen. Mater summi Domini kent 6 verzen die telkens in volgorde beginnen met één van de 6 Latijnse naamvallen van het woord Mater (Moeder). Het refrein eindigt telkens met “Theotokos Maria” (Godbarende Maria) zoals destijds op het Concilie van Efese is vastgesteld. “Cuncti simus” bestaat uit 4 vierregelige verzen die elk 2x de aanroeping Ave-Maria herbergen. Dat geld eveneens de 5 tweeregelige refreinen. Het 2^e refrein van “Los set gotxs” luidt: Ave-Maria, gracia plena, Dominus tecum (het eerste deel van het Weesgegroeit) Virgo serena (reine Maagd).
- ²¹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Cantigas_de_Santa_Maria 20-06-2020 18.47u.

Afbeeldingen bij Bijlage IV.

- Afb.: B IV.1:** Uit: Handschrift Kopenhagen, Det Kongelige Bibliothek: Thott 70 fol Thott 71 fol. In G.C. Zieleman, “Middel nederlandse Epistel en Evangeliepreken” Leiden, E.J. Brill , 1978.
- Afb.: B IV.2:** Digitale versie gemaakt door de schrijver dezes via het programma “Gregoire” van “Sub tuum Praesidium” met als voorbeeld de versie in: Liber Usualis, Desclée & Socii, Pariis – Tornaci – Romae – Neo Eboraci, 1958, blz. 1861.

Bijlage V: Sint Franciscus en de Mariaverering

1. Inleiding:

Sint Franciscus is sinds eeuwen een inspirerende figuur voor velen onder meer vanwege zijn liefde voor Gods schepping met alles er op en er aan. Het lot van tot de verbeelding sprekende mensen zoals hij, is vaak dat er later aan hen eigenschappen, gebeurtenissen en geschriften worden toegedicht die niet allemaal historisch betrouwbaar zijn.¹ Is er in de omvangrijke literatuur over zijn leven iets te vinden over Pater Nosters (Onze Vaders) en Ave's (Weesgegroeten)? Maakt hij gebruik van een bidsnoer?

2. Sint Franciscus en het gebed bij het Onze Vader.²

2.1 Gedeelte van het Gebed bij het Onze Vader van Sint Franciscus. De bestaande tekst van het Onze Vader is vet afgedrukt

“O **onze** Allerheiligste **Vader**,
 onze schepper, verlosser, trooster en redder.
Die in de hemel zijt, in de engelen en heiligen.
 Gij verlicht hen tot kennis, omdat Gij, Heer, licht zijt;
 Gij ontvlamt tot liefde, omdat Gij, Heer, liefde zijt;
 Gij woont in hen en vervult hen tot gelukzaligheid,
 omdat Gij, Heer, het hoogste goed zijt,
 het eeuwige goed van wie al het goed voortkomt,
 en zonder wie er geen goed bestaat.
Uw naam worde geheiligd.
 Moge de kennis van U in ons zo helder worden
 dat wij inzien
 wat de breedte is van uw weldaden,
 de lengte van uw beloften,
 de hoogte van uw majesteit
 en de diepte van uw oordelen. (vgl. Ef. 3,18)
Uw koninkrijk kome, ...” etc.

Afb. B. V.1
Franciscus van Assisi op een fresco in de benedikerk van Assisi, gemaakt door Cimabue (1240-1302).

2.2. Het Onze Vader als afweer tegen de duivel.

Eén van zijn volgelingen wordt tot wanhoop gedreven door influisteringen van de duivel. Franciscus raadt deze broeder aan om op zulke momenten zeven Onze Vaders te bidden. Want de bekoringen hebben zijn ziel nog geen kwaad gedaan en daarom hoeft hij ze ook niet te biechten.³

2.3 Het Onze Vader in het Goddelijk Officie voor de ongeletterde broeders.⁴

2.3.1 In zijn kloosterregel “non-bullata” uit 1221 (niet Pauselijk goedgekeurd) schrijft Franciscus het volgende aantal “Pater Nosters” en “Eer aan de Vader’s” per Officie voor, die de ongeletterde broeders dienen te bidden: tijdens de Metten: de Geloofsbelijdenis met 24 “Onze Vaders” met “Eer aan de Vader”, tijdens de Laudan: 5; tijdens de Priemen: de Geloofsbelijdenis en 7 “Onze Vaders” en “Eer aan de Vaders; tijdens de tert, sext en none ieder uur 7; tijdens de Vespers 12; voor de Completen: de Geloofsbelijdenis met 7 “Onze Vaders” met “Eer aan de Vader”. Voor de doden 7 “Onze Vaders” met “God geef hen de eeuwige rust”; en voor de fouten en nalatigheden van de broeders iedere dag 3 “Onze Vaders”. In de Regula

Bullata uit 1223 (Pauselijk goedgekeurd) is het cursieve gedeelte weggelaten. Er moet wel gebeden worden voor de overledenen, maar er staat niet bij welk gebed en hoeveel.

Een bidsnoer lijkt handig om het aantal gebeden (12, 24) van het Liturgisch Systeem te kunnen tellen. Maar dit wordt nergens vermeldt.

3. Sint Franciscus en de Mariabegroeting: het Ave.

3.1. Mariakapel:

Franciscus is na zijn gebed voor het Kruis van San Damiano kerkjes gaan opknappen. Eén daarvan betreft de kapel in Portiuncula die als naam draagt "Heilige Maria van de Engelen". De Abt van de Benedictijnen op de berg Subiaso staat de kapel rond AD 1210 af aan Franciscus en zijn broeders.⁵

3.2. Mariabeeld:

Vermoedelijk is in deze kapel een afbeelding/beeld van Maria aanwezig is. Zonder kun je moeilijk Maria begroeten. Er is een legende van later datum waarin verhaald wordt dat Sinte Clara op bezoek gaat bij Sint Franciscus te Portiuncula om samen met hem maaltijd te houden. Bij binnenkomst in de kapel begroet ze Maria.⁶

3.3. Mariabegroeting: ⁷

Franciscus is lyrisch over God die zijn Zoon middels Maria naar deze aarde zendt om ons te verlossen. ".....Zij had de Heer van de majesteit tot onze broeder gemaakt.....".

Neerslag uit zijn diepe beschouwing is te vinden in zijn Mariabegroeting, die ik hier volledig weer geef. Het is een Laude, een vaak gezongen tekst die de gelovigen oproept tot lofzang en een leven in boetvaardigheid.

1. Wees gegroet, vrouwe, heilige koningin,
heilige moeder Gods, Maria,
die als maagd kerk zijt geworden
2. en uitverkoren door de allerheiligste Vader in de hemel,
die door Hem gewijd werd
met zijn allerheiligste beminde Zoon
en de Heilige Geest, de helper,
3. in wie was en is
alle volheid van genade en al het goede.
4. Wees gegroet, zijn paleis,
wees gegroet, zijn tent,
wees gegroet, zijn huis,
5. wees gegroet zijn kleed,
wees gegroet, zijn dienaars,
wees gegroet, zijn moeder
6. en gij, alle heilige deugden,
die door de genade en de verlichting van de Heilige Geest
wordt ingestort in de harten van de gelovigen
om van ongelovigen mensen te maken
die trouw zijn aan God.

3.4. Maria Antifoon. ⁸

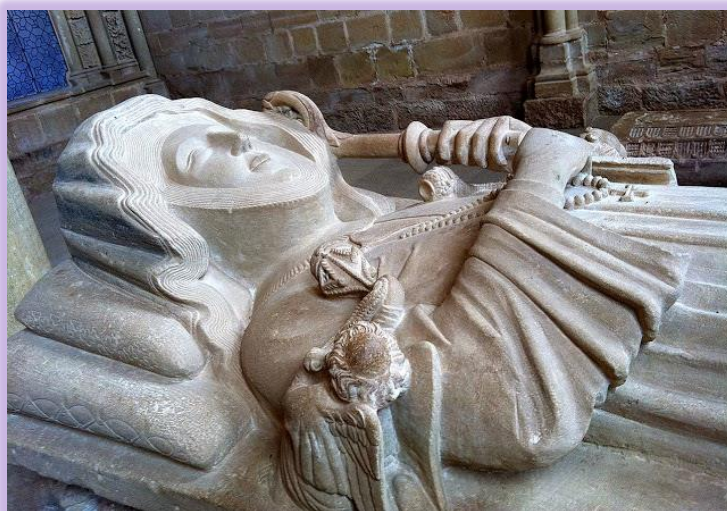
Franciscus heeft, als aanvulling op het Goddelijk Officie en het Kleine Officie van Maria, het Officie van de Mysteries van de Heer gebeden. ⁹ Het is door hemzelf samengesteld en bestaat

uit 2 volledige Psalmen en 13 zelf samengestelde “Psalmen”, waarin verschillende Psalmteksten en soms een Evangelietekst zijn samengevoegd. Ze worden allen voorafgegaan door de Maria Antifoon:

‘Heilige maagd Maria,
 onder de vrouwen in deze wereld
 is er niemand geboren zoals gij,
 dochter en dienaar
 van de Allerhoogste, meest verheven Koning,
 de hemelse Vader,
 moeder van de allerheiligste Heer Jezus Christus,
 bruid van de Heilige Geest:
 bid voor ons,
 samen met de heilige aartsengel Michaël,
 met alle hemelse krachten
 en met alle heiligen,
 bij uw allerheiligste geliefde Zoon,
 Heer en Leraar.
 Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige Geest,
 zoals het was in het begin en nu en altijd,
 en in de eeuwen der eeuwen. Amen.’

4. Sint Franciscus en een Abdis met een bidsnoer.

Het verhaal gaat dat Sint Franciscus in 1213 op bedevaart naar Santiago de Compostella is gegaan. Hij heeft toen een bezoek gebracht aan de nu nog bewoonde Cisterciënzerinnen-abdij in Canas. De abdij ligt niet ver van de pelgrimsroute naar Santiago. Waarschijnlijk heeft hij toen contact gehad met Doña Maria Urraca López de Haro (*1170). Later was ze daar de 4^e abdis (1225-1262) Zij stierf in 1262, 92 jaar oud, en werd begraven in de kapittelzaal.

**Afb.: B V.2: Beeltenis van Abdis
 Doña Maria Urraca López de Haro
 met bidsnoer op sarcofaag.
 Ca. 1270.**

boven naar beneden gezien groter worden. Er hangt onderaan een gelijkarmig kruisje

“De sarcofaag is enkele jaren na haar dood vervaardigd. Haar aangezicht is vredig en jeugdig weergegeven, zoals het ideaal van die tijd het wenste: drieëndertig jaar, de leeftijd van Christus. De linkerhand van haar beeld op de dekplaat omvat de kromstaf. Aan een smal lintje om haar hals hangt een rozenkrans met vijftig gelijke kralen.” Aldus Mireille Madou.¹⁰ Te zien is echter op de foto, dat de kralen van

Het verhaal over het bezoek van Franciscus aan het klooster wordt in twijfel getrokken. Hij is dan in 1214 of 1215 niet op weg naar Santiago de Compostella maar naar Marokko om Moslims te bekeren. Door ziekte is hij onverricht ter zake weer naar Italië teruggekeerd. Hij is niet verder gekomen dan Catalonië. Zijn reis naar Compostella is niet

terug te vinden in de eerste levensbeschrijvingen van Franciscus. Het duikt pas honderd jaar later op in de “de Handelingen van de Heilige Franciscus en zijn metgezellen”, oftewel “de Fioretti” - de Bloempjes – genaamd. ¹¹

Verder speelt op de achtergrond ook nog de vraag over de identiteit van Doña Maria Urraca. Is het de dochter van Don Lope Diaz I de Haro (1100-1170) en zijn 2^e vrouw Doña Aldonza Ruiz de Castro (gestorven als Abdis van Canas in 1215)? Of hun kleindochter met als ouders Don Diego Lopez II de Haro (1152-1214) en zijn 2^e vrouw Tota Perez de Azagra (1170-1218)?

In het eerste geval wordt Doña Maria Urraca 92 jaar oud, in het tweede geval 70 jaar met weglating van de naam Maria. Verder wordt de gemalin van Koning Ferdinand II van León (1170-1218), Urraca Lopez de Haro (ca. 1160-1230) ook nog wel eens abusievelijk als Abdis van Canas genoemd. Overigens betekent het Spaanse “urraca” in de Nederlandse taal “ekster”. ¹²

In het boeiende artikel van Mireille Madou hoopte ik een aanknopingspunt te vinden tussen Franciscus en een bidsnoer. Die heb ik niet gevonden. Zij is nog geen Abdis tijdens zijn reis naar Spanje. Wel levert het een geweldig plaatje op van een vroeg bidsnoer uit ca. 1270 met een prachtige beschrijving van de sarcofaag van Doña Maria Urraca waarop tevens twee minderbroeders zijn afgebeeld. Tenslotte blijft er een puzzel over aangaande de persoon van de Abdis en een verondersteld bezoek aan haar klooster van een pelgrimerende of (juister misschien) een missionerende Heilige.

5. Sint Franciscus grondlegger van het Angelus gebed?

Zoals we gezien hebben in Bijlage III is Franciscus onder de indruk van het vijfmaal daags

Hand-out

Lezing van Professor van Herwaarden op 23 oktober 2011 in Kloosterzaal Minderbroeders Archeon.

Franciscus is als jongeman in Parijs geweest, waar zijn vader ook als geldschieder fungeerde naast het lakenkoopmanschap.

Het was een klein mannetje om te zien.

Bij het kruis het visioen om de kerk te restaureren eerst letterlijk, daarna figuurlijk.

Franciscus is zeer waarschijnlijk niet naar Compostella geweest. Dat is een verdichting van later datum. Reeds tijdens zijn leven ontstaat legendevorming en verdichting.

De droom van de Paus en Franciscus zijn klassiek in hun duiding.

Navolging van Christus met 12 volgelingen.

Iemand die armoede predikt zal botsen met maatschappelijke structuren.

Navolgers die de gulden middenweg nemen: conventuelen.

Navolgers die fanatiek vasthouden aan zekere opvattingen. Sommigen wegens ketterij veroordeeld. Zijn armoedebeweging is gekanaliseerd door de Kerk.

Franciscus hield geen getijden gebeden.

Verschil tussen Franciscanen en Dominicanen:

Franciscanen richten zich meer op de zielzorg.

Dominicanen richten zich meer op wetenschap en scholing.

Overleden op 3 oktober 1226 en overbrenging naar graf op 4 oktober.

Afb.: B V.3: Hand-out bij lezing Em. Prof. Dr. J. van Herwaarden 23-10-11.

oproepen tot gebed bij de Moslims. Eenmaal terug in Italië schrijft hij brieven aan stadsbesturen en aan de oversten van zijn orde om iedere avond het gehele volk “door een oproep of een ander teken” God lof en dank te laten brengen. ¹³

Dit lijkt een beetje op het Angelus luiden, maar de inhoud is anders. Daarin staat de komst van Jezus centraal via Maria. Als vereerder van Maria en de Engelen zou dit gebedsmoment goed

bij Sint Franciscus passen.¹⁴ De eerste vage sporen van het Angelus gebed lijken terug te gaan naar 1239, dertien jaar na de dood van Franciscus.¹⁵

Het zijn twee van zijn volgelingen bij wie we later schriftelijk iets over het Angelusgebed terug vinden: Broeder Sinigardi di Arezzo († 1286?) - hij hoorde Franciscus nog in 1211 preken - wordt verondersteld de schepper van het Angelusgebed te zijn.¹⁶ En verder vaardigt Sint Bonaventura (1221-1274) als minister-generaal in 1263 of 1269 een decreet uit om tijdens het preken de mensen op te roepen 3 Ave's te bidden tijdens het klokgelui voor de Completen.¹⁷

Er lijkt evenwel geen rechtstreeks verband te zijn tussen het Angelusgebed en Franciscus. Het past bij de trend die je in zijn tijd ook bij anderen aantreft om de steeds mondiger gelovigen mogelijkheden te bieden om hun geloof te beleven.¹⁸ Franciscus en zijn volgelingen spelen daarin een belangrijke rol. Zelf heeft Franciscus in 1223 in Greccio het kerstverhaal laten uitbeelden zodat de gelovigen met al hun zintuigen het gebeuren konden ervaren.¹⁹

6. Resumerend:

Wat opvalt is dat Franciscus op geheel eigen wijze aan "vaste" gebeden een eigen meditatieve in- en aanvulling heeft gegeven. Verhaald wordt dat hij vaak zingend, liefst in het Frans, God loopt te prijzen en te danken voor al het moois dat hij voor ons heeft geschapen. En dat hij via Maria zijn Zoon heeft gezonden om onze broeder te worden om ons via Zijn Lijden te verlossen.

Hij lijkt er de mens niet naar om al repeterend vaste gebeden op te zeggen aan de hand van een bidsnoer. Daarvan getuigt zijn Gebed bij het Onze Vader, zijn Mariabegroeting en zijn Maria-antifoon bij het Officie van de Mysteries van de Heer. Dit laatste lijkt een voorbeeld van een bredere ontwikkeling in die tijd dat Maria-antifonen Psalmen gaan omlijsten, zoals dat dan ook in het Klein Officie van Maria en het Mariapsalter gebeurt.²⁰

Hij lijkt er ook de man niet naar om iedere dag in hetzelfde ritme te blijven, behalve misschien in zijn vastenperiodes. Franciscus kent periodes van terugtrekken in vasten en meditatie en in rondgaan onder de mensen om ze de Blijde Boodschap te brengen.

Ik hoopte een relatie tussen hem en een bidsnoer te kunnen aantonen via de Abdis van Canas. Maar dat liep qua tijd en historiciteit anders. Het haalde een missionerende en geen pelgrimerende Franciscus boven. Het leverde een tombe op met een vroeg bidsnoer in handen van de Abdis van Canas. De afgebeelde rouwstoet op de tombe bevinden toont twee Minderbroeders.

Onder de indruk van de oproep tot gebed bij de Moslims, probeert Franciscus stadsbestuurders en zijn eigen orde-oversten te bewegen de mensen 's avonds op te roepen tot gebed. Een relatie hiervan met het luiden van Angelusgebed heb ik niet kunnen aantonen, maar misschien heeft hij toch de voorzet gegeven. Eén van zijn volgelingen schijnt die dan te hebben ingekopt.

Van hogerhand moet Franciscus een kloosterregel maken. Hij vindt dat een regel uit het hart moet komen en niet van een voorschrift. Na veel worsteling is er een kloosterregel gekomen die wat het Officie met het aantal Onze Vaders betreft, veel lijkt op reeds bestaande Kloosterregels. Eerder opgenomen "Eer aan de Vader's" en Onze Vaders voor de overledenen zijn weggelaten.

Het woord bidsnoer, of een synoniem daarvoor, ben ik in geen van de door mij geraadpleegde geschriften over Franciscus tegen gekomen. Onduidelijk is of hij en zijn eerste volgelingen rijtjes Onze Vaders en Weesgeloeten bidden. In dit verband citeer ik Jacques Le Goff:

“Ik ken geen studies die zich volledig richten op de rol van het gebed bij de eerste Franciscanen, al dan niet in relatie met de praktijk van het bidden bij geestelijken en leken. Het zou bijvoorbeeld interessant zijn om onderzoek te doen naar de verhouding tussen bepaalde, zeer persoonlijke manieren van bidden en een traditie van vrijwel gedachteloos opdreunende gebeden, die iets magisch heeft, en die ook bij de minderbroeders in stand wordt gehouden; dit geldt vooral voor het weesgegroet en het onzevader.”²¹

Voetnoten bij Bijlage V:

- ¹ Zie bijv.: Jacques le Goff, Sint – Franciscus van Assisi, Wereld Bibliotheek Amsterdam, 2001, ISBN 90 284 1889 x blz. 35/36.
- ² Noot: Er is twijfel over de echtheid dat dit meditatieve gebed, maar de meeste deskundigen gaan er toch vanuit. dit van Franciscus is. Zie:
G.P. Freeman e.a., Franciscus van Assisi, De Geschriften, Gottmer – Haarlem, 2004 ISBN 90 257 3903 2 / NUR 700. blz. 184-186.
- ³ Helene Nolthenius, Een man uit het dal van Spoleto, Franciscus onder zijn tijdgenoten, Querido Amsterdam, 1988 ISBN 90 214 7720 3 NGUI 642 blz. 169 – 171.
- ⁴ Franciscus heeft liever geen kloosterregel die van bovenaf moet worden opgelegd; de regel dient uit het hart te komen. Hij wordt er min of meer toe gedwongen om een regel te maken volgens het bestaande format van de Kerk. Zijn worsteling hiermee is min of meer terug te lezen in de subtiele verschillen die er zijn in de twee overgeleverde kloosterregels “van zijn hand”; dus tussen aanhalingstekens gezien de grote invloed die de Kerk hierop heeft gehad. Er is de Regel uit 1221 die nog niet Pauselijk is goedgekeurd (non-bullata) en die uit 1223 die wel deze goedkeuring heeft (bullata). Hierin zitten met name ten aanzien van de uitvoering van het Goddelijk Officie en het bidden voor de overleden broeder verschillen in.
- Zie ook Hoofdstuk 3 van de Verkenning met Afbeelding 2.
- Tekst van beide regels: G.P. Freeman e.a., Franciscus van Assisi, De Geschriften, Gottmer – Haarlem, 2004 ISBN 90 257 3903 2 / NUR 700. blz. 38 – 87.
- ⁵ Helene Nolthenius, Een man uit het dal van Spoleto, Franciscus onder zijn tijdgenoten, Querido Amsterdam, 1988 ISBN 90 214 7720 3 NGUI 642 blz. 123.
- ⁶ Franciscus de kleine arme van Assisië, Jac. Schreurs MSC., Uitgeverij Het Spectrum Utrecht/Antwerpen, 1955, p. 155).
- ⁷ G.P. Freeman e.a., Franciscus van Assisi, De Geschriften, Gottmer – Haarlem, 2004 ISBN 90 257 3903 2 / NUR 700. blz. 175-180.
- ⁸ Ibidem blz. 195.
- ⁹ Franciscus heeft veel gebeden. Het wordt evenwel betwijfeld of hij dagelijks het Officie bad. Hand-out bij lezing Prof. Dr. Jan van Herwaarden op 23 oktober 2011 in Archeon. Zie Afb.: B V.3.
- ¹⁰ Mireille Madou, Een sterke vrouw, wie zal haar vinden? (Spreuken, 31,10) Doña Maria Urraca López de Haro In tijdschrift Madoc 2006.
http://www.dbnl.org/tekst/_mad001200601_01/_mad001200601_01_0001.php 30-11-2016 09.23u.
- ¹¹ Prof. Dr. Jan van Herwaarden in:
- Franciscaans Leven, Tijdschrift voor Franciscaanse Spiritualiteit, Jaargang 95, no.3 juni 2012 ISBN 0015-9794.
- www.santiago.nl/mediatheek/Jacobsstaf_2013_96 21-08-20 09.15u.
- Hand-out van zijn lezing op 23 oktober 2011 in Archeon; zie Afb.: B V.2..
- ¹² Zie: - <https://www.wikidata.org/wiki/Q9091997> 22-08-20 21.45u.
- <https://www.wikirioja.com/personas/urraca/> 22-08-20 22.20u.
- <http://www.xn--monasteriodecaas-kub.es/historia.html> 23-08-20u 13.40u.
- ¹³ Zie: - Helene Nolthenius, Een man uit het dal van Spoleto, Franciscus onder zijn tijdgenoten, Querido Amsterdam, 1988 ISBN 90 214 7720 3 NGUI 642. Blz. 140.
- G.P. Freeman e.a., Franciscus van Assisi, De Geschriften, Gottmer – Haarlem, 2004 ISBN 90 257 3903 2 / NUR 700. Volledige tekst: blz. 147-148.
- ¹⁴ Bonaventura, leven van de Heilige Franciscus van Assisi, Grote en Kleine Levensbeschrijving, vertaald door Dr. A.A.C. Sier O.F.M., Uitg. J.H. Gottmer Haarlem, 1978 ISBN 90 257 1078 6, blz. 99.
- ¹⁵ - <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> Lemma Angelus 23-08-2020 11.48u.
- zie ook: <https://en.wikipedia.org/wiki/Angelus> 19-08-2020 10.41.
- ¹⁶ https://en.m.wikipedia.org/wiki/Benedetto_Sinigardi 23-08-2020 14.26u.
- ¹⁷ Zie noot ¹⁵.
- ¹⁸ Jacques le Goff, Sint – Franciscus van Assisi, Wereld Bibliotheek Amsterdam, 2001, ISBN 90 284 1889 x blz. 29.
- ¹⁹ Helene Nolthenius, Een man uit het dal van Spoleto, Franciscus onder zijn tijdgenoten, Querido Amsterdam, 1988 ISBN 90 214 7720 3 NGUI 642, blz. 163.

²⁰ Zie Bijlage VI: het Mariapsalter.

²¹ Jacques le Goff, Sint – Franciscus van Assisi, Wereld Bibliotheek Amsterdam, 2001, ISBN 90 284 1889 x blz. 173.

Afbeeldingen bij Bijlage V.

Afb.: B V.1: Franciscus van Assisi, zoals hij door Cimabue (1240-1302) is afgebeeld in de benedenkerk van de Franciscusbasiliek in Assisi als onderdeel van een groter fresco. Print, gekocht in de Museumwinkel van de Basilica de San Francesco in februari 2009 toen mijn vrouw en ik op bedevaart waren.

Afb.: B V.2: Beeltenis Abdis Doña Maria Urraca López de Haro: <http://algargosarte.blogspot.com/2014/11/el-sepulcro-de-dona-urraca-diaz-de-haro.html>.

Afb.: B V.3: Hand-out bij lezing Em. Prof. Dr. J. van Herwaarden op 23 oktober 2011 in Archeon.

Bijlage VI: Cisterciënzers, Kartuizers, Dominicanen en Minderbroeders.

1. Inleiding.

In deze bijlage ga ik wat uitgebreider in op de bijdrage van een viertal kloosterordes op de ontwikkeling van het Avemariasnoer in de periode van c. 1200 - c. 1600.

2. Cisterciënzers (m/v) en het Mariapsalter.

Deze Orde is gesticht in 1096 door Robert van Molesme in de Abdij van Citeaux (in het Latijn: Cistercium) als reactie op het verval bij de Benedictijnen. In 1125 ontstaat in de buurt van Citeaux het eerste vrouwenklooster. Eén van de bekendste Cisterciënzers is Bernard van Clairvaux (1090-1153). De orde is bekend om haar grote toewijding voor Maria.¹

In haar midden ontstaat rond 1130 o.a. het Mariapsalter dat zich afhankelijk van de devotie van plaats en tijd in diverse vormen ontwikkelt uit het Psalterium. Het wordt officieel in het Latijn het Psalterium Beatae Mariae Virginis genoemd. Het kent meestal een indeling van 3 x 50, maar ook vormen van 100 en 50 Psalmen en/of verzen en/of proza komen in de loop van de tijd voor. Het wordt zowel gemeenschappelijk als privé gebeden.²

Aanvankelijk verwijzen de teksten op zinnebeeldige manier naar eigenschappen of titels van Jezus en Maria. Rond 1300 gaat de inhoud hiervan veranderen naar vreugdevolle en pijnlijke gebeurtenissen uit hun leven. Die worden na de Mariabegroeting benoemd. Dit worden Vita Christi meditaties genoemd. Hieruit ontwikkelen zich onder meer de Geheimen van de moderne Rozenkrans.³

Een Mariapsalter in verhalende vorm met 98 Vita Christi meditaties, telkens voorafgegaan door een Ave Maria, is terug te vinden in het handschrift van de Cisterciënzinnen van Sankt Thomas an der Kyll (1300).⁴

3. Kartuizers: het Mariapsalter in de Observantiebeweging

Honderd jaar na het genoemde handschrift, maakt de Kartuizer novice Dominic van Pruisen (1384-1460), tussen 1409 en 1415, vijftig zogenaamde Clausulae (clausula = slot/einde) elk voorafgegaan door een Ave Maria. Dit is zijn reactie op een meditatievorm bij een Mariapsalter van 50 Ave Maria's die zijn prior in de Kartuize Sankt Alban te Trier, Adolf van Essen (1350-1439), hem eerder aangeboden heeft en waar Dominic geen raad mee weet.⁵

De Orde van de Kartuizers is overigens in 1084 gesticht door de Heilige Bruno van Keulen in Chartreuse, dat gelegen is in een onherbergzame streek ten noorden van Grenoble. Ze staat erom bekend dat er nooit enige verslapping is opgetreden in het onderhouden van de kloosterregel.⁶

Vandaar dat ze een belangrijke rol is gaan spelen binnen de kloosterhervormingsbeweging van de observantie (het onderhouden van de regel) die in het 1^e kwart van de 14^e eeuw begint.⁷ Johannes de Rode (c. 1385-1439) is hier, als prior van de Kartuize in Trier, een voorbeeld van. Op verzoek van de Bisschop van Trier is hij, met dispensatie van de Paus, Abt geworden van het Benedictijnerklooster Sankt Matthias. Hij borduurt daar voort op de initiatieven van de Abdij van St. Jacob te Luik om de Abdij van Sankt Matthias tot "regel onderhouden" te hervormen. Hij heeft als visitator veel Benedictijnerkloosters tot observantie weten te bewegen en zijn invloed rijkt tot in België en Nederland.⁸ Binnen die hervormingen is verdieping van privégebed en meditatie gewenst en daarom is de methode van Dominic zeer bruikbaar. We zien dan ook dat hiervan meer dan 1000 exemplaren zijn gekopieerd en verspreid. Er verschijnen ook variaties op zijn methode die hij "Rozenkrans" noemt.

Een andere Kartuizer die genoemd wordt in de ontwikkeling van het Mariapsalter tot moderne Rozenkrans, is Egher von Kalkar (1328–1408). Dat Egher het Mariapsalter in 15 tientallen heeft ingedeeld, al dan niet voorafgegaan door een Pater Noster,⁹ wordt betwist.¹⁰

4. Dominicanen en hun Broederschappen.¹¹

Waarschijnlijk is de Dominicaan Alanus de Rupe (1428-1475) via het observanten circuit in het bezit gekomen van de methode van Dominic van Pruisen. Alanus is namelijk lid van een convent dat deel uitmaakt van de Hollandse Congregatie (gesticht in 1464). Hiertoe behoren alle Dominicaner kloosters die de Observantie aanhangen, van Bretagne tot in Finland. Alanus van der C(K)lip, zoals hij in de Nederlanden genoemd wordt, preekt onder meer in Rostock, Douai, Gent en Zwolle. Hij is een gedreven man die bewust of onbewust de methode van Dominic (what's in a name?) van Pruisen los weekt van de Kartuizers en er een Dominicaanse oorsprong aan geeft. Alanus legitimeert zijn werk via een aantal visioenen waarin Maria hem bezocht heeft.¹²

Hij vindt de naam "Rozenkrans" niet passend vanwege de wereldse symboliek die erin schuilt en grijpt daarom terug op de Middelnederlandse benaming voor het Psalterium Beatae Mariae Virginis: het Onze Lieve Vrouwen Souter¹³ met 150 Ave Maria's. En dan met 150 geheimen i.p.v. van de 50 Clausulae van Dominic.

Afb.: B VI. 1:

De legende van St. Dominicus. Hij ontvangt (links) "De Rozenkrans" van de H. Maria met haar Kindje Jezus. Naar Geertgen tot Sint Jans c. 1460/65.

getrokken door Thomas Esser. Zijn visie, dat het verhaal van Alanus niet klopt wordt later breed wetenschappelijk gedragen.¹⁵

Hij verdeelt het Souter in tientallen met daartussen een Pater Noster. Daarmee schijnt hij voort te bouwen op een al bestaande praktijk in de Lage Landen.¹⁴

Hij beweert dat het Souter van de Heilige Maagd Maria ontworpen is door de Heilige Dominicus (1170-1221), stichter van zijn Orde. Er is een legende waarin Sint Dominicus het Souter ontvangt van de H. Maagd Maria en het Kindje Jezus. In de Middeleeuwse kunst is dit o.a. door Geertgen tot Sint Jans in beeld gebracht. In 1880 wordt een en ander in twijfel

Maria heeft Alanus in een visioen duidelijk gemaakt dat hij niet alleen het gebed moet verspreiden maar ook een Broederschap van het Souter moet oprichten waarvan iedere gelovige lid kan worden. Inderdaad richt hij in 1470 in Douai een Broederschap van het Onze Lieve Vrouwe Souter op. Iedereen kan lid worden: man en vrouw, rijk en arm, alfabeet en analfabeet. Het lidmaatschap is gratis. Er zijn geen geloftes, noch straffen. Je mag bidden wanneer je wilt. De voordelen bestaan onder meer uit de bescherming van Maria tegen de duivel.

Aanvankelijk gebruikt hij voor de 150 Ave Maria's hetzelfde aantal Mysteries/Geheimen. Maar dat is nogal ingewikkeld om te onthouden, zeker voor de gewone leek. Hij heeft heel lang met allerlei versies gestoeid en komt uiteindelijk tot de indeling zoals in Afb. V 5.5 te zien is. Hij omgeeft het Souter met de nodige geestelijke voordelen voor de gelovige, tevens met een uitgebreide symbolische duiding.¹⁶

Waarschijnlijk vanwege het feit dat zijn theorieën en zijn praktijk niet altijd even c(k)lip en klaar zijn, wil bisschop Ferricus van Doornik, waar Douai onder valt, het naadje van de kous weten. Alanus verweert zich in zijn "*Liber Apologeticus ad Ferricum episcopum Tornacensem*" (boek met verdediging

van de leer tegen Ferricus bisschop van Doornik). Op 8 september 1475 overlijdt bij zijn medebroeders te Zwolle en wordt in het koor van de nog niet afgebouwde kerk begraven.¹⁷

Zijn leerling en vriend, Michael Francisci de Insulis is van 1469 tot 1481 enige tijd professor in de theologie aan de Universiteit in Keulen. Toen Jacob Sprenger (1436/38 – 1495), dezelfde als van “der Hexenhammer”, in 1475 de Broederschap van de Rozenkrans wil stichten, helpt Michael Francisci (1435-1502) hem met de promotie daarvan. Hij verdedigt de Broederschap in twee lezingen die later dat jaar zijn uitgegeven: “*Sequitur determinatio quodlibetalis facta colonie*” (Hier volgt het wetenschappelijk dispuut gehouden te Keulen (1476)) en “*Quodlibet de veritate fraternitas rosarii seu psalterii beatae Mariae virginis*” (Academisch dispuut over het ware karakter van de broederschap van de rozenkrans of psalter van de heilige maagd Maria). Hiermee verspreidt hij de ideeën van Alanus. Daarnaast weet hij het gedachtengoed van Alanus te vertalen in een bruikbaar model voor gebed. Hij verdeelt de geheimen in Maria’s blijde, droevige en glorievolle. De 15 Pater Nosters symboliseren o.a. de wonden van Christus. Zijn werk is van grote invloed op Jacob Sprenger die zijn statuten van zijn Broederschap erop baseert, uitgezonderd de indeling van de geheimen.

Afb.: B VI.2.

De 5 blijde geheimen, elk omgeven met 10 witte rozen. Speciaal bedoeld voor ongeschoolden die via de afbeeldingen kunnen mediteren. De 5 droevige geheimen hebben rode, de glorievolle geheimen gouden rozen. Uitsnede van het Unser lieben frauen Psalter, Ulm: Dinckmut, 1483.

De leden dienen per week driemaal 50 Ave Maria’s en 5 Pater Nosters te bidden, dat is samen één Mariapsalter van 150 Ave’s. De Ave Maria’s staan voor witte rozen die de maagdelijkheid van Maria verbeelden; de Pater Noster’s met rode rozen verzinnebeelden het lijden van Jezus Christus, die omwille van ons mensen zijn bloed heeft vergoten. Het is aan de leden zelf om te bepalen wat ze willen mediteren bij het opzeggen van de witte rozen. De “regels” zijn verder hetzelfde als bij Alanus en

krijgen nog een stimulans, wanneer er in 1476 een aflaat wordt toegekend aan de Keulse Broederschap. Door een aflaat wordt een geheel of een deel van de boetedagen in het vagevuur ingelost.¹⁸ Maria lijkt zo via de Rozenkrans een bescherming te worden tegen de veroordeling tot een eeuwige dood.¹⁹ Een springlevend gedachtengoed dat reikt tot over het Laatste Oordeel. (Afb. B VI.3).

Afb.: B VI. 3: De aartsengel Michaël weegt de zielen tijdens het Laatste Oordeel; rechts van hem zwermen duivels die zielen willen afpakken. Links van hem staat Maria die met een Rozenkrans “gewicht” in de schaal legt ten voordele van de ziel die waarschijnlijk vaak de rozenkrans heeft gebeden. De zielenweging (Psychostasis) vindt haar oorsprong in het Egyptische godenrijk. Het heeft geen Bijbelse achtergrond maar heeft wel buiten de Bijbel om, een Christelijke betekenis gekregen. De afbeelding komt veel voor als muurschildering in kerken vooral in Engeland en Scandinavië. Barton, Cambridgeshire, England, 2^e helft van de 14e eeuw.

geraden om Maria om hulp te vragen via het “Rozenkransgebed”. Op 23 mei 1475 heeft Keizer Frederik III het langdurige beleg weten te breken.²⁰ Niet lang daarna, op 8 september 1475, wordt de Broederschap opgericht in het bijzijn van o.a. Keizer Frederik III die lid is geworden van de Broederschap. Ook de Paus Sixtus IV en Karel de Stoute proberen het gebed te promoten. De verleende aflat stimuleert de verdere verspreiding van het gebed en het oprichten van broederschappen.²¹

Door verbondenheid met de Dominicaner Orde lift men ook mee met de twee maal per jaar te houden gedachtenisdienst voor de overleden leden van de Broederschap ter kwijtschelding van uitstaande boete in het vagevuur. Het lijkt erop alsof de leden een religieuze levensverzekering afsluiten met de hemel als uitkering. Zeven jaar na haar oprichting telde de Broederschap 100.000 leden. In diverse steden in Duitsland en ook elders in Europa worden Broederschappen opgericht, waarbij zich overigens meer vrouwen dan mannen onder de leden bevinden.

Voordien zijn er al in diverse kerken Broederschappen of Gilden tot bevordering van de verering van een heilige, zoals Maria, die ouder zijn dan die van de “Rozenkrans”. Ze bestaan uit priesters of leken, of een mengvorm daarvan. Zo bestaat er bijvoorbeeld in Leiden de “Onze Lieve Vrouwe Broederschap” die in Hoofdstuk 5 is genoemd. Die is opgericht in 1399.²² Een ander voorbeeld is een Broederschap van Onze Lieve Vrouw Heusden die vermeld wordt op 16 juli 1412.²³ De aldaar ooit begraven en teruggevonden Mariaklok heeft model gestaan voor de Franciscusklok van het Minderbroedersklooster in Archeon.

5. Minderbroeders: vreugden en smarten.

De Minderbroeders ontwikkelen een bidsnoer van 72 kralen: de tijd die Maria vermoedelijk op aarde heeft doorgebracht.²⁴ Daarin wordt de emotionele beleving bevorderd rond de zeven vreugden die Maria en Jezus hebben gekend. Dit zogenoemde Kroontje van Maria telt zeven Pater Nosters, die elk gevolgd worden door tien Ave Maria's. Op de laatste serie na. Die omvat twaalf Ave Maria's waardoor het getal 72 ontstaat. De oorsprong ligt, naar men zegt, in 1442. Op het Kroontje van Maria zijn waarschijnlijk de bidsnoeren van de Birgittinessen en de Penitenten geënt. Als afwijkend decimaal stelsel is het Kroontje van Maria en het bidsnoer van de Birgittinessen wellicht van invloed geweest op de vorming van de aanhanger (met kruis, 2 grote en 3 kleine kralen/knopen) aan de gesloten Rozenkrans.

Afb.: B VI. 4:

Christus triomfeert over de dood en kijkt ons liefdevol aan. Kopie van het Kruis van San Damiano dat Franciscus van Assisi heeft geïnspireerd zijn levenspad te kiezen van armoede en dienstbaarheid. Deze ikoon is geschilderd door Jan de Frankrijker en hangt in de broederkeuken van het klooster in Archeon.

De Minderbroeders zijn meesters in het slaan van een zintuigelijke brug tussen de gebeurtenissen in de Bijbel en de belevingswereld van de gelovigen. Zo heeft Sint Franciscus van Assisi (1181-1226) de Geboorte van Jezus (één van de zeven vreugden) in Greccio (Italië) uitgebeeld in 1223.

Hij en zijn volgelingen zoeken de mensen op en geven ze handvatten om zelf hun geloof te beleven zoals een kerststal (vreugde), een Calvariekruis met Maria en Johannes daaronder (lijden) en het klokgelui voor het Angelusgebed.

Dat laatste waarschijnlijk via zijn volgelingen door zijn contact met de Moslims. Dat inspireerde hem ook een Lofzang op de Allerhoogste God te maken met 33 benamingen voor God e.e.a. analoog aan de 33 aanroepingen via het bidsnoer Misbaha van de Moslims.²⁵ De vraag overigens, of Franciscus zelf een bidsnoer heeft gebruikt, blijft in deze Verkenning ongewis.

Franciscus volgt dermate het leven van Jezus na dat hij twee jaar voor zijn dood de kruiswonden (stigmata) in handen en, voeten

en zijde krijgt. Zijn verering voor het lijden van Jezus Christus komt o.a. tot uiting in het Officie van de Mysteries van de Heer met een vaste Maria-antifoon. Hij staat daarmee in een traditie waarin, vanuit persoonlijke mystieke devotie, psalmteksten en soms ook evangelieteksten worden samengevoegd.²⁶

De vreugdevolle komst van Jezus via Maria alsmede onze verlossing door zijn lijden met daaraan gekoppeld zonde, biecht en boete, zijn belangrijke onderwerpen in de preken die de Broeders in de Volkstaal houden. Dit is heel invoelbaar voor de gewone mens voor wie lijden, dood en het Laatste Oordeel in het dagelijkse leven niet ver weg zijn. We zien mede onder invloed van de Minderbroeders in de kunst het accent verschuiven van de over de dood triomferende Christus naar een Christus, die onderuit gezakt aan het kruis, voor de verlossing van ons mensen zijn dood tegemoet is gegaan om op de derde dag te verrijzen.²⁷

Zeer waarschijnlijk is ook uit hun kring het Stabat Mater afkomstig: daarin wordt de wenende Moeder Maria bij het Kruis van Christus gevoelig verwoord en gezongen. Lang is gedacht dat Jacques Benedetti, beter bekend onder de naam Jacopone de Todi (1228-1306), de auteur is geweest, maar daar wordt inmiddels aan getwijfeld. Het krijgt in de Middeleeuwen een plek in de Liturgie van het Feest van de Zeven Smarten van Maria op 15 september.²⁸

Afb.: B VI. 5:

Voorbeeld van een lijdende Christus. Zopas gestorven, knielen aan de voet van zijn kruis Maria Magdalena (links) en de Heilige Clara. Sint Franciscus heft zijn handen op in gebed naar Jezus. De hand van Moeder Maria ligt op zijn schouder. Rechts staat Johannes de leerling die Jezus lief had. Meester van Monte Oliveto, Siena, ca. 1330.

Foto: Bland Paardekooper.

Minderbroeders staan eveneens aan de wieg van een “lopend bidsnoer”: de Kruiswegstaties. Ze zijn sinds hun aanwezigheid in Jeruzalem (1220) met opvang van pelgrims belast en ze worden in 1342 door de Paus aangesteld als bewakers van de heilige plaatsen. Ze leiden daar de pelgrims langs en voorzien hen van de nodige historische en religieuze informatie. Zo ontstaan de 14 kruiswegstaties. Omdat niet iedereen naar Jerusalem kan komen, worden in de 15^e eeuw de kruiswegstaties in kerken en kloosters nagemaakt via schilderijen en/of beeldengroepen. De gelovigen kunnen zo via gesproken en zintuiglijke meditatie, individueel of in groep, het lijden van Jezus en Maria meebeleven, terwijl onderweg het Stabat Mater wordt gezongen.²⁹

Ook de Minderbroeders ontkomen niet aan een herbronning op hun regel onderhouding. De observantie neemt in onze streken een aanvang in 1439 met de komst van Noord-Franse Minderbroeders Observanten uit St. Omer naar het klooster van Gouda. Philips de Goede van Bourgondië heeft hier de nodige aandrang op uitgeoefend. Vele nieuwe Minderbroederskloosters gaan ook via de observantie leven; op den duur zullen de meeste conventen volgen.³⁰

Voetnoten bij Bijlage VI:

¹ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Cisterci%C3%ABnzers> 22-04-21 15.02 u

² - G.G. Meersseman O.P. Der Hymnos Akathistos in Abendland II, Univerzitätverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960 p. 3 - 28 via zoekterm: “Wert ghehau den alle daghe te lesene” en vindt titel bij Googlebooks.
- Zie ook Hoofdstuk 5 en Bijlage I.

³ - Anne Winston-Allen, Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 18 - 22.
- Zie in deze Bijlage: de Franciscanen en het lijden van Jezus.

⁴ Die Zisterzienser und die Anfänge des Rosenkranzes, Andreas Heinz, Analecta Cisterciensia v. 33-34 1977-1978, te

- vinden via <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015024592100&view=1up&seq=286> 27-01-2021 09.51u.
- het begin van het artikel is p. 286 via het beeldscherm. Het overzicht staat op p. 286 van het boek.
  - het Ave Maria (de twee bijbels begroetingen) wordt waarschijnlijk zonder de toevoeging van de naam "Jezus" gebeden p. 290 – 294 van het artikel.
- ⁵ Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages*, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 1 en 26.: Deze bewering van K.J. Klinkhammer S.J. dat Adolf Esser de eerste is geweest die 50 meditatie heeft gemaakt, staat ter discussie.
- ⁶ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Kartuizers> 22-04-21 14.48 u
- ⁷ De hervorming via de Observantie, het hernieuwd in acht nemen van de regel, heeft het tanende kloosterleven van nieuwe impulsen voorzien. De eerste aanzetten hiertoe beginnen in het 1^e kwart van de 14^e eeuw bij de Benedictijnen, in 1330 bij de Franciscanen in Italië, in 1380 bij de Augustijnen en in 1390 bij de Dominicanen. De Moderne Devotie van Geert Grote (1340-1384) kan eveneens in dit rijtje genoemd worden met tegelijkertijd een vertaalslag naar gewone leken die een strikt "gemeen" (gemeenschappelijk) religieus leven willen leiden. Het Concilie van Konstanz (1414-1418) is ook van invloed geweest op deze hervormingsbeweging.
- ⁸ - [https://denl.qaz.wiki/wiki/Johannes_Rode_\(Abt\)](https://denl.qaz.wiki/wiki/Johannes_Rode_(Abt)) 22-04-21 14.17u
- Via zoekterm: Johannes de Rode, Kartuizer en vindt: De nalatenschap van de Paulusabdij. Blz. 210-211 23-04-21 09.07 u.
- ⁹ o.a. <https://www.ewtn.com/catholicism/library/reflections-on-rosarium-virginis-mariae--1-9139> 21-11-20 17.50u
 Authored By: Rev. Riccardo Barile.
- ¹⁰ - Chaucher's Prioress: her Green Gauds, Beverly Boyd, in: *Modern Language Quarterly* 1 december 1950 Volume 11, Issue 4 1950 ISSN 0026-7929 EISSN 1527 – 1943 p. 406 n.9. Te vinden op:
<https://read.dukeupress.edu/modern-language-quarterly/issue/11/4> 07-07-2018 14.58u
- Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages*, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 172 n. 8.
- ¹¹ In deze paragraaf heb ik vooral gebruikt gemaakt van: De Rozenkrans en de Zeven Smarten, *De oprichting en promotie van twee laatmiddeleeuwse gebedsgemeenschappen. c. 1470-1520*, Paper voor het college "Kloosters en Samenleving in de Nederlanden tot 1600" Versie 2, 20 januari 2012 van Sander Nicolai, Oud-collega van Archeon. P. 7 - 11
- ¹² <https://hadewijch.net/wat-zijn-visioenen/> 19-08-21 19.40u. : "Mystieke visioenen zijn een genre dat in onze huidige tijd vrijwel onbekend is. In de tijd dat Hadewijch leeft, was het ontvangen van visioenen en daarover communiceren alom bekend. Uit de Middeleeuwen zijn talrijke mystieke en religieuze visioenen bewaard gebleven. Visionaire ervaringen werden toen zeer serieus genomen en openlijk gezien als een teken van heiligheid, met name voor vrouwen."
- ¹³ Souter = Het boek der Psalmen: Verdam, J., *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, onveranderde herdruk en van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinghe Wubben, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1949.
- ¹⁴ "Mariensalter und Rosenkranz" van Karl Joseph Klinkhammer via zoekterm: Egger von Kalkar Rosenkranz: zoek verder naar: Marienberger Ostenspiel - Oberdeutsche Bibeldrucke p. 45.
- ¹⁵ Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages*, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 6 – 7 en 72.
- ¹⁶ Johan Huizinga *Herfsttij der Middeleeuwen*, 33^e druk (naar de herziene druk van 1997), Uitgeverij Olympus, ISBN 978 90 467 0375 5 NUR 680 p. 271-272.
- ¹⁷ *Zwolsche Historisch Tijdschrift*, 2009 Aflevering 3 p. 102-104 <https://www.zwolschehistorischevereniging.nl> 21-05-2021 21.40u
- ¹⁸ Zie Bijlage VII.
- ¹⁹ Zie in dit verband Anne Winston Allen: noot 15, p. 127-128
- ²⁰ Maria hier als beschermvrouwe van de levende zielen als inwoners van een stad. Voorbeelden:
- Beleg van Constantinopel 626: de bevolking roept met succes Maria aan d.m.v. De Hymnos Akathistos (o.a. 150 Mariabegroetingen).
  - Breken beleg van Neuss 23 mei 1475, via bidden van de Rozenkrans.
  - Slag bij Lepanto op 7 oktober 1571, idem
  - Slag bij Peterwardein 5 aug. 1716, idem
- ²¹ Kaat Despele via https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/457/775/RUG01-001457775_2011_0001_AC.pdf p. 25. 28-08-2021 19.45u.
- ²² <https://oudleiden.nl/publicaties/jaarboekje/69-1977/file> 21-08-2019 11.43u: p. 96-102: De Ommegangsdag te Leiden, Door P.J.M. de Baar. Zie ook Hoofdstuk 5: Paragraaf 5.2 en Afbeelding 5.2. en 5.3. met noot 17.
- ²³ P.C.M. Hoppenbrouwer: De broederschap van Onze-Lieve-Vrouw te Heusden in: *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* D.E.H. de Boer/J.W. Marsilje (red), Uitg. Het Spectrum, Utrecht 1^e druk 1987 ISBN 90-274-1748-2 p.199.
- ²⁴ De Franciscanen hebben een eigen bidsnoer ontwikkeld dat "het Kroontje van Maria" wordt genoemd. Zie Hoofdstuk 6.
- ²⁵ Zie Bijlage III 4.
- ²⁶ Zie Bijlagen I en V 3.4.

- ²⁷ Zie afbeeldingen B VI. 4 en 5.
- ²⁸ - https://nl.wikipedia.org/wiki/Stabat_Mater 30-08-2021 17.59u.
- Maria Warner, De enige onder de vrouwen, De maagd Maria: mythe en cultus, ISBN 90-254-6802-0, Uitgeverij Contact Amsterdam, 1990, p. 253, 255 en 259.
- ²⁹ - <https://www.newadvent.org/cathen/15569a.htm> 05-05-21 18.03u.
- <https://getsemane.tripod.com/kruisweg/kruisweg0-1400.htm> 05-05-21 15.26u.
- <https://www.urbanusbovenkerk.nl/kruiswegstaties-oorsprong-en-achtergronden/> 05-05-21. 15.22 u.
- ³⁰ Werkgroep K.750: 750 jaar Minderbroeders in Nederland Deel I, Maliesingel 74, Utrecht. P. 76 – 81.

Afbeeldingen bij Bijlage VI.

- Afb.: B VI.1:** <https://research-information.bris.ac.uk/ws/portalfiles/portal/34487028/262835.pdf> 22-04-13.43u.
De legende van Sint Dominicus door een anonieme schilder c. 1560 naar een voorbeeld van Geertgen tot Sint Jans c. 1460/65. Leipzig, Museum der Bildenden Künste.
- Afb.: B VI.2:** Unser lieben Frauen Psalter, Ulm: Dinckmut, 1483. Afbeeldingen te vinden op de site:
[https://daten.digital-sammlungen.de/0007/bsb00070432/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=190&pdfseite=22-04-21 15.15u.](https://daten.digital-sammlungen.de/0007/bsb00070432/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=190&pdfseite=22-04-21%2015.15u)
- Afb.: B VI.3:** Barton, Cambridgeshire. Church of St. Peter. Drawing of wall-painting of Marian Psychostasis. South wall of nave. Second half of the fourteenth century.
Author: Oakes, Catherine Margaret Title: An iconographic study of the Virgin as intercessor, mediator and purveyor of mercy In western understanding from the twelfth to the fifteenth century. December 1997. p. 216 via: <https://research-information.bris.ac.uk/ws/portalfiles/portal/34487028/262835.pdf>.
- Afb.: B VI.4:** Het originele Kruis van San Damiano hangt in één van de kapel van San Giorgio in de Basiliek van de Heilige Clara in Assisi. Men neemt aan dat het in de 12e eeuw is geschilderd door Syrische monniken die in Umbrië hebben verbleven. Het vertelt de geschiedenis van 4 laatste fases uit het leven van Christus: zijn lijden, dood, opstanding en hemelvaart. Deze kleinere kopie is geschilderd door Jan de Frankrijker uit Boskoop en vrijwillige Minderbroeder in het klooster Archeon. Samen met andere iconen is het op 20 maart 2011 gewijd in de Parochiekerk van de Heilige Joannes de Doper in Boskoop door Mgr. Ph. Bär O.S.B., oud-bisschop van Rotterdam. Op 24 juli 2011 is het kruis overgedragen aan de directeur van Archeon, de heer J. Veltman, na een indrukwekkende toespraak van Minderbroeder Loek Bosch O.F.M. Laatstgenoemde heeft daarna het kruis opgehangen op de plaats die kort daarvoor door hem is gewijd.
- Afb.: B VI.5:** Op tentoonstelling Museum Stichting Huis Bergh, 's-Heerenberg op 19 augustus 2023 om 14.30 u. Gekruisigde Jezus met Maria en Johannes. Onbekende kunstenaar die Meester van Monte Oliveto genoemd wordt (werkzaam van 1300 – ca. 1335), Siena, ca. 1330. Uit de Collectie Mengelberg, 1919 Inv.nr. 18.

Bijlage VII: Zonde: de Biecht-, Boete- en Aflaatpraktijk.

1. Inleiding:

Zoals we o.a. in hoofdstuk 2 gezien hebben is er een relatie tussen bidsnoeren en de boetepraktijk: men bidt vrijwillig, of via een in de biecht opgelegde penitentie, aantallen Pater Nosters en, vanaf eind 11^e eeuw, ook Ave Maria's, eventueel vergezeld van (knie)buigingen en prosternaties (ter aarde werpingen). Tijdens het goedkeuren van de Rozenkrans heeft de Paus Sixtus IV in 1479 er een ander aspect van de boetepraktijk aan verbonden, namelijk een aflaat.¹ In deze bijlage probeer ik in het kort een aantal aspecten die met zonde, biecht, boetepraktijk te maken hebben nader toe te lichten. Ik heb summier commentaar uit de Oosterse Kerk en de later Reformatie (officieel 1519) opgenomen. De situatie in 1350 is dat West-Europa overwegend Rooms-Katholiek is, met daartussen mensen die Jood zijn en, in Zuid-Europa (Spanje en Portugal) mensen die ook Moslim zijn.

2. Zonden:

De erfzonde is over ons mensen gekomen door Adam en Eva. Zij leven in Gods heiligmakende genade in het Paradijs. Hoewel ze tot het goede geneigd zijn, zondigen ze toch zwaar tegen God door van de appel van de verboden boom van "kennis van goed en kwaad" te eten. De paradijselijke toestand waarin Adam en Eva verkeren, verandert door deze zondeval in een wereld van werken, kinderen in barensweeën ter wereld brengen, lijden, dood en het verlies van de heiligmakende genade. Maar God belooft hen om een Verlosser (Messias i.c. Jezus Christus) te sturen die de relatie tot Hem zal herstellen. Jezus wordt dan ook wel symbolisch de nieuwe Adam genoemd en Maria, die vrij is gebleven van de Erfzonde, de nieuwe Eva. Het kerkelijk feest dat Maria zonder erfzonde is geboren wordt gevierd op 8 december en draagt de naam "Maria Onbevleete Ontvangenis".

Jezus Christus heeft de mens door zijn kruisoffer bevrijd van de doem van de erfzonde. Zijn volgelingen trekken erop uit om de Blijde Boodschap te verkondigen, ook onder de "heidenen". Door zich, na een voorbereidingstijd, te laten dopen, worden ze bevrijd van de erfzonde en in Gods genade aangenomen. Men hoort dan bij de gemeenschap van God en zijn Heilige Katholieke Kerk.

Gelijk de monniken en monialen wordt men geacht naar heiligheid te streven met "De 10 Geboden" als leidraad. Dat is niet altijd even gemakkelijk, want men blijft, ondanks de verlossing van de erfzonde door Jezus Christus, tot zondigen geneigd.² Deze zonden worden ingedeeld in Doodzonden en Dagelijkse zonden.

Een Doodzonde leidt tot een verbreking van de band met God en met de kerkelijke gemeenschap. Zonder je doodzonde(n) gebiecht te hebben ga je naar de hel, die ook wel de eeuwige verdoemenis wordt genoemd). Voorbeeld: Godslastering, overspel, meened en doodslag.³

Een Dagelijkse zonde richt schade aan in de relatie tot God en zijn kerkelijke gemeenschap, maar niet in die mate dat er sprake is van een breuk.

Voor beide zonden kun je vergeving vragen door ze op te biechten en de opgelegde boete (penitentie) te voldoen. Elke zonde, ook een dagelijkse, brengt een ongezonde gehechtheid aan de schepselen met zich mee (i.p.v. een streven naar de hemelse heiligheid). Deze gehechtheid heeft een loutering nodig hier op aarde en na de dood in het vagevuur. Na loutering aldaar ga je je alsnog naar de hemel.⁴

3. Het Vagevuur.

Het Vagevuur⁵ is een louteringsplaats waar de gelovigen het "restant" van de schade die hun zonden en ongezonde gehechtheid aan de schepselen hebben te weeg gebracht, kunnen uitboeten om daarna naar de hemel te gaan. Veel kerkvaders (o.a. Ambrosius, Augustinus en Origines) en andere

oudchristelijke schrijvers en bisschoppen spreken uitdrukkelijk over “een staat van voor-hemelse loutering van geredde zondaar”. Onder Gregorius de Grote (560-604) wordt het een concept van het vagevuur een geloofspunt. Als leerstuk wordt het tijdens het Tweede Concilie van Lyon in 1274 vastgesteld en naderhand bevestigd op de Concilies van Ferrara- Florence (1439) en Trente (1547). De te verblijven boetetijd in het vagevuur kan men via een aflaat verminderen. Het leerstuk over de aflaten heeft overigens in 1230 en 1274 vorm gekregen.

Bijbelteksten die naar een vagevuur verwijzen zijn: 2 Mak. 12:40-46 en 1 Kor. 3:10-16. Binnen de Reformatie worden de boeken van de Makkabeeën niet erkend en wordt de tekst uit de 1^e brief van de Korintiërs anders uitgelegd.⁶

4. Biecht: ⁷

Men kan vergeving van zonden krijgen via het Sacrament van de Biecht. We kennen daarbinnen aanvankelijk de Canonieke en Publieke Biecht en later de Private Biecht of Oorbiecht.

De Canonieke en Publieke biecht.

Deze vorm van biechten wordt o.a. beschreven in de Tweede Brief van de Apostel Paulus aan de Korintiërs (2 Kor. 2: 5-10). Door het begaan van een doodzonde is de relatie met God en met de kerkelijke gemeente verbroken. Wanneer men de doodzonde privé heeft opgebiecht, wordt men door de bisschop, zichtbaar voor de kerkelijke gemeente, in “zak en as” in de boetestand opgenomen. Men krijgt een aparte plaats in de kerk en is voor de boeteperiode uitgesloten tot deelname aan de Communie, totdat men door de opgelegde boete, zoals bidden, vasten, aalmoezen geven en/of goede werken verrichten, de schuld heeft ingelost. De bisschop kan deze periode inkorten wanneer hij vindt dat het evenwicht tussen zondaar en God (en daarom ook met de kerkelijke gemeenschap) weer hersteld is. Hij verleent je dan “indulgentie”, een Latijns woord dat synoniem is voor het woord “aflaat”. Beiden woorden staan voor kwijtschelding. Deze manier van biechten kan maar één keer in je leven plaats vinden. Niettemin mag de gewezen boeteling geen handel meer drijven, geen seks meer hebben, geen wapens meer dragen en geen clericale wijding ontvangen. Veel zondaars “sparen” daarom hun zonden op. Om aan het eind van hun leven “grote schoonmaak” te houden. Deze canonieke biecht betreft de zondaar in zijn verbroken relatie met God en zijn kerkelijke gemeenschap. Schematisch ziet dit proces er zo uit: biechten bij priester → rol bisschop in ritueel en strafmaat → opname in de boetestand, (zichtbaar voor iedereen), later eventueel ingekort door een indulgentie → vergeving achteraf → weer opname in de kerkelijke gemeenschap → eenmalig.

De private biecht of oorbiecht.

Vanuit Engeland, Schotland en Ierland zijn monniken in de 6^e en 7^e eeuw als missionaris in West-Europa het Christendom komen brengen ook in deels al gekerstende streken. Deze missionarissen kennen de “oorbiecht” die waarschijnlijk afstamt van de kloosterregel van de Heilige Basilius van Cappadocië († 379) om elke zonde aan de overste te melden met als doel de onvolkomenheden op weg naar zelfheiliging weg te nemen, zoals in Hoofdstuk 2 is vermeld. Ze hebben deze vorm op het continent geïntroduceerd in plaats van de toen gangbare canonieke en publieke biecht.

Deze vorm van biechten betreft de biechteling en de priester als middelaar tussen God en een zondig lid uit de kerkelijke gemeenschap; men ziet hem/haar te biecht gaan (openbaar), maar het openbaar opnemen in de boetestand verdwijnt. De andere leden maken zelf ook gebruik van de oorbiecht. De rol van de priester wordt belangrijk. De zondaar heeft een schuld uitstaan bij God. Die kan hij/zij inlossen door de zonde te biechten, vergeving te krijgen (absolutie) en daarop volgend, de opgelegde straf uit te boeten volgens een bepaald tariefsysteem. Er is geen limiet aan het aantal keren dat men biecht. Deze manier van biechten volgt schematisch dit proces: privé biechten (biechtgeheim) → rol priester → vergeving vooraf → geen boetestand → na het volbrengen van de opgelegde boete zijn de opgebiechte zonden pas vergeven → geen limiet aan het te biecht gaan.

Met de opkomst van de oorbiecht verschijnen er als leidraad biechtboeken waarin dood- en dagelijkse zonden genuanceerd omschreven staan met de bijbehorende boete. Meestal is dit een vorm van (langdurig) vasten, het geven van aalmoezen en het opzeggen van gebeden. Zoals het zingen van 15, 24, 30, 100, 1.000 of 1.250 Psalmen met op het eind een kniebuiging en/of het bidden van aanvullende Pater Nosters¹¹ De tariefboeteboeken zorgen voor eenvormigheid in de op te leggen boete, maar de priester is vrij de boete aan te passen aan de persoonlijke omstandigheden van de biechteling.

De overgang van de Canonieke biecht naar de Oorbiecht is een langzaam proces geweest. De Oorbiecht wordt pas tijdens het 4^e Lateraans Concilie in 1215 officieel ingevoerd. Een van de voordelen is dat de seculiere of reguliere priester via het biechthoren tevens de catechetische gesteldheid van de biechteling kan peilen. Bijvoorbeeld door de biechteling als penitentie de belangrijk geachte gebeden als Credo, Pater Noster of Ave Maria in zijn bijzijn te laten opzeggen en zonodig extra sturing te geven.⁸

Overigens wordt er rond 1350 van een middeleeuwer verwacht dat hij/zij eenmaal per jaar biecht, liefst in de Goede Week, en naar de Mis gaat, liefst op Paasdag.

5. Boete doen en een aantal vormen hiervan:

Er is een heersende overtuiging, dat de mens geneigd is tot zondigen en daarom boete moet doen. Hij/zij staat eigenlijk bijna altijd bij God in de schuld.

De via de biecht opgelegde penitentie kan weliswaar uitgeoefend worden maar er blijft altijd een restschuld bestaan, omdat de door de zonde aangerichte schade ongemerkt groter is dan men denkt. Door bidden, vasten en pelgrimeren kan men zowel persoonlijk als gezamenlijk de uitstaande schuld van jezelf en/of anderen proberen te verminderen met een beroep op Gods barmhartigheid. Ook voor hen die overleden zijn. Andere vormen van boete-reductie zijn schenkingen, in natura en geld, en het offeren (in geld) voor gedachtenismissen.⁹ Als voorbeeld een aantal oude vormen van boete doen:

Bidden, waarbij waarschijnlijk een bidsnoer nodig is.

De Angelsaksische monniken hebben waarschijnlijk naar voorbeeld van de woestijnmonniken en monialen de gewoonte geïntroduceerd om 's nachts driemaal 50 Psalmen te bidden, meer bedoeld als individuele dan als gemeenschappelijke boetedoening.

Een andere vorm die bij hen bekend is, betreft het bidden van 150 Psalmen die verdeeld zijn over de drie wekelijkse vastendagen: zaterdag of maandag, woensdag en vrijdag.¹⁰ Dus op elk van die dagen 50 Psalmen. Telkens dezelfde psalm bidden is toegestaan, maar dan wordt het aantal keren verhoogd. Ongeschoolde lekenbroeders en -zusters mogen als vervanging 50 + 20 (20 als verzwaring) Pater Nosters met kniebuigingen bidden. St. Bonifatius (675 – 754 (Dokkum)) noemt dit “patere” i.p.v. “psallere” (Pater Nosters i.p.v. Psalmen bidden).¹¹

Het bidden van Pater Nosters en later Ave Maria's, zoals diverse voorbeelden in de Verkenning laten zien, stoelt vooral op deze twee vormen van boete doen.

Veel teksten in de Eucharistieviering (de Mis) ademen het schuldbewustzijn uit: ze vragen nederig aan God om barmhartig te zijn voor de mensen: zoals in de schuldbelijdenis, het “Heer ontferm U over ons, het “Onze Vader”, en het “Lam Gods ontferm u over ons”.

Het **pelgrimeren** wordt in de Middeleeuwen uit pure vroomheid gedaan en/of als een specifieke vorm van via de biecht opgelegde boete om vergiffenis van zonden te krijgen en aflaten te verdienen.¹²

Schenken:

Hoewel het vagevuur nog geen vastgelegd leerstuk is, proberen Karloman en Karel de Grote de opgelopen boete tijdens hun leven enigszins te voldoen door het stichten van kloosters met de

opdracht aan de kloosterlingen om ook te zullen bidden voor het zielenheil voor de levenden en de doden in hun familie en voor de stabiliteit van het koninkrijk.¹³ Het stichten van kloosters wordt overigens vaak gedaan en/of gesteund door adellijke families. Soms laten ze één van hun kinderen aan God opdragen in het klooster tijdens de Offerande van de Eucharistieviering,¹⁴ waarmee ze hopen op Gods barmhartigheid te kunnen rekenen.

Vrijkopen van de boeteschuld via de Mis: Redemptio.

Het accent van de Eucharistieviering (Mis) verschuift vanaf de 8e eeuw. Van liefdemaal waarin de kerkelijke gemeente onder dankzegging en lofprijzing de heilsdaden van God herdenkt, zoals het lijden en de dood van Jezus, naar het op onbloedige wijze tegenwoordig stellen van het Kruisoffer van Jezus als vorm van vergeving en verzoening voor de gelovigen. Dit leidt, naast de Mis voor de gehele gemeente, tot vele zogenaamde votiefmissen. Deze missen worden privé door een priester opgedragen als redemptio (het loskopen) van de boete van de kerkgemeenschap, groepen of van een (overleden) persoon. Hier staat een zoenoffergave (in geld of in natura) van de opdrachtgever tegenover.¹⁵

Rond 800 bestaat er een overeenkomst tussen de kloosters van Sankt Gallen en Reichenau dat alle priestermonniken voor elke overleden medebroeder een Mis moeten opdragen en 50 Psalmen moeten opzeggen. Een oorkonde genaamd *Codex Diplomaticus ævi Saxonici* schrijft voor dat iedere monnik twee vijftigs (2x 50 Psalmen) moet zingen voor de zielen van weldoeners, terwijl iedere priester twee Missen moet opdragen en iedere deken twee Passieverhalen moet lezen.¹⁶

Jaargetijde: ¹⁷

Een jaargetijde, telkens te voldoen op de overlijdensdatum van een begunstiger, kan voortvloeien uit een kloosterstichting, een schenking in natura of in geld. Het kan betrekking hebben op een Mis, het bidden van aantallen Psalmen, Pater Nosters, Ave Maria's of een combinatie daarvan om vermindering van boetetijd in het vagevuur te verkrijgen.¹⁸

6. Indulgentia (Aflaat). ¹⁹

De vroege Kerk hanteert strenge straffen. Dat vraagt tegelijkertijd om een barmhartige houding van haar via een indulgentia (aflaat) voor de zondaar. Eigenlijk analoog aan het wereldlijke rechtssysteem dat ook nu nog bij bepaalde gelegenheden kwijtschelding van straf verleent. Denk aan gratie.

Afb.: B VII. 1:
Pauselijke toestemming van Clemens IV in 1265 voor het verkopen van aflaten voor de bouw van de Dom in Utrecht.

Het woord "aflaat" is afgeleid van het Oudnederlandse "aflāt" en het Gotische "aflēt" voor 'kwijtschelding'. In het Latijn heet zo'n kwijtschelding "indulgentia" een begrip dat afkomstig is uit de canonieke en publieke biecht wanneer de bisschop de boetetijd van de zondaar kwijtscheldt.

Met de komst van de oorbiecht en het daaraan gekoppelde biechtgeheim is de boete, met een eventuele indulgentia daaraan gekoppeld, niet langer expliciet zichtbaar voor de kerkelijke gemeente. De indulgentia heeft dan geen zin meer en gaat toegepast worden op de tijd dat de zondaar in het vagevuur verblijft, de plek waar de restschuld van zijn/haar zonden door loutering wordt teniet gedaan.

Wanneer en in welke mate de eerder genoemde vormen van boete om de (rest)schuld te voldoen, zoals bidden, schenkingen, pelgrimstochten (waaronder ook bezoeken aan kerken en altaren) en goede werken, een rol hebben gespeeld in het tot stand komen van de aflaat, is niet altijd even duidelijk.

Het deelnemen aan een Kruistocht of het financieren ervan in 1095 wordt als een van de eerste voorbeelden van een aflaat genoemd. Zoals met het leerstuk over het Vagevuur het geval is geweest, gaat ook bij de Aflaat de praktijk op basis van voorlopige aannames en gebruiken aan de leerstelling vooraf. Ze heeft pas in 1230 vorm gekregen.

Een aflaat verleent geen vergiffenis, maar vermindert de louteringstijd in het vagevuur. Zij is persoonlijk, maar rond 1350 is het al langer gebruikelijk dat gelovigen haar toepassen op overledenen. Pas in 1476 volgt de Paus Sixtus IV deze praktijk, echter alleen als voorstel aan God om de aflaat genadig voor deze persoon te aanvaarden, omdat een Paus geen jurisdictie heeft in het hiernamaals.

Er bestaan volle aflaten en tijdelijke aflaten. Een volle aflaat kan alleen door de Paus uitgevaardigd worden. Tijdelijke aflaten kunnen op gezag van de Paus onder bepaalde voorwaarden door een bisschop of een speciaal daarvoor aangestelde priester verstrekt worden. Wanneer men aanspraak wil maken op een volle aflaat, dan dient men eerst te biechten, de Eucharistie bij te wonen en een Onze Vader te bidden. Wanneer er van een tijdelijke aflaat sprake is en niet in staat van doodzonde verkeert (ook wel staat van genade genoemd), dan dient men met een berouwvol hart de aflaat te volbrengen.

Er bestaan universele aflaten en plaatselijke aflaten. Een voorbeeld van een universele aflaat is het bidden van de rozenkrans (1479). Een voorbeeld van een plaatselijke aflaat is het bezoek aan de Portiuncula kapel in Assisi, een kapel waar Sint Franciscus van Assisi vaak verbleef en waar hij ook overleden is. Het is een volle aflaat, toegekend door Paus Honorius III in 1216, met als bijkomende voorwaarden: alleen te verdienen vanaf het middaguur op 1 augustus tot 2 augustus middernacht (2 augustus datum van inwijding van de reeds bestaande kapel in 1216) na te hebben gebiecht, vervolgens de communie te hebben ontvangen en een Pater Noster, een Ave Maria en het Credo te hebben gebeden. Voor de thuisblijvers bepaalt Paus Sixtus IV in 1480 of 1481 dat men deze aflaat ook in andere kerken van de Orde der Minderbroeders of in kerken van de Orde van Sint Clara kan verdienen.²⁰

Zijn de aflaten aanvankelijk nogal schaars, in de loop van de Middeleeuwen komen er steeds meer bij. Zoals een straf ten goede kan komen aan de maatschappij (bijv. boete betalen voor de aankoop van stenen voor de stadsmuur) zo kan de opbrengst van een aflaat ten goede komen aan sociaal-maatschappelijke en kerkelijke doelen zoals de bouw van gast- en weeshuizen, van scholen en kerken en het onderhoud daarvan, maar ook aan civiele doelen zoals wegeaanleg, bruggenbouw en landaanwinnings-projecten. Alles bijeen draagt de aflaat in een niet onaanzienlijke mate bij aan de Middeleeuwse economie. Heden ten dage kunnen we nog genieten van wat de investeringen aan gebouwen en kunstvoorwerpen hebben opgeleverd.

Afb.: B VII.2: Versiering bovenaan de aflaatbrief van Paus Urbanus IV aan de Abdij van Herkenrode 1363.

Deze positieve aspecten van de aflaat zijn meestal niet blijven hangen in het menselijk geheugen. Wel de gevallen van fraude en valse voorwendzels waar het systeem erg gevoelig voor is geweest. Vooral de handel door aflaatverkopers en -inners, de quaestores, heeft hierin een negatieve rol gespeeld. De veroordeling van de aflaat is één van de meest bekende stellingen van de 95 die Maarten Luther in 1517 publiekelijk maakt. Het misbruik van aflaten is evenwel al aan de orde op het 4e Concilie van Lateranen (1215), dat van Lyon en Vienne (1245, 1274 en 1311-1312) en, als reactie op de Reformatie, dat van Trente (1545 tot 1563). Daar is de angel er pas uit gehaald door het verbod op het systeem van de quaestores en het verkrijgen van aflaten via storting.

Volgens het huidige Wetboek van Canoniek Recht: "is een aflaat een kwijtschelding ten overstaan van God van tijdelijke straffen voor zonden die, wat de schuld betreft, al vergeven zijn; een naar behoren

gezind lid van de christelijke geloofsgemeenschap kan deze onder bepaalde en welomlijnde voorwaarden verkrijgen met de hulp van de Kerk die, als dienaar van de verlossing, de schatkist van de genoegdoening door Christus en de heiligen met gezag uitdeelt en toepast".

De theologische onderbouwing van de leerstelling is gebaseerd op een aantal Bijbelteksten die betrekking hebben op het gezag van de Paus,²¹ op de macht om zonden te vergeven en te behouden (Paus en Bisschoppen),²² op het mystieke lichaam van Christus, dat door Christus en de gelovigen gevormd wordt,²³ alsmede op de onuitputtelijke schatkist die door de Kerk wordt beheerd en die de oneindige verdiensten van Christus bevat aangevuld met de verdiensten van Maria en de Heiligen.²⁴

Overigens heeft het Oosterse Christendom aflaten, en de leerstelling daarover, afgewezen, later gevolgd door de Reformatorische Kerken: het is in 1517 één van 95 stellingen van Maarten Luther.²⁵

Voetnoten bij Bijlage VII:

- ¹ - <http://www.philippeverzamel.be/Bidsnoeren/bsgeschiedenis.html> 27-10-16 14.35u.
- ² <https://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=1&id=1052> Hoofdstuk 3 nr. 403 25-05-21 18.52u.
- ³ Idem Hoofdstuk 4 nr. 1854 - 1861.
- ⁴ Idem Hoofdstuk 4 nr. 1862 – 1864 en 1472.
- ⁵ vagen = reinigen: Verdam, J., Middelnederlandsch Handwoordenboek, onveranderde herdruk en van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1949.
- ⁶ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Vagevuur> 25-05-21 21.00u.
- ⁷ - Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten, Gooi en Sticht bv - Hilversum 2^e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028 p. 42-43, 99-100, 146-148, 169-170.
- Rob Meens, Het tripartite boeteboek, overlevering en betekenis van vroegmiddeleeuwse biechtvoorschriften; Hilversum, uitg. Verloren 1994. ISBN 90-6550-261-0, p. 17 – 24.
- ⁸ Anne Gottschal: <https://core.ac.uk/download/pdf/33528933.pdf> p. 13-14 15-07-22 23.24u.
- ⁹ - Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten, Gooi en Sticht bv – Hilversum 2^e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028 p. 26, 42-43, 99-100, 146-148, 169-170.
- <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=1054#3> 14-05-21 22.54u.
The Historical Origin of Indulgences by Fr. Enrico dal Covolo, S.D.B., 2e deel: de geschiedenis van de aflat.
- ¹⁰ - In de eerste eeuwen van het christendom was het gebruikelijk om wekelijks te vasten op woensdag, vrijdag en later op zaterdag. Op woensdag, omdat Christus op die dag is verraden; op vrijdag, omdat Hij op die dag is gekruisigd; op zaterdag omdat Hij die dag in het graf verbleef. Dit gebruik is veranderd van wekelijks naar vier keer (Quator) per jaar. Quatertemperdagen die in relatie staan met de 4 seizoenen in het Kerkelijk Jaar: 1. *Post Cineres* - na de as, de as van Aswoensdag, in de Vastentijd, 2. *Post Ignes* - na het vuur, het vuur van de uitstorting van de H. Geest met Pinksteren, 3. *Post Crucem* - na het kruis, het feest van de Kruisverheffing op 14 september, 4. *Post Lucem* - na het feest van de H. Lucia, 13 december, in de Adventtijd.
<https://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=680&nws=4811> 05-08-21 17.41u. De Ierse monniken hebben dit gebruik gehandhaafd. Een andere mogelijkheid:
- Willem Johan Lamfers · 2009 · Monasticism and religious orders, Orthodox Eastern blz. 134. Zoekterm: vastendagen monniken maandag woensdag en vrijdag: vindt Googel Books. 17-03-21 11.15u. De maandag als vastendag is in gebruik in de Oosterse Kerk. In de Westerse Kerk zijn het de woensdag en de vrijdag. Lijkt op een bevestiging van een oosters gebruik dat naar het westen gekomen is via de Ieren. Maar zeker ben ik daar niet van. Zie Bijlage I noot 21.
- ¹¹ G.G. Meersseman O.P. Der Hymnos Akathistos in Abendland II, Unverzitätzverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960, via zoekterm: "Wert ghehauden alle daghe te lesene" en vindt titel bij Googlebooks, p. 10-12.
- ¹² <https://www.tenbunderen.be/bedevaarten/bedevaartmotieven.html> 29-07-23 19.01.
- ¹³ C.H. Lawrence, Kloosterleven in de Middeleeuwen in West-Europa en in de Lage Landen, Pearson Education Benelux, Amsterdam, 2004 ISBN 90-430-0949-0 NUR 684 p. 72-73.
- ¹⁴ - Mayke de Jong, Kind en klooster in de vroege middeleeuwen, Amsterdamse Historische Reeks 8, Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, 1986 p. 123-136.
- Zie ook Bijlage 2 van deze Verkenning.
- ¹⁵ - Wegman, H.A.J., Geschiedenis van de Christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten. Gooi en Sticht bv - Hilversum 2^e herz. druk april: 1983 ISBN 9030401028; p. 92 en 144.
- Mayke de Jong, Kind en klooster in de vroege middeleeuwen, Amsterdamse Historische Reeks 8, Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, 1986 p. 124-126 en 186-190.

- Matt. 26: 26-29: Terwijl zij nu aten, nam Jezus het brood, zegende het, brak het, gaf het zijn leerlingen en sprak: Neemt en eet, dit is mijn lichaam. Daarna nam Hij de kelk, sprak een dankgebed uit, gaf hun *de kelk*, en zeide: Drinkt allen hieruit; want dit is mijn bloed van het Nieuwe Verbond, **dat wordt vergoten voor velen tot vergiffenis der zonden**. Uit: De Heilige Schrift, vertaling uit de grondtekst met aantekeningen etc. MCMLXV Uitgeverij het Spectrum Utrecht – Antwerpen.

¹⁶ <http://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=10161> 29-11-2016 10.14u Lemma: Rosary.

¹⁷ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Jaargetijde_\(memorie\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Jaargetijde_(memorie)) 16-06-21 17.25u.

¹⁸ Zie als voorbeeld Hoofdstuk 5 par. 5.3.2. De Begijnen in Gent houden vanaf 1277 een jaarlijkse gedenkdag voor het zielenheil van hun Stichter en zijn vrouw door een “psalterium de beate virginis Marie” te bidden.³⁹

¹⁹ Voor deze paragraaf heb ik geput uit:

- [Enrico del Cavolo: The Historical Origin of Indulgences](#) 12-05-21 23.21u.

- <https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/a/aflaat> 12-05-21 17.54u.

- <https://nl.wikipedia.org/wiki/Aflaat> 12-05-21 18.03u.

- <https://www.newadvent.org/cathen/07783a.htm> Lemma indulgences 13-05-21 17.31u.

²⁰ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Portiuncula-aflaat> 24-06-21 15.42u.

²¹ Dat de Paus als opvolger van Petrus door Jezus Christus is aangesteld als hoofd van de Christelijke Kerk steunt op de volgende tekst uit het Evangelie van Mattheus, 16:18 *“En Ik, Ik zeg U: gij zijt Petrus en op deze steenrots zal Ik mijn kerk bouwen, en de poorten der hel zullen haar niet overweldigen. En U zal Ik de sleutels geven van het rijk der hemelen”*.

²² De tekst gaat verder in Mattheus 16:19 *“En al wat ge op aarde zult binden zal ook in de hemel gebonden zijn; en wat ge op aarde zult ontbinden zal ook in de hemel ontbonden zijn”* (Willibrordvert.) Een vergelijkbare tekst vindt men in Mattheus 18:18 en Johannes 20:23. Bij Johannes richt Jezus zich specifiek tot de Apostelen van wie de bisschoppen als opvolgers worden beschouwd.

²³ De Apostel Paulus schrijft in zijn brief aan de Romeinen 12 : 4 - 5 *“Want zoals wij in één lichaam veel ledematen bezitten en niet alle ledematen dezelfde taak verrichten, zo zijn wij tezamen één lichaam in Christus, maar ieder afzonderlijk zijn we ledematen over en weer.”*

En in de brief aan de Kolossenzen 1 : 24 schrijft hij *“Thans verheug ik mij, dat ik voor u lijden mag, en aanvullen in mijn vlees, wat aan Christus’ lijden ontbreekt, ten bate van zijn Lichaam de Kerk.”* Als lid van het mystieke lichaam van Christus komt Paulus’ lijden ten goede aan het gehele lichaam. Dat is de toepassing van de leer over de gemeenschap der heiligen. Paulus wil niet zeggen dat Christus’ zoendood onvoldoende is, maar dat ook de leden van het mystieke lichaam moeten lijden, willen ze aan de verlossing door Christus deelachtig worden. (uitleg via noot 5 bij de tekst)

De leer over de gemeenschap van de Heiligen komt ook tot uiting in Openbaring 19 : 8 waarin de Christelijke Kerk wordt beschreven als een bruid *“In blinkend rein lijnwaad mag ze zich kleden, in lijnwaad: de gerechtigte werken der heiligen...”*. De heiligen hebben met hun levens het heldere linnen geweven om het kleed van het eeuwige leven te worden.

²⁴ De onuitputtelijke schat die de Kerk beheert is gebaseerd op het permanente verlossende werk van Christus. Ze wordt aangevuld met de verdiensten van Maria en de Heiligen waar Romeinen 12 : 4 - 5 Kolossenzen 1 : 24 en Openbaring 19 : 8 op zinspelen.

De Heilige Schrift, vertaling uit de grondtekst met aantekeningen etc. MCMLXV Uitgeverij het Spectrum Utrecht – Antwerpen.

²⁵ Zie bijv.:

- <https://kenniscentrumirs.nl/home/algemene-beeldvorming/wat-is-rooms-katholiek/de-aflaat-in-2018> 13-05-21 18.20u.

- https://kenniscentrumirs.nl/home/theologische-aspecten/betekenis-zonde-genade-in-de-r-k-kerk/digibron/kleine-kroniek_bee15ad6-25d1-4e1f-b244-a869b8e34035 13-5-21 18.45u

- <http://www.venstersopkatholiekgeloven.nl/hoofdartikelen/reformatie/#handelinaflaten> 13-05-21 22.13u.

Afbeeldingen bij Bijlage VII:

Afb.: B VII.1: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Aflaat> Bron: Het Utrechts Archief 12-05-21 18.03u

Afb.: B VII.2: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Aflaat> Bron: Digitale collectie Provinciale Bibliotheek Limburg

BIJLAGE VIII: Rosa Mystica: De Roos en Maria

1. Inleiding:¹

Tijdens de toenemende Maria verering in de 12^e/13^e eeuw lijkt de roos een geliefd religieus onderwerp te worden, aangewakkerd door de profane liefdessymboliek van de roos in de hoofse cultuur. In de 25 legenden van Maria, die verzameld zijn in "Die alte Passional", wordt Maria voortdurend met een hemelse roos vergeleken. Deze verhalen zijn waarschijnlijk ontstaan in de omgeving van de Duitse Orde (gesticht ca 1189). Eén verhaal daaruit betreft een jonge monnik, die, belaagd door rovers, Ave Maria's bidt die als rozen uit zijn mond komen en vervolgens geplukt worden door een wonderschone jonge vrouw (Maria). De rovers werpen zich berouwvol aan de voeten van Maria. Waar liggen de wortels van de roos in relatie tot Maria?

Daarvoor gaan we terug naar de Grieks-Romeinse, Egyptische en Germaanse mythologie alsmede naar het Oude Testament met hun symbolen en gebruiken. Hoe die zich manifesteren in het Christendom en in de persoon van Maria. Maria als mystieke bloem der bloemen, als maagd in een gesloten hof, als mystieke bruid van Christus en, als maagd en moeder, als symbool van vruchtbaarheid.

2. De roos in de Grieks-Romeinse mythologie.

Over het ontstaan van de roos bestaan nogal wat variaties in de Grieks-Romeinse mythologie. Eén daarvan gaat over Aphrodite/Venus (godin van de vruchtbaarheid, zinnelijke liefde en schoonheid) en over haar geliefde Adonis. Tijdens de jacht wordt hij dodelijk gespietst door een everzwijn. Aphrodite huilt over het verlies van haar beminde. Uit haar tranen, die op de grond vallen, ontstaan witte rozen. Uit de druppels bloed van de dodelijk gewonde Adonis, ontstaan rode rozen.

De roos staat hierin symbool voor dood, levenskracht, voor liefde en hartenpijn. Deze symboliek vertaalt zich in de levenscyclus van de natuur met daar in de mens: geboorte en lentefeesten, huwelijksrituelen, dood en opstanding. In de meimaand, waarin de roos begint te bloeien, houden de Romeinen Rosalia. Lentefeesten waarin ze rozen offeren aan de schimmen van de doden.²

3. De roos in het Christendom.

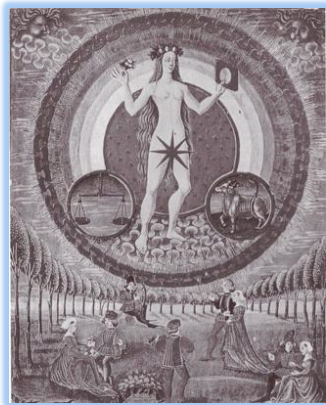
Het Christendom komt, aanvankelijk tegen de verdrukking in, tot wasdom binnen de Grieks-Romeinse cultuur. Het geeft de roos, als heidens symbool van de levenskracht en levenscyclus, een belangrijke plaats in haar ceremonies, van geboorte tot begrafenissen. Doopbekkens zijn gevuld met rozenwater en tijdens (huwelijks)feesten zijn de gasten omkranst met rozen.³

Het Christendom vermengt zich ook met de Germaanse cultuur. Het middeleeuwse lentefeest in de meimaand kenmerkt zich door bloemhoepels in meibomen en kransen van rozen die door vrouwen als haardracht worden gedragen. Deze kransen symboliseren de maagdelijkheid van de vrouwen die ze dragen. Maar ook die van de geestelijken (celibatairen) die eveneens kransen dragen. Bedoeld als symbolen van respectievelijk aardse en spirituele groei.⁴

4. De roos en Maria.

Het Oude Testament (O.T.) van de Bijbel lijkt een voorafspiegeling van hetgeen in het Nieuwe Testament (N.T.) wordt bevestigd. Maria wordt geassocieerd met een tekst uit het O.T. in het boek de Wijsheid van Jezus Sirach: Sir. 24: 14 "Ik schoot op als een palm in En-Gédi, als rozenstruiken in Jericho".⁵

Er zijn nog meer teksten in het O.T. die met Maria worden geassocieerd, zoals die in het Hooglied. De liefde van de Bruidegom (op te vatten als Christus) voor zijn Bruid (op te vatten als de Kerk en later, vanaf de 12e eeuw: voor Maria) wordt bezongen als een lelie zonder doornen. Later is "lelie" kennelijk vertaald naar "roos" (Hooglied 2.1). De bruid noemt hem een krokus van de Sharonvlakte, een lelietje

Afb.: B. VIII.1:

Venus die in haar rechterhand een roos houdt en op haar hoofd een krans van witte en rode rozen draagt. Onder haar bevinden zich amoureuze stelletjes in een besloten tuin. Codex Sphaera, 15^e eeuw.

van dalen (krokus wordt later ook vertaald met roos) (Hooglied 2:2). Allemaal namen van heerlijk geurende bloemen die van hetzelfde Hebreeuwse woord חבצלת (*chabatstselet*) afkomstig zijn.⁶

Maria wordt al in vroegchristelijke teksten als roos beschreven: Ambrosius van Milaan (ca. 350) noemt haar “rosa pudora” = “roos van ingetogenheid”. Sedulius, een christelijke dichter (5e eeuw) noemt haar in een Paaslied “roos tussen de doornen”.⁷

In vroege Griekse litanieën, draagt ze de titel “mystieke roos”. Deze aanroeping komt ook voor in de Litanie van Maria die de Broeders in Archeon bidden tijdens de Mariaprocessie: “Rosa Mystica”.

5. De besloten tuin.

Venus en de besloten liefdestuin in de Grieks-Romeinse mythologie:

De tuin, omsloten door een rozenhaag, staat al eeuwenlang symbool voor een liefdestuin. De godin Venus heeft in het Romeinse Rijk de rol van Aphrodite overgenomen. Venus, als godin van vruchtbaarheid, zinnelijke liefde en schoonheid bij haar prieel in een besloten hof, wordt het archetype van een paradijselijke liefdestuin. In de 15^e eeuwse Codex Sphaera wordt Venus als planeet afgebeeld met een roos in haar hand en met een krans van witte en rode rozen op hoofd.⁸

Maria in de besloten liefdestuin in de Christelijke religie:

In het Hooglied bezingt de bruidegom zijn bruid, als een gesloten hof: “Een gesloten hof ben je, mijn zuster, mijn bruid, een gesloten hof, een verzegelde bron.” Hooglied 4: 12. Deze tekst symboliseert zowel de maagdelijkheid van Maria als het mysterie van de menswording van Christus in een gesloten hof (baarmoeder) van Maria. Deze symboliek vindt rond 1140 ingang. Maria’s baarmoeder wordt synoniem voor rozentuin. In latere voorstellingen valt de gesloten tuin, meestal omgeven door rozenstruiken, samen met het hemelse paradijs. De gesloten tuin komt als *profane*

Afb.: B. VIII.2:

Maria staat met het kindje Jezus in haar armen voor en op een eredoek in een grasperkje met velerlei bloemen en kruiden. Naast haar staat een fonteintje waar helder water uit klatert. De tuin is omsloten door een rozenhaag, de “hortus conclusus”, die haar maagdelijkheid bewaart. De fontein staat voor Maria als “fons hortorum”, bron der tuinen. Maar ook als bron van leven, waarnaar ook haar kind verwijst. De rozen en irissen op de achtergrond verwijzen ook naar haar maagdelijkheid. De mystiek van Maria als maagd en als bron van leven is hier treffend weergegeven door de schilder. Het kindje Jezus heeft met zijn linker knuistje een bidsnoer vast. Een open model met ca. 20 kralen dat aan beide zijden word afgesloten met een kwast.

Jan van Eyck 1439.

liefdestuin ook voor in de Roman de la Rose (Ca.1275 Guillaume de Lorris en Jean de Meun)). Pierre d'Ailly (1350-1420) schrijft een christelijke versie van deze Roman.⁹

We zien dat het beeld van de paradijselijk liefdestuin oude parallellen kent in het Hooglied uit het Oude Testament en in de Griekse en Romeinse mythologie. Maar de zingeving hiervan is heel verschillend.

6. Maria als vruchtbare Maagd.

Hebben we het zojuist gehad over het archetype van de besloten tuin, we gaan het nu hebben over het archetype van vruchtbaarheid met name over de kinderwens en borstvoeding. Vanuit het Christendom en vanuit de Egyptische mythologie.

De vruchtbaarheid van de Moedermaagd Maria is onder meer terug te vinden in het Evangelie van Lucas. Wanneer ze haar nicht Elisabeth bezoekt begroet Elisabeth haar aldus: "Gij zijt de gezegende onder de vrouwen en gezegend is **de vrucht** van uw schoot" ¹⁰ (Lucas I, 42).

Wanneer kinderen uitblijven in het huwelijk dan ga je in de Middeleeuwen naar Montserrat in Spanje om te bidden bij de Zwarte Madonna. Het beeld stamt uit de 12^e eeuw. Het Jezuskind op haar schoot

Afb.: B VIII.3: Bruidsmystiek.

"De Bruidegom komt tevoorschijn uit het bruidsvetrek. Heeft de Profeet met de rietpen geschreven. Als de goddelijke genade tevoorschijn komt. Stevig gebakerd in een kribbe. Dus laten we de Heer zegenen. Laten we de Heer dank zeggen." Dit tweestemmig gezang over de bruidsmystiek van Maria en Jezus, hoort bij de Eerste Kerstdag, als zegenbede aan het einde van de Vespers. Het wordt gezongen door de Minderbroeders van Gravendam. Het is een voorbeeld van meerstemmige Gregoriaanse zang. Uit: Moosburger Graduale A.D. 1357.

Jezüieten over de gehele Rooms-Katholiek Kerk. ¹²

7. Kleur van de Roos

Zowel in de Grieks-Romeinse mythologie als in het Christendom symboliseert de witte roos maagdelijkheid en onschuld. De rode roos liefde en passie.

In het Christendom verwijzen de 5 rode bloemblaadjes naar de 5 kruiswonden van Christus: zijn passie en zijn bloed. Daarmee op zijn overwinning op de zonde uit bovenzinnelijke liefde. En daarmee de overwinning op de dood. De rode roos (zonder doornen ook het symbool van het Paradijs) herinnert eraan dat Maria (de nieuwe Eva) zonder erfzonde is geboren. De stekels zijn de kinderen van Adam die onder de last van de erfzonde gekomen zijn.

houdt in zijn linkerhand een dennenappel vast, teken van vruchtbaarheid en eeuwig leven. Je kunt er natuurlijk ook met andere levenspijn gaan bidden om verlichting. Er zijn overigens nogal wat Zwarte Madonna's in een aantal Europese landen. Ze hebben de kleur van de aarde. De Egyptische Godin Isis, godin van onder meer de vruchtbaarheid, is in Opper-Egypte ook zwart van kleur.

Vruchtbaarheid en dan met name borstvoeding geven is ook terug te vinden in de kunst. Op de tentoonstelling: "Rome. De Droom van Keizer Constantijn" (03-10-2015 tot 07-02-2016 in de Nieuwe Kerk in Amsterdam) was in één oogopslag een middeleeuws beeld te zien van Maria die Jezus de borst geeft met daarnaast een Oud-Egyptisch beeld van Isis die Horus de borst geeft.¹¹

Pas vrij laat, in de 18e eeuw, wordt de rozen- en vruchtbaarheidsmaand Mei in Napels een speciale Mariamaand. Vandaar verspreidt dit gebruik zich mede door toedoen van de

Samenvatting:

We zien dat de paradijselijk liefdestuin uit het Bijbelse Hooglied een parallel kent in de Griekse en Romeinse mythologie. Verder dat de rol van Maria verwantschapskenmerken lijkt te hebben met die van Aphrodite/Venus en Isis. Die gaan waarschijnlijk terug op nog oudere oerbeelden.

In het Christendom vinden we deze oersymbolen in Maria weerspiegeld: als maagd en moeder van Jezus; als bron van levenskracht, vruchtbaarheid, passie, dood en opstanding. Symbool voor de mystieke roos. Het is te kort door de bocht om te zeggen dat de Grieks-Romeinse, Egyptische en Germaanse mythologie met een Christelijk sausje is overgoten. In een bestaande cultuur waarin het Christendom langzaam tot bloei komt, ontkomt men er niet aan om bij zingevingvragen gebruik te maken van bestaande symbolen, die een andere duiding krijgen. Dat moet acceptabel zijn binnen de christelijke gemeenschap. Dat doet evenwel niets af aan de roos als oersymbool voor levenskracht.

Voetnoten bij Bijlage VIII:

- ¹ Zie ook Hoofdstuk 6: 6.3 en 6.4.
- ² Marcel De Cleene – Marie Claire Lejeune, Compendium van Rituele Planten in Europa, Uitgeverij Stichting Mens en Cultuur, Gent 1999, ISBN 90 72931 80 7 NUGI 644 / 824, p. 922-924.
- ³ Ibidem, p. 925.
- ⁴ Anne Winston-Allen, Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 84-88.
- ⁵ voetnoot 2, p. 929.
- ⁶ - zie voetnoot 4, p. 88-89.
- voor de Bijbelteksten heb ik gebruik gemaakt van:
-De Heilige Schrift, vertaling uit de grondtekst met aantekeningen etc., MCMLXV Uitgeverij het Spectrum Utrecht – Antwerpen. Plus Willibrord vertaling) en van:
-De Bijbel, uit de grondtekst vertaald, Willibrordusvertaling, Katholieke Bijbelstichting Bodelvoort i.s.m. de Vlaamse Bijbelstichting, 1982, 7^e druk, Euroset Amsterdam, 1982, ISBN 90 6173 197 6 schooluitgave.
- Het Hebreeuwse woord in de grondtekst *chabatstseleth* חבצלת kan vertaald worden als pancratium, krokus, colchicum en in ruimere zin als lelie en roos. zie: https://de.frwiki.wiki/wiki/Rose_mystique 31-01-2022 17.28u.
- ⁷ zie voetnoot 4, p. 88.
- ⁸ zie voetnoot 4, p. 82 e.v.
- ⁹ zie voetnoot 4, p. 88-100.
- ¹⁰ Lucas I, 42. De Heilige Schrift, vertaling uit de grondtekst met aantekeningen etc., MCMLXV Uitgeverij het Spectrum Utrecht – Antwerpen.
- ¹¹ <https://www.nieuwekerk.nl/150319-rome-de-droom-van-keizer-constantijn/>
- ¹² Maria Warner, De enige onder de vrouwen, De maagd Maria: mythe en cultus, ISBN 90-254-6802-0, Uitgeverij Contact Amsterdam, 1990, p 328.

Afbeeldingen bij Bijlage VIII:

- Afb.: B VIII.1:** De planeet Venus, afgebeeld in de 15^e eeuwse Italiaanse Codex Sphaera. Berlijn, Archiv für Kunst und Geschichte. Afbeelding op pagina 83 van Stories of the Rose. Zie voetnoot 4.
- Afb.: B VIII.2:** Moosburger Graduale, München, Universitätsbibliothek, 2° Cod. Ms. 156, Faksimile, Mit einer Einleitung und Registern von David Hiley, Verlegt bei Hans Schneider, Tutzing – 1996 ISBN 3 7952 0845 9 Fol. 250v, uitsnede.
- Afb.: B VIII.3:** Jan van Eyck, Olieverfschilderij op doek, afm. 19 × 12,5 cm 1439. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen. https://nl.wikipedia.org/wiki/Madonna_bij_de_fontein.

Bijlage IX: Het Latijn en de Volkstaal in de Rooms-Katholieke Kerk rond 1350.

1. Inleiding.

In Archeon krijgen we in het Minderbroedersklooster vaak van bezoekers te horen dat het Latijn een barrière vormt om in diepere zin kennis te nemen van het Woord van God. Daarom lijkt het me goed om enige aandacht te besteden aan de functie van het Latijn en van de Volkstaal in het algemeen en in de dagelijkse gebeden, die ook deel uitmaken van het bidsnoer, in het bijzonder. Daar binnen kijken we naar de taal tijdens de missionering, de toediening van de Sacramenten, in de Bijbel, in het geloofsonderricht tijdens de preek en in de taal als uiting van geloofsbeleving. De tijdlijn, die ik grofweg hanteer, loopt van het begin van het Christendom tot het 2e Vaticaans Concilie (1962-1965).¹ Binnen deze gegevens probeer ik meer zicht te krijgen op de taal van het privé-gebed van de gewone gelovige rond 1350.

2. De taal tijdens de verspreiding van het Christendom naar het Westen.

Het Christendom maakt tijdens haar groei aanvankelijk gebruik van de streektalen en later van het Koinè-Grieks dat rond de Middellandse Zee wordt gesproken. Rond ca. 400 is de Katholieke Kerk in het Westen de volkse vorm van de Latijnse taal gaan gebruiken. Daarin, zijn tussen 385 en 392, de Bijbelboeken door St. Hieronymus (347-420) en zijn team vertaald. Deze vertaling draagt daarom de naam Vulgaat (vulgair=volks). Als basis gebruikte hij de Hebreeuwse versie van het Oude Testament en de reeds bestaande Griekse versie van het Nieuwe Testament.²

Het Christendom is een missionaire godsdienst getuige de Evangeliewoorden van Jezus: "Gaat dan heen en onderwijst alle volkeren .....",³ Dat ga je niet in het Latijn doen in streken waar ze deze taal niet bezigen, maar je verkondigt via de taal die daar door de doelgroep gebruikt wordt: hun Volkstaal. Van belang is dat je ook hun culturele en godsdienstige gebruiken kent om bruggen te kunnen slaan tussen de twee verschillende werelden.

Het geloofsonderricht (catechese) wordt eveneens via de Volkstaal duidelijk gemaakt. Volkstaal en Latijn kunnen samenvallen en elkaar aanvullen. Bijvoorbeeld tijdens deelname aan een Sacrament.

Laten we het boetesacrament van de Biecht nemen: de boeteling belijdt zijn zonden in de Volkstaal, vervolgens legt de priester in de Volkstaal de boete op en hij spreekt tenslotte de absolutie uit in het Latijn. De vergeving is pas een feit wanneer de boeteling zijn boete heeft voldaan.

In het Westers Christendom is het Latijn de religieuze taal geworden tijdens de kerkelijke rituelen, zoals, de Mis, de overige zes Sacramenten, het Goddelijk Officie en gebeden. Tevens in de gezangen die bij al deze plechtige gebeurtenissen horen. Tegelijkertijd is het ook de taal van de geloofsleer en van de wetenschap. De gelovigen krijgen uitleg in de Volkstaal over de geloofsleer en de kerkelijke rituelen. Maar daarin zijn perioden van op- en neergang.

De Tien Geboden

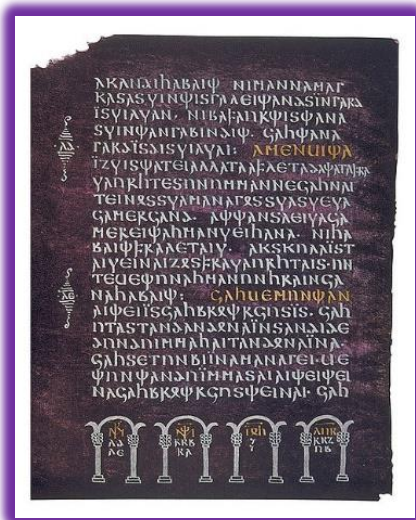
1. Gij zult geen afgoden vereren, maar Mij alleen aanbidden en boven alles beminnen.
2. Gij zult de naam van de Heer, uw God, niet zonder eerbied gebruiken.
3. Wees gedachtig dat gij de dag des Heren heiligt.
4. Eer uw vader en uw moeder.
5. Gij zult niet doden.
6. Gij zult geen onkuisheid doen.
7. Gij zult niet stelen.
8. Gij zult tegen uw naaste niet vals getuigen.
9. Gij zult geen onkuisheid begeren.
10. Gij zult niet onrechtvaardig begeren wat uw naaste toebehoort.

Afb.: B IX.1:

Er gaat lange tijd over heen alvorens bekeerlingen tot het Christendom deze geboden, oorspronkelijk afkomstig uit de Joodse traditie, zich hebben eigen gemaakt.

3.1 De taal en het Boek der Boeken: de Bijbel.

Wat gebeurt er in de loop der tijd met de taal van de Bijbel? Er zijn mensen geweest die delen van de Bijbel in hun Volkstaal hebben vertaald. Meestal de Psalmen of de vier Evangelies. Een vroeg voorbeeld daarvan, nog van vóór de volledige vertaling van Hiëronymus in het Volkslatijn, is de vertaling van de vier Evangelies in het Gotisch door de Visigotische bisschop Wulfila in het jaar 369. Het is bestemd voor zijn stamgenoten, die zich in het Donaubekken bevinden. Een kopie hiervan, uit begin van de 6^e eeuw, noemt men de Codex Argenteus. Het bevat vanuit het Nieuwe Testament slechts onvolledige gedeelten van de 4 Evangelies. Het is geschreven in zilverinkt. Het bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Uppsala in Zweden. ⁴

Afb.: B IX.2:

Codex Argenteus, pagina 292. De tekst betreft het Evangelie van Marcus 3: 26 - 32. Universiteitsbibliotheek, Uppsala, Zweden.

Een greep uit het Middelnederlandse taalgebied betreft de Wachtendonckse Psalmen uit de 10^e eeuw en de Zuid-Nederlandse Evangelievertalingen van vóór 1300. De eerste bijna volledige Bijbelvertaling in het Middelnederlands is de Hernse Bijbel geschreven in het Kartuizerklooster te Herne en afgeschreven rond 1360. De eerste volledige Nederlandse Bijbelvertaling in druk, de zogenaamde Liesveldtbijbel, verschijnt in 1526 in Protestantse kring, gevolgd door de rechtzinnige Katholieke Bijbelvertaling van Vorsterman in 1528. ⁶

4. De taal en de geloofsbeleving.

Er is een spanningsveld tussen het Latijn als religieuze, theologische en wetenschappelijke taal enerzijds en de Volkstaal als eigenheid en emotionele taal van de gelovigen anderzijds. Deze spanning lijkt groter te worden door de verinnerlijking van de geloofsbeleving vanaf de 12^e eeuw.

Sommige regulieren, zoals monniken en monialen die het Latijn machtig zijn, drukken, evenals seculiere priesters, hun religieuze gevoelens uit in prachtige Latijnse gedichten, hymnen en aanroepingen, die alluderen op Psalm- en Bijbelteksten. Die taal is echter meer hoogverheven en vol met voor een leek moeilijk invoelbare Bijbelse symboliek die hoort bij een almachtige God die je op afstand aanbidt.

Rond de 12^e eeuw zien we een trend dat men op meer persoonlijke manier het geloof gaat beleven in het Latijn en/of in de Volkstaal. Het leven van Jezus en Maria staat hierin centraal. Beiden zijn ze een tast- en invoelbaar voorbeeld van en voor onze menselijke wederwaardigheden in dit ondermaanse. Men kan zich daaraan als gelovige spiegelen. Voorbeelden hiervan zijn onder andere Hildegard van Bingen (1098-1179) in het Latijn, Franciscus van Assisi (1181-1226) in het Frans of Italiaans, en de Cisterciënzer monniken en monialen, waar de Latijnse Jezus- en Mariapsalters hun oorsprong vinden, in het Latijn.

Met hen als voorbeeld zijn er onder de leken mystici m/v die een innige relatie aan gaan met Jezus en/of Maria; anderen voelen een drang om Evangelisch te gaan leven als semi-religieuzen volgens één of meer werken van barmhartigheid zoals de Begijnen en Begarden vanaf ca. 1200; weer anderen leggen de nadruk op regel onderhouding en zelfheiliging, zoals 3e Ordeleden vanaf ca. 1260 en de Broe-

ders en Zusters van het Gemene Leven vanaf einde 14e eeuw. Zij zijn meestal de Latijnse taal niet machtig en uiten zich in de Volkstaal. De regel van de Begijnen in Gent uit 1242 is in het Middelnederlands opgesteld, zodat ze weten waar ze bij hun intrede aan toe zijn o.a. via deze zin: “Deghone die aldus ontfanghen es, wert ghehouden alle daghe te lesene drie hoedekins, die men noumt Onser Liever Vrouwe sautere.”⁷ (“lesene”: in de betekenis van “opzeggen, bidden”). Ze hebben behoefte aan geloofsverdieping via religieuze lectuur in het Middelnederlands.

Afb.: B IX.3: De Zeven Werken van Barmhartigheid.

Zes van deze werken komen uit Mattheüs 25: 35-36. De zevende, de doden begraven, is toegevoegd door Paus Innocentius III (1198 – 1216) op basis van Tobith 1:17. De panelen zijn geschilderd door de Meester van Alkmaar in 1504 en bevinden zich in het Rijksmuseum in Amsterdam. Voor geletterden en ongeletterden zijn ze sprekende voorbeelden van deze zeven Christelijke waarden.

Rond de tweede helft van de 12^e eeuw zien we de eerste Middelnederlandse religieuze lectuur verschijnen. Het betreft twee boeken over “het Leven van Sint Servaas”. Ze zijn van de hand van Hendrik (Heinric) van Veldeke (1150 – na 1186).⁸ Ongeveer een eeuw later, en niet toevallig op 25 maart 1271 het Feest van Maria Boodschap, schrijft Jacob van Maerlant zijn “Rijmbijbel” af. Het betreft een verhalende geschiedenis van de Bijbel en bevat geen theologische interpretaties. Zijn Christelijke geloof en de daaruit voortvloeiende Christelijke waarden zijn voelbaar.⁹ Zowel Hendrik als Jacob zijn klerken met een lagere wijding.¹⁰

Er zijn ook diverse publicaties vanuit de eigen kring van vrome religieuzen en leken. Als voorbeeld noem ik “Vanden kersten ghelove” uit ca. 1343 van Jan van Ruusbroec¹¹ en “het Getijdenboek” van Geert Grote ca. 1385). Dit laatste werk is gigantisch vaak gekopieerd en er resteren nu nog 800 exemplaren. Uit deze periode stammen ook de oudst bekende Mariagetijden in het Middelnederlands.¹²

Bijzonder is dat een aantal van deze volkstalige publicaties door “geleerde lezers” op waarde wordt geschat en vanuit de Volkstaal naar het Latijn zijn vertaald. Rijke en/of adellijk/religieuze personen liften op deze devote ontwikkeling mee en schaffen getijdenboeken aan. Meestal voor privé-devotie.¹³ Bij de Broeders en Zusters van het Gemene Leven is kopiëren een vorm van bestaan geworden.

5. De taal en het geloofsonderricht (catechese).

In het spanningsveld van Latijn – Volkstaal v.v. waakt de Rooms-Katholieke Kerk over de juiste leerstellige inhoud van de vertalingen met de fakkel van de brandstapel als vurige stok achter de deur. Ook Jacob van Maerlant schijnt zich te hebben moeten verantwoorden over mogelijke ongerijmdheden in zijn Rijmbijbel.¹⁴ Tegelijkertijd vindt de Kerk het ook belangrijk dat de gelovigen in hun taal en religieuze gewoonten tegemoet worden gekomen, getuige haar geuite zorg op het 4^e Concilie van Lateranen in 1215 over de toenemende aantallen buitenlanders in de steden. De bisdommen moeten er voor zorgen dat er geschikte geestelijken komen die deze mensen in hun eigen taal en rituelen in hun liturgische en catechetische behoeften kunnen ondersteunen. Het Concilie hecht

er sowieso aan om geloofsonderricht zoals over het Pater Noster, Credo en Ave Maria via de Volkstaal aan te bieden.¹⁵ Tijdens dit Concilie wordt er ook aandacht besteed aan de ondermaatse vorming en opleiding van seculiere priesters, die vaak als dorpspastoor de Latijnse taal niet machtig zijn en niet weten wat ze doen. Het zal duren tot het Concilie van Trente (1545-1563) voor dat dit effectief wordt aangepakt.¹⁶ Maar eerdere en tussentijdse aanzetten zijn er wel.

Zoals in Engeland. Daar horen we die geluiden al uit de geschriften van Sint Beda (672/73 – 735). Omdat er veel priesters zijn die de Latijnse taal niet machtig zijn, stelt hij voor om het geloofsonderricht inzake het Pater Noster en het Credo in de Volkstaal te laten plaats vinden. Dit vindt zijn vervolg in de Benedictijnse hervormingsbeweging, waar later Ælfric (ca. 955 – c. 1010) en bisschop Wulfstan († 1023) exponenten van zijn.¹⁷ Kennelijk vindt dit geen vervolg getuige de aanbevelingen van het 4^e Lateraans Concilie in 1215.

Afb.: B IX.4:
Schilderij "de Zeven Sacramenten", door Rogier van der Weyden, 1440 – 1445. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, inventarisnummer 393-395.

In lijn met dit Concilie vaardigt Jan van Sierck, bisschop van Utrecht (van 1291 tot 1296), waarschijnlijk op een Synode in 1293 of 1294, statuten uit hoe zijn parochiepriesters catechetische uitleg moeten geven in de Volkstaal inzake het Credo, het Pater Noster, de Tien Geboden en de Zeven Sacramenten, later nog aangevuld met schematische aanwijzingen.¹⁸

Een paar jaar eerder al geeft men in Engeland, op het Concilie van Lambeth (1281), richtlijnen om de gelovigen via een schema vier maal per jaar in de Volkstaal uitleg te geven over de belangrijkste geloofspunten en over de dagelijkse gebeden. De beweging van de Lollarden lift hierop mee om via de Volkstaal haar gedachtengoed, dat als Kettters wordt beschouwd, te verspreiden. Dit heeft het proces van volkstalige catechese binnen de officiële kerk in Engeland vertraagd. Niettemin verschijnt daar een volkstalige leken catechismus in 1357, "The Lay Folks' Catechism", waarvan de kernpunten overeenkomst lijken te vertonen met het Middelnederlandse manuscript: "een nuttelijk boec den kerstenen menschen" uit ca. 1400 of eerder. Zij het dat de dagelijkse gebeden zoals het Pater Noster, Credo en Ave Maria in de Engelse versie ontbreken.¹⁹

5. Het bidden en de catechese van de stadse leek rond 1350: in het Latijn of in de Volkstaal.

5.1. Minimale eis aan de gelovige.

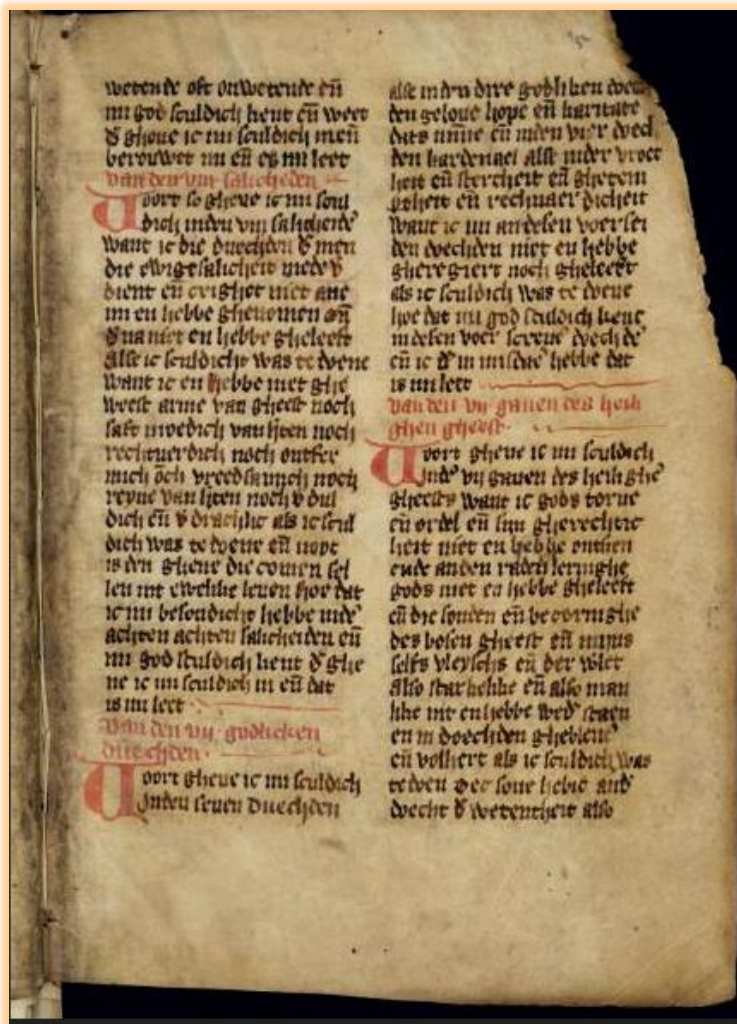
Op het eerder genoemde 4^e Concilie van Lateranen (1215) wordt er van een gelovige verwacht om eenmaal per jaar, liefst voor Pasen, te gaan biechten (de oorbiecht is op dit Concilie als enige vorm van biechten afgekondigd) en met Pasen de Mis bij te wonen en de Communie te ontvangen. Verder wordt er verwacht dat hij/zij het Pater Noster, Credo en het Ave Maria kan opzeggen in het Latijn.²⁰

Een kleine honderdvijfendertig jaar later, in 1350, lijkt een Zondagse kerkgang in het Middelnederlands taalgebied gebruikelijk te zijn evenals deelname aan bijzondere vieringen in het jaar volgens de Heiligenkalender met al dan niet daaraan gekoppelde gildefeesten. Dat gebeurt in het Latijn.²¹ Zoals de Minderbroeders samen met de Middeleeuwen en de bezoekers tijdens de processie in Archeon

doen. De manier van godsdienstonderricht lijkt, gelet op het bovenstaande in paragraaf 5, meer en meer in de Volkstaal gebeuren.

5.2. Preken in de Volkstaal

Een gelovige kan al vanaf het 2^e decennium van de 13^e eeuw een preek in het Middelnederlands te

Afb.: B IX.5:

Bladzijde met den VIII salicheden, den VII godlicken duechden en de VII gaven de heilighen gheest. Uit: een nuttelijc boec den kerstenen menschen.

horen krijgen van een Minderbroeder of Dominicaan. Aanvankelijk op een openbare plaats, zoals de markt, later ook in hun kerk. Of op verzoek in een parochiekerk met als doel een bepaald onderdeel van de catechisatie onder de aandacht te brengen. Uit deze periode zijn evenwel van hun activiteiten en preken geen verslagen terug te vinden.²²

In de 14^e eeuw verschijnen in het seculiere circuit de eerste preken in de Volkstaal op basis van vertalingen van de Latijnse Epistel- en Evangelieverhaal van de betreffende Zondag. Als eerste schriftelijke getuigen hiervan kennen we “de Limburgse Sermoenen” die dateren van rond 1300.²³ En verder “die epistelen entie ewangelien van alden jare” van vóór 1348.²⁴

5.3. Catechisatie in de Volkstaal.

Naast deze preken zijn er op het gebied van catechisatie wel een aantal boeken met een indicatie wat voor de gelovigen belangrijk is om te weten en te praktiseren. Een voorbeeld hiervan is het reeds genoemde Middelnederlandse manuscript: “een nuttelijc boec den kerstenen menschen” dat gebaseerd is op een Middelnederlands handschrift van een onbekende schrijver uit ca. 1400 of eerder.²⁵ Daarin komen onder andere aan de orde: het Onze Vader, het Wees Gegroet, de Geloofsbelijdenis, de 10 geboden, de 7 werken van barmhartigheid, de 7 gaven van de H. Geest, de 8 zaligheden, de 7 doodzonden, de 7 Sacramenten, het Gebed en de Mis. Het is geschreven als geloofsverdieping voor zowel een kloosterling als een leek die in de Volkstaal kunnen lezen, maar de Latijnse taal niet machtig zijn.²⁶ Het lespakket bezit, op het eerste gezicht, veel elementen die overeen komen met die in de richtlijnen van het Concilie van Lambeth in Engeland en die van de Utrechtse Bisschop Jan van Sierck.

Voorts bestaat er in 1350 “Der Lekenspiegel”. Het is een driedelig vademecum voor de 14^e eeuwse leek van de hand van Jan van Boendale (1280 – ca. 1351). Het is afgeschreven in 1330. Het behelst o.a. de schepping, de geschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament met hun verhalen, het Onze Vader, het Wees Gegroet, de Geloofsbelijdenis en de Christelijke zedenleer.²⁷ Meer belezen leken onder de

stadsbewoners kunnen met dit boek hun voordeel doen. Uiteraard wanneer een kopie van dit boek beschikbaar is of voor zover er bijeenkomsten zijn waarop eruit wordt voorgelezen.

De minder belezen en de analfabete middeleeuwen moeten het in de late Middeleeuwen (1300-1500) doen met de volkstalige preken en de catechisatie die daarin wordt aangereikt. Beelden en schilderijen in de kerk bevestigen de aangeboden leerstof.

5.4. Het bidden van de dagelijkse gebeden in de laatste twee eeuwen van de Middeleeuwen.

In de late Middeleeuwen is de gelovige gewend aan tweetaligheid. De Liturgie gaat in het Latijn en de uitleg van de dagelijkse gebeden gaat op aandringen van het Concilie van Lateranen in de Volkstaal. Deze gebeden moeten tevens van jongs af aan in het Latijn uit het hoofd geleerd worden. Uit eigen ervaring, als zevenjarige misdienaar, weet ik dat dit goed te doen is. Flarden van die teksten kan ik na 70 jaar nog steeds opdreunen. Het zou me verbazen wanneer middeleeuwse kinderen hiertoe niet in staat zijn.

In het aanleren van de Latijnse woorden van het Pater Noster, het Ave Maria en het Credo aan hun jonge kinderen nemen de ouders en peetouders een belangrijke plaats in. Ze worden dagelijks 1 á 2 keer opgezegd. Wellicht als morgen- en avondgebed. In dit proces kan een mix van Volkstaal en Latijn ontstaan. De Biecht kan een correctiemoment zijn inzake de goede volgorde en uitspraak.

Er zijn leken die vertrouwd zijn met de vaste Latijnse gebeden zoals het Confiteor, Kyrie, Sanctus en Agnus Dei van de Mis. Er is sprake van een kruisbestuiving tussen de religieuze geschriften in de Volkstaal en die in het Latijn, afhankelijk van het belang van de doelgroep waarvoor de tekst is bestemd.²⁸ Wellicht zal het bidden van Pater Nosters en Ave Maria 's tijdens het Angelus luiden in de morgen en in de avond het leerproces versterken. Koen Goudriaan beschrijft dat er in de 14^e eeuw een duidelijke tendens waar te nemen is om bestaande Latijnse teksten te vertalen en te adapteren in de Volkstaal.²⁹

Frits van Oostrom vermeldt eveneens dat de leken al in 14^e eeuw en de latere decennia het Pater Noster, Ave Maria en het Credo, in het Middelnederlands zijn gaan bidden. Meestal in rijm vertaald uit het Latijn, om het beter te kunnen onthouden. De productie van bidsnoeren en rozenkransen wordt een bloeiende branche.³⁰ Dat zien we vooral aan het begin van de 15^e eeuw gebeuren, vóór en tijdens het Concilie van Konstanz (1414-1418). Daar zijn vanwege de grote vraag nieuwe effectieve productie methoden van bidsnoeren aanwijsbaar.³¹ Dit is ook de tijd waarin Dominic van Pruisen zijn Rozenkransmethode ontwikkelt (tussen 1409 – 1415) voor religieuzen. De eerste Broederschappen voor de "gewone man en vrouw" ontstaan 55 en 60 jaar later. Wanneer deze volksdevotie officieel door de Kerk is erkend (1479), dringt ze door in de aderen van het Christendom want iedere gelovige kan lid van de Broederschap worden.³¹

5.5. Meditaties in het Latijn en in de Volkstaal.

Zoals we gezien hebben lenen vooral meditaties zich voor de emotionele beleving van het individu als middel tot geloofsverdieping. Voorbeeld hiervan is Dominic van Pruisen (1384 – 1460) die aan de wieg

Afb.: B IX.6:

De zeven gaven van de Heilige Geest zijn: wijsheid verstand, raad, sterkte, wetenschap, godsvrucht en vreze des Heren.

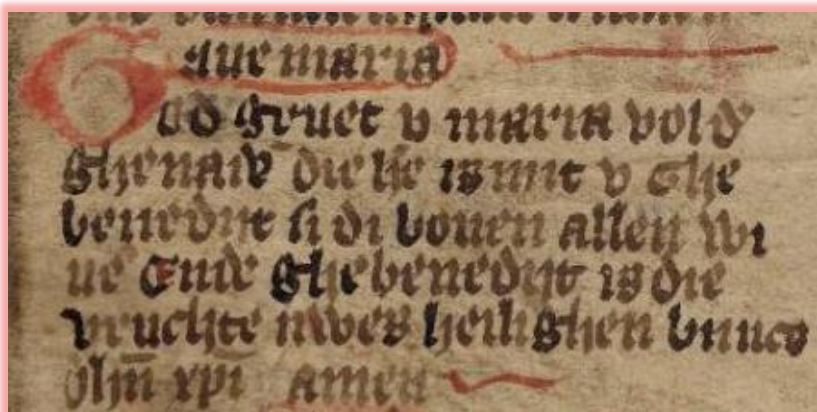
staat van het propageren van de naam Rozenkrans voor een bidsnoer met 50 Ave Maria's en 50 meditaties/clausulae. Er is een aanname dat hij zich de meditaties, die hem in het Latijn zijn aangereikt uit het boek "Liber Spiritualis Gratiae" van de mystica Mechtild van Hackeborn (1241-1299),³² niet eigen heeft kunnen maken. Anne Winston-Allen vermoedt dat hij zijn 50 daarop gebaseerde clausulae (mysteries/geheimen) beter heeft verstaan door ze in zijn eigen woorden in de Volkstaal op te schrijven, waarna ze pas later zijn overgezet in het Latijn.³³

Ook in laatmiddeleeuwse liederen vinden we tweetaligheid zoals in het kerstlied "In dulci iubilo, singhet ende weset vro" (Latijn-Middelnederlands) dat de Minderbroeders vaak rond kerstmis zingen. Een ander voorbeeld is het Catalaanse lied Los set Gotxs uit het Llibre Vermell de Montserrat van de gelijknamige Mariabedeplaats in Spanje. De zeven Vreugden van Maria worden hierin bezongen en op expressieve manier in praktijk gebracht: de Minderbroeders in Gravendam zingen en dansen regelmatig op de maten van dit in de Volkstaal (Catalaans) geschreven lied. Het begin van het refrein betreft echter een bewerkte versie van de Mariabegroeting in het Latijn: Ave Maria, gracia plena, dominus tecum, virgo serena (Wees gegroet Maria, vol van genade, de heer is met u, reine maagd).³⁴ Is het refrein als deel van een religieus gebed, dat mensen dierbaar is, daarom in het Latijn gehandhaafd?

6. Conclusie:

In deze bijlage hebben we gezien dat het Latijn als Religieuze taal van de Rooms-Katholieke Kerk de Volkstaal nodig heeft om te missioneren en te catechiseren. Er zijn al vroeg pogingen ondernomen om de belangrijkste Bijbelteksten vanuit het Latijn in de Volkstaal te vertalen en zo dichterbij de mensen te brengen.

Het is bij signaleren en incidentele pogingen gebleven tot aan het 4^e Concilie van Lateranen (1215). Daar wordt aandacht gegeven aan geloofsverdieping via catechese in de Volkstaal van o.a. het Pater Noster, Credo en het Ave Maria en aan datgene wat daar nog meer voor nodig is. Zoals een betere opleiding van priesters en een catechetisch "lespakket". Genoemde gebeden blijven tot in de 14^e eeuw in het Latijn uitgesproken worden.

Afb.: B IX.7:

God gruet u maria vol der ghenade die here is mit u ghebenedijt si di boven allen wiuen Ende ghebenedijt is die vruchte uwes heilighen buucs Jhesum christi amen

Verder zien we als uitvloeisel van het bovenvermelde Concilie dat de Minderbroeders in de Volkstaal gaan

preken en er steeds meer Volkstalige literatuur verschijnt die in de behoefte voorziet van een steeds grotere religieuze honger bij een toenemend aantal leken dat als religieus gaat leven. Een en ander hangt samen met de toegenomen verinnerlijking van het geloofsleven bij seculieren, regulieren en leken. De afstandelijke God is mens onder de gelovigen geworden als Zoon van God via zijn Moeder Maria; welhaast tastbaar dichterbij gekomen door de verhalen over het Heilige land en de meegebrachte relieken als gevolg van de Kruistochten.

In het catechetisch lespakket spelen de ouders voor wat betreft de dagelijkse gebeden een hoofdrol. Zij leren die gebeden aan hun jonge kinderen in het Latijn en in de loop van de 14e eeuw ook in de Volkstaal. Dat wil zoveel zeggen dat er gelovigen zijn die tweetalig deze gebeden kunnen opzeggen: in

het Latijn tijdens de toediening van de Sacramenten (vooral de Mis) en in de Volkstaal als privé devotie. Rond 1400 verschijnt er een catechismus in het Middelnederlands, inclusief de dagelijkse gebeden. Gelovigen, die over een bidsnoer beschikken, zullen de gebeden waarschijnlijk in de Volkstaal gaan opzeggen. Aan het eind 15e eeuw, de tijd van het en masse propageren van de “Rozenkrans” via de Broederschappen met die naam en de daaraan verbonden aflaten, zullen de dagelijkse gebeden in de Volkstaal bekijken. Ook het verspreiden van gedrukte Rozenkransboekjes in de Volkstaal is hiermede debet aan.

De herders van de Kerk waken tijdens het proces van overgang van Latijn naar de Volkstaal dat de geloofsopvattingen juist worden vertaald. Catechetisch gaat het, naast de dagelijkse gebeden, vooral over de 10 Geboden, de 7 Sacramenten, de 7 werken van de Heilige Geest, de 7 Doodzonden en de 8 Werken van Barmhartigheid.

Het zal in 1319 zo maar kunnen zijn dat, in praktijkvoorbeeld j in Hoofdstuk 5, de blind geworden Jan Bax in het Latijn of een verhaspeling daarvan met de Volkstaal, zijn betrouwen heeft genomen tot Maria. Belangrijk hierbij is volgens mij zijn beleving. Hoe inniger hij zich in blind vertrouwen met Maria verbonden voelt, hoe minder belangrijk de taal is en hoe meer ze elkaar zien en verstaan.

Voetnoten bij Bijlage IX:

- ¹ <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/liturgische-muziek/de-geschiedenis-van-het-rooms-katholieke-kerk lied-van-1545-heden> 15-04-23 19.18u.
- ² G.G. Meersseman O.P. Der Hymnos Akathistos in Abendland II, Univerzitätverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960, p. 3, zoekterm: “Wert ghehauden alle daghe te lesene” en vindt titel bij Googlebooks <https://nl.wikipedia.org/wiki/Vulgaat> 08-03-23 17.16u.
- ³ Matth. 28: 18. De Heilige Schrift, vertaling uit de grondtekst met aantekeningen etc. MCMLXV Uitgeverij het Spectrum Utrecht – Antwerpen.
- ⁴ - <https://nl.wikipedia.org/wiki/Wulfila> 08-03-23 17.05u.
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Codex_Argenteus 08-03-23 11.12u.
- ⁵ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Waldenzen> 08-03-23 18.03u.
- ⁶ https://nl.wikipedia.org/wiki/Bijbelvertalingen_in_het_Nederlands 25-03-23 18.09u.
Zie voor de Bijbel van Herne ook onderstaande voetnoot 8, p. 221-234.
- ⁷ G.G. Meersseman O.P. Der Hymnos Akathistos in Abendland II, Univerzitätverlag, Freiburg, Schweiz Paulus Druckerei Freiburg Schweiz, 1960 p. 22 en 26 via zoekterm: “Wert ghehauden alle daghe te lesene” en vindt titel bij Googlebooks
- ⁸ Frits van Oostrom, Stemmen op Schrift, Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2006, ISBN 90 351 2964 4, P. 158-170 e.a.
- ⁹ Frits van Oostrom, Wereld in Woorden, Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300 – 1400, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2013, ISBN 978 90 351 3940 4 p. 536 – 541.
- ¹⁰ Lager dan die van diaken (zie Bijlage II).
- ¹¹ - Zie voor “het Getijdenboek” van Geert Grote ca. 1385): Zie noot 9, p. 243.
- Zie voor “de Oudste Mariagetijden:
https://www.academia.edu/48947536/De_oudste_Mariagetijden_in_het_Nederlands_Editie_van_de_tekst_in_het_St_Petersburg_Biblioteka_Akademii_Nauk_O_257_1300_1350 09-08-23 10.47.
- ¹² - Zie noot 9, p. 492-493.
- Meer informatie over religieuze literatuur is o.a. te vinden in de boeken genoemd onder de voetnoten 7 en 8.
- ¹³ - Zie noot 9, p. 178-320.
- ¹⁴ Zie noot 8, p. 539.
- ¹⁵ - [https://oud.rkd documenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=400&al=9](https://oud.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=400&al=9) 14-03-23 17.17u.
- <https://core.ac.uk/download/pdf/33528933.pdf> 15-07-22 23.24u. p. 27.
- ¹⁶ tijdens het Concilie van Trente (1545-1563) worden afspraken gemaakt over een degelijke Priesteropleiding. Ook is de Rooms-katholieke Kerk overgegaan in standaardisering van de Liturgie. De verschillende riten gaan verdwijnen. <https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/t/tridentijnse-mis> 22-02-23 16.02u.
- ¹⁷ Anne Gottschal: <https://core.ac.uk/download/pdf/33528933.pdf> 15-07-22 23.24u. p. 31.
- ¹⁸ <https://mechelse.gelovenleren.net/resources/artikel-dr-marcel-gielis.pdf> 31-07-23 20.20.
- ¹⁹ - Zie noot 17: p. 27.
- Zie par. 5.3. van deze Bijlage.
- ²⁰ - Zie <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/concilies-van-lateranen/de-concilies-van-lateranen> 27-02-2023 18.12 u.

- Zie: noot 17: p. 27.
- ²¹ Charles M.A. Caspers, Bidden in twee talen, *Queeste Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 2008, p. 3-16 via: [https://www.dbnl.org/tekst/ que002200801_01/ que002200801_01_0002.php#036](https://www.dbnl.org/tekst/que002200801_01/que002200801_01_0002.php#036).
- ²² - Zie noot 9: p. 190 – 209. Catechetisch materiaal van de Armoede Ordes verschijnt rond 1404, p. 465-470: “De Tafel van den kersten ghelove” van de Dominicaan Dirc van Delft en rond 1450: “de Spieghele der volcomenheit” van de Minderbroeder Hendrik Herp p. 191.
- ²³ - Zie noot 8, p 385.
- zie: [https://www.dbnl.org/tekst/ lim003limb01_01/ lim003limb01_01_0017.php](https://www.dbnl.org/tekst/lim003limb01_01/lim003limb01_01_0017.php) 24-03-23 12.23u.
- ²⁴ G.C. Zielemans, “Middel nederlandse Epistel en Evangeliepreken” Leiden, E.J. Brill, 1978 p. 52 en 82.
- ²⁵ Zie noot 24: p. 65 – 69.
- ²⁶ - zie voor de 8 zaligsprekingen: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Acht_Zaligheden_\(Bijbel\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Acht_Zaligheden_(Bijbel)) 15-04-23 19.43u.
- zie voor de 7 hoofdzonden: <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=de+zeven+hoofdzonden+katholiek> 15-04-23 19.35u.
- Vgl. de catechisatie in Engeland en de rol van het Pater Noster daarin in combinatie met de 7 hoofdzonden, de 7 deugden en 7 Sacramenten: Anne Gottschal: <https://core.ac.uk/download/pdf/33528933.pdf> 15-07-22 23.24u.
- ²⁷ Zie noot 9: p. 151 – 175.
- ²⁸ - Zie noot 21.
- Zie voor morgen- en avondgebed: H.A.J. Wegman, Riten en mythen, Liturgie in de geschiedenis van het christendom, Uitgeverij Kok - Kampen 2^e druk, ISBN 90 242 6509 6 NUGI 631.
- Zie voor het Angelus luiden: Hoofdstuk 4.1.11.
- ²⁹ Koen Goudriaan, Een kerkelijk catechese-offensief? Misverklaringen op de drukpers rond 1500. In: Terug naar Gouda, Religieus leven in de maalstroom van de tijd, Onder redactie van Paul H.A.M. Abels, Jan Jacobs en Mirjam van Veen, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer, 2014, ISBN 978 90 211 4372 9 NUR 704, p. 81.
- ³⁰ Zie noot 9: p. 199.
- ³¹ Thomas A. Spitzers via: <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/fbbw/article/view/34692> 16-08-22 20.03u.
Klik op pdf.: p. 906 – 910.
- ³² Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose, The making of de Rosary in the Middle Ages*, The Pennsylvania State University Press, 1997 ISBN 0-271-01631-0 p. 17.
- ³³ Zie noot 32: p 17-18 met n. 29: genoemd in een boek over Adolf Van Essen van de hand van Karl Joseph Klinkhammer S.J.
- ³⁴ Zie Bijlage IV 3.5.

Afbeeldingen bij Bijlage IX:

- Afb.: B IX.1:** De Tien Geboden. https://nl.wikipedia.org/wiki/Tien_geboden 15-04-23 19.32u.
- Afb.: B IX.2:** De “Codex Argenteus”, foto van https://nl.wikipedia.org/wiki/Codex_Argenteus 08-03-23 11.12u.
- Afb.: B IX.3:** De Zeven Werken van Barmhartigheid. Foto en tekst:
https://nl.wikipedia.org/wiki/Zeven_werken_van_barmhartigheid 15-04-23 19.38u.
- Afb.: B IX.4:** Tekst: <https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/z/zeven-sacramenten> 15-04-23 19.49u.
Zie ook: H.A.J. Wegman, Riten en mythen, Liturgie in de geschiedenis van het christendom, Uitgeverij Kok - Kampen 2^e druk, ISBN 90 242 6509 6 NUGI 631.
Beeld: https://nl.wikipedia.org/wiki/De_Zeven_Sacramenten 15-04-23 19.51u.
- Afb.: B IX.5:** <https://geheugen.delphir.nl/en/geheugen/view/een-nuttelijc-boec-den-kerstenen-menschen-fragment?coll=ingvn&maxperpage=36&page=1&query=een+nuttelijc+boec+den+kerstenen+menschen&identifier=MHW3A0026> 25-04-23 23.17u.
- Afb.: B IX.6:** - Voorblad van “dat Rijcke der Ghelieven van Jan van Ruusbroec” met daarin de zeven gaven van de H. Geest via https://www.dbnl.org/arch/ruus001datr01_01/pag/ruus001datr01_01.pdf#page=5 02-08-23 14.38u p. 89 – 233.
- Tekst onder de afbeelding: https://nl.wikipedia.org/wiki/Zeven_Gaven 02-08-23 15.19u.
- Afb.: B IX.7:** uit: een-nuttelijc-boec-den-kerstenen-menschen-. Zie:
<https://geheugen.delphir.nl/en/geheugen/view/een-nuttelijc-boec-den-kerstenen-menschen-fragment?coll=ingvn&maxperpage=36&page=1&query=een+nuttelijc+boec+den+kerstenen+menschen&identifier=MHW3A0026> 25-04-23 23.38u.

Bijlage X: Levende Geschiedenis: John Baret 's erfenis.

1. Inleiding:

Bij de informatie die ik over bidsnoeren heb ontvangen van oud-collega Sander Nicolaas bevindt zich een artikel over de erfenis van John Baret (1392/1400? - † 1467). In zijn testament, opgemaakt in 1463, schenkt hij circa 100 bidsnoeren aan familieleden en vrienden.¹ Het testament biedt een inkijkje in het stoffelijk en geestelijk leven van een rijke poorter in een Engelse stad. Weliswaar zo'n 75 tot 100 jaar na het tijdsgewricht van Gravendam, maar voldoende reden om hem met een bezoek te vereren in de verwachting dat hij op zijn tombe met een bidsnoer is afgebeeld. De tombe bevindt zich in de "Kerk van Maria Ten Hemel Opneming" in Bury St. Edmunds, ook wel de "St. Mary" genoemd. Met dit verhaal, aangevuld met afbeeldingen, probeer ik zijn geschiedenis "levend" te maken.

2. Huwelijk:

John Baret heeft bezittingen van zijn vader geërfd en is een succesvol lakenkoopman en misschien ook lakenfabrikant. Hij is getrouwd met Elisabeth Drury. Het echtpaar is kinderloos gebleven. Ze hebben er waarschijnlijk op enigerlei moment voor gekozen om gescheiden van elkaar te leven. De reden daarvan is niet duidelijk. Er kunnen religieuze gronden aan ten grondslag liggen en/of er kan sprake zijn van een ongelukkige huwelijk. Waarschijnlijk is er op het moment van scheiding al een verdeling van bezittingen geweest op basis waarvan Elisabeth in haar bestaan kan voorzien. Want in het testament krijgt ze alleen een gouden ring en wordt er niet verder over huisraad en leefgeld gesproken.

3. Hoofdverblijf:

Zijn hoofdverblijf bevindt zich op 3 Chequer Square in Bury St. Edmunds, gelegen tegenover de toenmalige Church-gate van de Benedictijner Abdij waarin zich de schrijn van Sint Edmunds bevindt. Hij was Koning van de Angelsaksen en is in 870 door Vikingen omwille van zijn Christelijk geloof vermoord.³ Het is er, vanwege zijn verering, druk met bedevaartgangers. Baret heeft als Maria vereerder een bijzondere band met de kerk van St. Mary die zich, vanuit zijn voorkeur gezien, verderop rechts aan de overkant in de Crownstreet bevindt.

Afb.: B X.1:

Op de plaats van het hoofdverblijf van John Baret, 3 Chequer Square, bevindt zich nu dit pand, dat is gelegen tegenover de Abdij en schuin tegenover de St. Mary 's.

4. Stoffelijk en geestelijk leven:

Uit het testament kunnen we opmaken dat John Baret een rijk en tevens vroom mens is die connecties heeft in adellijke kringen, de stedelijke politiek en onder de geestelijkheid van de Abdij en de Mariakerk. Zijn aardse (stoffelijke) leven is geworteld in het spirituele (geestelijk) leven en andersom. Hij bekleedt waarschijnlijk als leek een financiële positie bij de Abdij en hij heeft in Elmswell, niet ver van Bury St. Edmunds gelegen, een eigen kamer in het paleis van de abt. In zijn hoofdverblijf in Bury St. Edmunds heeft hij een huiskapel. De wanden van sommige kamers zijn versierd met religieuze afbeeldingen.

Tijdens zijn leven bloeit de Mariaverering in East Anglia. De mystica Margery Kempe van King 's Lynn, Norfolk († c. 1440), is een exponent van deze persoonlijke verering. Het mediteren over het leven van Jezus en Maria heeft deel uitgemaakt van zijn gebeden getuige zijn wens om tijdens zijn begrafenisritueel 5 in het zwart geklede mannen de 5 kruiswonden van Jezus te laten symboliseren en 5 in het wit geklede vrouwen de 5 vreugden van Maria. Terwijl elk van hen een brandende waskaars vast houdt.

Afb.: B X.2:

Eén van de 11 paar engelen die onder het hamerslag dak van het schip een processie verbeelden ter ere van de Ten Hemelopneming van Maria. Vermoedelijk zijn alle engelen of twee daarvan een geschenk van John Baret. De twee engelen aan weerszijden van het koor dragen elk een deel van zijn motto: "god me gyde and grace me governe". God begeleidt me en Genade bestuurt me.

Zijn testament is zo ingericht dat het stoffelijke en geestelijk leven na zijn verscheiden doorgang kan blijven vinden voor zijn huishouden in de huiskapel onder leiding van geestelijken van de Mariakerk. Hij schenkt onder meer ongeveer 100 bidsnoeren weg aan familie, huisbedienden, monniken en bedienden van de Abdij en aan geestelijken van de Mariakerk. Qua kostbaarheid passend bij hun stand. Hij hoopt dat ze tijdens het gebruik van het bidsnoer ook hem zullen gedenken.

5. Vorm, materiaal en naam van de bidsnoeren:

De voorbeelden in het artikel hebben bijna allemaal betrekking op korte open snoeren van 10 Ave Maria kralen en 1 of 2 Pater Noster kralen. De laatstgenoemde variëren van gouden en verguld zilveren kralen waaraan een "psalter" wordt gebeden. Dat is met een kort snoer technisch mogelijk door haar telkens na een serie van 1 Pater Noster en 10 Ave Maria 's naar een andere vinger te verplaatsen, totdat je 5, 10 of 15 vingers hebt gehad. De Ave Maria kralen zijn van amber of git. De lagere bedienden krijgen bidsnoeren met kralen van "mystill" wat zoveel wil zeggen dat het een mix van minder kostbaar materiaal is. Er wordt 1 kostbaar gesloten snoer vermeld dat misschien uit 5 series van 1 Pater Noster en 10 Ave Maria 's heeft bestaan. Verondersteld wordt dat Baret de ambersnoeren bestelde bij het Gilde van Paternostermakers in Brugge of Lübeck of in bulk bij een groothandel.

De bidsnoeren worden omschreven als: "a peyre bedys" of "my pair of bedys" of "my bedys"; "pair of peyre" betekent "set"; "bedys" van "bede" betekent "gebeden". De gebeden worden per kraal genoemd: "Pater Noster" of "Ave". "Bede" gaat in later tijd over in de betekenis van "kraal" (bead).

6. Op bezoek bij John Baret:

Aangezien we regelmatig bij familie in Cambridge op bezoek gaan is het een kleine moeite om onderweg van of naar Harwich International Harbour een bezoek te brengen aan Bury St. Edmunds om te bezien hoe zijn tombe eruit ziet.

Op Google ontdekken we dat zijn huis te koop staat: Baret House, 3 Chequer Square. Met dit adres op de TomTom vinden we het pleintje en een nabij gelegen parkeerplaats. Het is een groot geel huis dat niet meer zijn middeleeuwse staat heeft. Tegenover zijn voormalige woonplek is een bijna rechtstreekse loop naar de Abdij mogelijk via de Norman Gate. Zo omzeilen we een huizenblok. Dan zien we inderdaad de restanten van gebouwen van de Benedictijner Abdij waar hij ook tot het huishouden heeft behoord. De Abdij is in 1539 verwoest en daarna zijn de restanten, zoals het Engelsen betaamt, eeuwenlang met rust gelaten. Een gebouw aan de straatkant, dat deels aan de verwoesting is ontkomen, lijkt weer bewoond te zijn, maar nu waarschijnlijk door leken. Een bijzonder gezicht zoals tijdwisseling van oud naar nieuw wordt verbeeld.

Afb.: B X.3:

Bewoonbaar gemaakt deel van de ruïne.

Het park met zijn ruïnes, historische visvijver en het riviertje de Lark is een prachtige afspiegeling van Gods schepping en van wat mensenhanden in goede en slechte doen te weeg kunnen brengen.

In één van de hoeken van het Abbey Park lopen we tegen de muur van de St. Mary op. Die staat op het vroegere voorterrein van de Abdij. In de westelijke muur, die daar geen onderdeel van uitmaakte, bevindt zich de toegang voor de stadsbewoners.⁴ Om in de St. Mary te komen, moeten we terug naar de ingang om daarna linksaf de Crownstreet in te gaan. Binnengekomen in de St. Mary raken we in gesprek met een alleraardigste gids, een oude heer met wit haar. We vertellen hem dat we op zoek zijn naar de tombe van John Baret. Hij verstaat mij kennelijk niet en haalt zijn begrafenisboek erbij. Terwijl hij aan het zoeken is, wijs ik hem de naam aan. Het blijkt dat ik te weinig schaaachtig zijn naam heb uitgesproken. "Oh, John Bèèrret" en hij brandt los om alle bijzonderheden te vertellen.

De meeste bezoekers komen namelijk om de memoriesteen van Mary Tudor te zien, weduwe van de Louis XII, Koning van Frankrijk, en zus van Hendrik de Achtste. Hertrouwd met de 1e Hertog van Suffolk, Charles Brandon, overlijdt ze op 37 jarige leeftijd op hun landgoed Westhorpe Hall (Suffolk) op 25 juni 1533. Op 21 juli 1533 wordt ze in de Abdijkerk begraven. Tijdens de dissolution in 1539 zijn haar stoffelijke resten bijgezet in de St. Mary's.⁵

7. De tombe:

Afb.: B X.4:

De tombe van John Baret in de St. Mary's in Bury St. Edmunds. Zijn lichaam is aan het ontbinden. Onder, in het midden, staat hij in volle glorie als belangrijk man. Op de wimpel rond zijn buik staat "me" wat samen met de met de teksten in de versieringen links en rechts een deel van zijn levensmotto vormt: "Grace me governe": Genade bestuurt me". In de uiterste versieringen is zijn monogram uitgebeeld: "IB". Hij kijkt naar het gewelf van zijn chantry waarin de versieringen de letters "SS" voorkomen. De letterlijke betekenis van deze letters is onbekend. Wel bekend is, dat de drager van een bord met deze letters een dienaar is van het Koningshuis van de Lancasters. Daar is John Baret er één van.

De tombe van John Baret is nog niet zo lang geleden van een onderzoek teruggekeerd uit het Victoria & Albert Museum in Londen.⁶ Het is een bijzondere tombe omdat hij John Baret in lichamelijke ontbinding toont: een lichaam dat aan het vergaan is. Het is een "memento mori" dat tijdens zijn leven in zijn opdracht is gemaakt. Het toont de vergankelijkheid en nietigheid van het menselijk bestaan.⁷

Enigszins teleurgesteld dat er op zijn tombe geen bidsnoer te bespeuren valt, realiseer ik me dat hier een deel van zijn geschiedenis tastbaar wordt levend gehouden als vertegenwoordiger van de stedelijke elite die in zijn materiële en geestelijk leven sterk verweven is geweest met de plaatselijke wereldlijke en geestelijke macht. Niet alleen de kerk verrijkt hij met versieringen en met

Afb.: B X.5:
Bovenaanzicht van de tombe. Deel van de linkerarm ontbreekt.

geschonken. In zijn testament doet hij zijn best om zijn gebruiken in zijn hoofdhuishouden voort te zetten, maar de vergankelijkheid haalt hem in: twee-en-zeventig jaar na zijn dood vindt de dissolution plaats die zijn memento mori misschien heeft aangetast, want een deel van zijn linkerarm ontbreekt.

8. Samenvatting:

John Baret is de derde lakenhandelaar die in deze Verkenning voor komt. Petrus Waldus (Stichter van de Waldenzen) en de vader van Franciscus (Stichter van de Orde van de Mindere Broeders) zijn hem voorgedaan. Misschien hebben ze op het gebied van (aan)kleding een bijzondere relatie met de geestelijkheid en monniken.

Bij John Baret lijkt er geen dualiteit te zijn tussen gehuwd zijn en gescheiden zijn van tafel en bed (op geloofsgronden?), tussen zakelijkheid en religiositeit, tussen leven en dood. Het verhaal ademt een sfeer van een devoot Mariavereerder die leeft als een halve monnik, die zich, ondanks zijn rijkdom bewust is van zijn sterfelijkheid en het uitboeten van zijn zonden in het vagevuur.

We zien hem investeren in zijn stoffelijke zaak en in zijn geestelijke zaak. Zijn erfenis van te verdelen bidsnoeren hebben beide kenmerken. Waardevol in geld uitgedrukt voor de erven, waardevol in zielenrust voor hem zelf wanneer er door hen voor hem gebeden wordt.

Tot zijn bezit horen korte open snoeren van 10 Ave kralen met 1 of 2 Paternosterkralen. Die zijn typische voor mannen. Onzeker blijft of een langer gesloten snoer uit 5 x 10 Ave 's en 5 Pater Nosters heeft bestaan.

Voetnoten bij Bijlage X:

- ¹ Lisa MacKinney, Rosaries, Paternosters and Devotion to the Virgin in de Households of John Baret of Bury St. Edmunds, Project Muse, Parergon, Volume 24, Number 2, 2007, pp. 93-114. Deze publicatie vormt de leidraad van deze bijlage. Digitaal: <https://muse.jhu.edu/pub/62/article/230869/pdf> 17-02-23 20.07u.
- ² <https://richardiii.net/wp-content/uploads/2021/08/13-John-Baret-of-Bury.pdf> 10-02-23 16.24u.
- ³ De heiligen, Stijn van der Linden, 1999 Uitgeverij Contact Amsterdam-Antwerpen ISBN 90 254 1141 X. Aanbeveling voor datering en achtergrondinfo van heiligen.
- ⁴ <https://college.holycross.edu/faculty/vraguin/projects/anglia/BURY.html> 29-11-2021 14.10u
- ⁵ https://en-m-wikipedia-org.translate.google/wiki/St_Mary's_Church,_Bury_St_Edmunds?x_tr_sl=en&x_tr_tl=nl&x_tr_hi=nl&x_tr_pto=sc 11-02-23 14.11 u.
- ⁶ <http://www.vam.ac.uk/content/journals/conservation-journal/issue-45/conservation-of-an-english-cadaver-tomb/> 17-02-23 17.12u
- ⁷ <https://twitter.com/cbnewham/status/701128081965248512> 29-11- 2021 14.21u

Afbeeldingen bij Bijlage X:

Afb.: B X.1: Baret 's House: <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1248046> 23-11-22 17.30u.

Afb.: B X.2: <https://stmaryschurchbse.org/visit-our-church> 11-02-23 13.55u.

Voor de sponsoring van de Engelen: <https://www.angelroofs.net/140710-gallery-8> 17-02-23 15.40u.

Afb.: B X.3: <https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/bury-st-edmunds-abbey/#beforeyougo> 18-02-23 19.45u.

Knipsel.

Afb.: B X.4: <https://stmaryschurchbse.org/visit-our-church> 11-02-23 13.55u.

Afb.: B X.5: <https://twitter.com/cbnewham/status/701128081965248512> 29-11- 2021 14.21u.